İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No: 1458

XVI. Yüzyılda MARDİN SANCAĞI

NEJAT GÖYÜNÇ

Edebiyat Fakültesi Basımevi — İSTANBUL
1969

XVI. yüzyılda Mardin Sancağı

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No: 1458

XVI. Yüzyılda MARDİN SANCAĞI

NEJAT GÖYÜNÇ

Edebiyat Fakültesi Basımevi — İSTANBUL
1969

17 MAY 1971

ORIENTAL
OXFORD
INSTITUTE

Kıymetli Hocam, büyük insan
Ord. Prof. M. Cavid Baysun'un
azîz hâtırasına....

İÇİNDEKİLER

Önsöz . . . . . IX - XI

Kısaltmalar XII

Giriş . . . . . 1 - 14

Coğrafî yeri, 2. Tarihî isim ve yazılışları, 3. Mardin isminin menşei hakkındaki rivâyetler, 4. Mardin ve havalisinin Osmanlılara kadar kısa tarihçesi.

I. Bölüm: Osmanlılar tarafından fetih . . . . . 15 - 34

Fetihten önceki olaylar, 18. Mardin'in ilk zaptı, 20. Kumandanlar arasında ihtilâf ve safevîlerin şehri tekrar zaptı, 21. Kuvvetlerin takviyesi, alınan tedbirler, 23. Osmanlı ordugâhında müşavere ve Bıyıklı Mehmed Paşanın plânı, 25. Bıyıklı Mehmed Paşa ve Karahan arasındaki nihâî muharebe, 32. Mardin'in nihâî olarak zaptı.

II. Bölüm: İlk idarî taksimat ve sonrası . . . . . 35 - 55

Diyarbekir vilâyeti ve Mardin, 37. İlk idarî taksimat, 40. 1526 (932)'de Mardin sancağı, 43. 1540 (947)'da Mardin sancağı, 44. 1540'dan sonraki durum, 47. Mardin'in idaresi hakkında (kadı, kadı nâibi, dizdar, alay-beyi, kale muavini, azaplar ağası, Berriye ağzı muhafızlığı, nâzır-ı emvâl, kale kethudâsı, zuemâ ve sipahiyân, kale muhafızları ve azaplar, kale mehterleri, cizye emini, voyvoda, ümerâ-i aşâir).

III. Bölüm: İskân yerleri ve topluluklar . . . . . 56 - 88

Başlıca iskân yerleri, Nusaybin, 59. Savur, 60. Köyler, 73. Mezraalar, 75. Yerleşik ve göçebe topluluklar (müslümanlar, hristiyanlar, yahudiler, şemsîler), 80. İskânla ilgili başlıca olaylar, 81. Nüfus dağılışı, 86. Tahminî nüfus.

IV. Bölüm: Mardin şehri . . . . . 89 - 124

Kale, 95. Şehrin surları, 97. Şehrin mahalleleri, 101. Şehrin nüfusu, 106. Şehirdeki anıtlar ve evkafı (câmiler, mescidler, kiliseler, medreseler, zâviyeler, hamamlar, kervansaraylar).

V. Bölüm: İktisadî hayat ve faaliyetler . . . . . 125 - 140

Ticarî mallar ve bunlardan alınan vergiler, 136. Tarım ürünleri ve bunlardan alınan vergiler, 137. Dokumacılık ve bununla ilgili vergiler, 138. Diğer vergiler, 139. Mardin ve çevresindeki sınaî tesisler.

VI. Bölüm: Haslar, zeâmet ve timarlar . . . . . 141 - 154

Padişah hasları, 148. Diyarbekir Beylerbeyisi hasları, 151. Diğer haslar, 152. Zeâmetler, 158. Timarlar.

EKLER. 257- 175

924 (1518) Tarihli Mardin livâsı kanûn-nâmesi, 162. 924 (1518) Tarihli Berriyecik livâsı kanûn-nâmesi, 164. 932 (1526) Tarihli Mardin livâsı kanûn-nâmesi, 169. 932 (1526) Tarihli Nusaybin kanûn-nâmesi, 170. 947 (1540) Tarihli Mardin livâsı kanûn-nâmesi, 173. 972 (1564) Tarihli Mardin kanûn-nâmesi.

Bibliyografya. . . . . 176 - 190

Dizin. . . . . 191 - 201

Haritaya dâir. . . . . 202 - 203

Harita. . . . . .

Şehir plânı. . . . . .

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu arşivlerinden devrimize intikal eden on binlerce defter arasında Tapu-Tahrir Defterleri'nin, bu imparatorluğun hakiki yapısını, sosyal bünyesini ve müesseselerini meydana çıkarmak bakımından olduğu kadar, bu muazzam Türk İmparatorluğunun yayıldığı ülkelerin de mahalli tarihlerini, kültürel, ekonomik ve sosyal durumlarını aydınlatmak bakımından büyük önem taşıdıkları malûmdur. Bu husus çeşitli fırsatlarda belirtilir, durur. Böyle olmasına ve Türk Tarih Kurumu'nun bu defterlerin yayınlanması hakkında 1947'de bir karar almış ve iş bölümü yapmış olmasına rağmen, bu sahadaki neşriyat, 1943'de L. Fekete'nin Estergon sancağı Mufassal Defteri hariç, H. İnalcık, T. Halasi-Kun ve H. Şabanoviç'inkilere münhasır kalmıştır. Tapu-Tahrir Defterleri'nden faydalanarak imparatorluğun bir bölgesinin umumî olarak tanıtılmasını hedef tutan kısa yayınlar ise daha fazla rağbet bulmuştur. Bu defterlerin önemlerinin pek büyük bulunduğunun ifade edilmesine mukabil, onların, neşri sahasındaki kısırlık, kanaatimizce, hazırlık safhasında bilhassa yer ve şahıs isimleri gibi özel isimlerin ve bazı vergi terimlerinin okunuşunda rastlanılan büyük güçlüklerden doğmaktadır. Üstelik, büyük çabalar ve sabırlı bir çalışmanın sonucunda meydana getirilecek eser de daha sonraki araştırıcılara ham madde kaynağı ve külliyâtı teşkil edecektir.

Yukarıdaki mülâhazalar göz önünde bulundurularak, aşağıda sunulan araştırma, 1518-1564 gibi hemen hemen elli senelik bir süre içerisinde tertiplenen ve aynı sancağın dört ayrı tarihteki durumunu gösteren dört Tapu-Tahrir Defteri'nden doğrudan doğruya faydalanılması ve elde edilen bilgilerin mukayese yolu ile değerlendirilmesi sureti ile sancağın ve merkezinin nüfusunu, onu terkip eden unsurları, nüfus hareketlerini, ekonomik gelişmeyi, osmanlı hakimiyetinin bu bölgedeki etkilerini ortaya çıkartmak gayesini gütmektedir. İnceleme mahalli olarak Mardin sancağı'nın seçilmesinde, tamamen, 1951-1954 yılları arasında Lise Tarih Öğretmeni olarak bulunduğumuz bu sevimli yurt köşesinin hatirşinas ve kadirbilir halkının gösterdiği teveccüh ve yakınlığa karşı tarafımızdan duyulan sevgi ve minnettarlığın — kentlerinin ve çevresinin tarihi ile ilgili bir araştırma yapmak sureti ile —

ifadesi arzusu başlıca rolü oynamıştır. Bu arada, beni daha 1952-53 yıllarında Mardin'in tarihi ile uğraşmağa teşvik eden, o tarihlerde Mardin'de Cumhuriyet ilkokulu başöğretmeni olan merhum Gani Taşkent'i de anmak yerinde olur.

İncelemenin ana kaynakları İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'ndeki ve Ankara'da Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi'ndeki Tapu-Tahrir Defterleri ve Diyarbekir'de Ziya Gökalp Müzesi'ndeki Mardin Şeriyye Sicilleridir. Bibliyografyada görüleceği gibi, Arşivlerimizdeki diğer belgelerden ve defterlerden, yabancı seyahatnâmelerden faydalanılmış, Mardin'de İl-Halk Kitaplığı'ndaki Abdüsselâm Efendi'ye ait yazma Mardin Tarihi, halen bakıyyesi dahi kalmayan bir çok tarihî eserin yerinin tesbitinde en büyük yardımcımız olmuştur. Eldeki Tapu-Tahrir Defterleri'nin sonuncusu 1564 tarihine ait olmakla beraber, inceleme zaman bakımından XVI. yüzyıl sonuna kadar genişletilmiş, buna rağmen, eserin baş tarafına bölgenin osmanlılardan önceki devresi hakkında kısa bir giriş ilâvesi ile, XVI. yüzyıldan sonrası için de elde mevcut bir kısım bilgilerin çeşitli bölümlerde konuya bir bütünlük kazandırmak bakımından verilmesi faydalı görülmüştür.

1526 tarihinde Mardin sancağı dahilindeki iskân yerlerini göstermek gayesi ile eklenen harita üzerinde köylerin isimlerinin yazılmayarak yerlerine birer numara verilmesi ve bunların ekli bir listede belirtilmesi, haritanın kullanılışı bakımından daha faydalı ve pratik görüldüğü içindir. Mardin şehri plânında ise, bu gün mevcut olmayan ve fakat yerleri tesbit edilebilen tarihî eserler gösterilmiş, böylelikle XVI. yüzyılda şehrin vechesinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bununla beraber, eserlerin yerlerinin okuyucular tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için, plânda bugünkü mahalleler de gösterilmiştir.

Kitaba, bazı tashih hataları olmakla beraber. ayrı bir düzeltme cetveli konulmasından kaçınılmış, fakat 107. sahifedeki "Câmi-i kebîr'in inşa tarihinin 1176 (572)„ şeklinde düzeltilmesinin burada belirtilmesi uygun görülmüştür.

Çalışmalarımızı, büyük bir hoşgörürlülükle madden ve manen destekleyen hocam Prof. M. T. Gökbilgin'e, zaman zaman fikirlerinden faydalandığım veya çeşitli yardımlarını esirgemeyen kıymetli arkadaşlarım Doç. Dr. B. Kütükoğlu'na, Doç. Dr. C. Orhonlu'ya, Doç. Dr. M. Özergin'e, ermeniceden Mardin'le ilgili bir parçanın tercümesi zahmetine katlanan sayın Bay H. Andreasyan'a, harita ve plânın nefis bir şekilde

çizilmesine büyük çaba harcayan aziz arkadaşlarım Asistan Dr. M. Bener ve Asistan K. Göçmen'e, Mardin'e son yıllarda yaptığım müteaddit gezilerde bana çevreyi görmek ve tanımak imkânını sağlayan başta Veysi ve İsmet Muharremoğlu kardeşler olmak üzere bütün Mardin'li dostlara, halen çeşitli vazifelerde bulunan eski öğrencilerime, Mardin şehrine ait haritada tarihî eserlerin yerlerinin tesbitinde yardım eden öğrencim Lutfullah Artık'a, kitabın basılmasını uygun gören Fakültemiz Yönetim Kurulu üyeleri ile dizgi ve baskı işlerine büyük bir titizlik gösteren Edebiyat Fakültesi Basımevi mensuplarına burada açık teşekkürlerimi belirtmek benim için mutluluktur.

Nejat Göyünç

Kısaltmalar

DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
BA	Başbakanlık Arşivi, İstanbul
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
DD	Divan Kalemi Defteri
DM	Diyarbekir Ziya Gökalp Müzesi
DMD	Diyarbekir Muhasebe Defteri
EI	Encyclopedia of Islam
ETD	Evkaf Tahrir Defteri
İA	İslâm Ansiklopedisi
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
MAD	Maliye Defterleri tasnifi
MŞS	Mardin Şeriyye Sicili
MÜD	Mühimme Defteri
RE	Paulys Realencyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft
TD	Tapu-Tahrir Defteri
TKSA	Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul
TKUMA	Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi, Ankara
TM	Türkiyat Mecmuası
VUMA	Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi, Ankara
ZA	Zeitschrift für Assyrologie
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
bk.	bak.
göst. yer.	gösterilen yer
yak. ol.	yaklaşık olarak

Giriş

Coğrafî yeri: Mardin güzel yurdumuz Türkiye'nin Güney-doğu Anadolu bölgesinde, 12.760 km² yüzölçümünde ve 1960 sayımına göre, 353.411 kişi nüfusu olan bir vilâyetimizin merkezidir. Bölgedeki, Mardin-Midyat eşiği adı verilen ve üzerinde birçok tepeler bulunan yüksek plâto, batıda Diyarbekir'in güney-batısındaki Karacadağ'dan, güney-doğuda Dicle kenarında Cizre'ye kadar devam eder. Bu plâto, aynı zamanda, Yukarı Mezopotamya'nın su bölümü hattını teşkil eder[1]. Plâtonun, Mardin'in doğusunda kalan, hemen hemen kalkerden ve yer yer bazalt yığınlarından mürekkep olan kısmı Cebel-i Tûr ve Tûr ʿAbdin[2] diye meşhurdur; en önemli ve en büyük şehri, bu havalinin merkezi addedilen Midyat'tır.

Mardin, Tûr ʿAbdin bölgesinin en batı ucunda ve Diyarbekir-Nusaybin yoluna hâkim ve bu yolu tamamen kontrolu altında tutan Mardin dağı'nın zirveden hemen 100 m. aşağısında, onun güneye bakan sırtlarında bulunur. Mardin'in kuzey-batısında uzanan kısım ise, mazı ağaçları ile örtülü olup Mazı-dağı diye anılır.

[1] Bölgenin coğrafyası ve jeolojisi için bk. J. Cernik, *Technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrats und Tigris*, *Petermann's Mitteilungen*, Ergaenzungsheft No. 45, 1876, 16 vd.; E. Chaput, *Türkiye'de jeolojik ve jeomorfojenik tetkik seyahatleri*, türk. terc. A. Tanoğlu, İstanbul 1947, indeks; A. Ardel, *Güneydoğu Anadolu'da coğrafî müşahedeler*, *Türk Coğrafya Dergisi*, XVII, 1961, 140-8; aynı yazar, *Observations géographiques dans la partie sud-est de la Turquie*, *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*, VIII, 1962, 82-3; N. Tolun, Z. Ternek, *Mardin bölgesinin jeolojisi*, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, III, 1952, 1-16; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, Berlin 1844, XI, 379 vd.; S. Macar, *Mardin ili dahilinde köy ve kasabalarda mesken tipleri*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü lisans tezi, 1950.

[2] Bk. A. Socin, *Zur Geographie des Tûr Abdin*, *ZDMG*, XXXV, 1881, 237-69; M. Streck, *Ṭūr ʿAbdīn*, *EI*, IV, 943-9; H. Anschütz, *Eine Reise zu den Syrischen Christen am Rande des Taurus in der südöstlichen Türkei*, *Kyrios*, Berlin, Neue Folge, J. 7, 1967, 41-51 (Fr. Anschütz'e makalesinin bir suretini lûtf ettiği için müteşekkirim); Mar Ignatios Efram el-evvel Barsom, *Târîḫ-i Ṭur ʿAbdîn*, Bağdad ve Basra 1963.

Tarihî isim ve yazılışları: Asur krallarından Adadnirari I (yak. ol. 1305-1274) ve oğlu Salmanasar I (yakl. ol. 1274-1244)[1] ile ilgili kitâbelerde «Kaşiari dağları» nâmı ile anılan mıntıkanın Tûr ʿAbdin havalisi olduğu, daha sonraki Asur metinlerinde de Kaşiari'den sık sık bahs edildiği bilinmektedir[2]. Asur metinlerinde «Nirbu» coğrafî terimi ile de Tûr ʿAbdin'in orta kısmı kasd edildiği zannedilmektedir[3].

Yine çivi yazılı tabletlerde, daha sonra Roma ve Bizans müelliflerinde[4] rastlanan «Izala» coğrafî teriminin de Tûr ʿAbdin'in güney yamaçları, Mardin civarı, muhtemelen de Mardin dağı için kullanılan özel bir tabir olduğu sanılmaktadır. Bu tabire süryanî metinlerinde «Izelā» arapça eserlerde «cebel-al-Izal» şeklinde tesadüf edilir[5].

M.S. II. yüzyıl yunan müelliflerinden Arrianos ve Ptolemaios'da zikr edilen Μάσιου ὄρος (Masios dağı) tabiri ile de, yine Tûr ʿAbdin bölgesi ifade edilmektedir[6].

Mardin'den ilk defa doğrudan doğruya bahs eden müellif -tabiî bugünkü bilgilere nazaran- M.S. IV. yüzyıl Roma tarihçilerinden Antakya'lı Ammianus Marcellinus'tur. O, Diyarbekir-Nusaybin yolunun «Izala dağı üzerinden, Maride ve Lorne kaleleri arasından» geçtiğini kaydeder[7]. Burada adı geçen «Maride» Mardin'dir. Lorne'nin A. Gabriel[8] Mardin'in doğusundaki Kal'at al-Marat (aslı: Kal'at al-İmra) olduğunu tahmin etmekte, 1932 de bu havaliye yaptığı tetkik seyahatinde burada gördüğü kayalar içerisine oyulmuş vaziyetteki, hâlen de mevcut olan, büyük sarnıç ve silo bakıyyelerinin, buradaki eski büyük müs-

[1] Krş. A. Scharff ve A. Moortgat, *Ägypten und Vorderasien im Altertum*, München 1950, 497; R. Borger, *Keilschriftturkunden, Handbuch der Orientalistik*, İlâve cilt V, Leiden-Köln 1961, 32, 49; H. Schmökel, *Kulturgeschichte des Alten Orient*, Stuttgart 1961, 19; aynı yazar, *Die grosse illustrierte Weltgeschichte, Die Grosse Bertelsmann Lexicon Bibliothek*, Gütersloh 1964, I, 338.

[2] M. Streck, *Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften, ZA*, XIII, 1898, 82-7.

[3] M. Streck, *aynı eser*, göst. yer.; aynı yazar, *Ṭūr ʿAbdīn, EI*, IV, 943.

[4] C. Ritter, *aynı eser*, XI, 150-1, 380.

[5] M. Streck, *Das Gebiet..., ZA*, XIII, 104; A. Socin, *aynı eser*, 238; M. Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie* (Paris 1953, I, 76)'de Izala'yı Karacadağ olarak tavsif edilmekte ise de yanlıştır.

[6] M. Streck, *Tūr ʿAbdīn*, göst. yer; A. Socin, *aynı eser*, göst. yer.

[7] XIX, 9, 4 de «*per Izalam montem, inter castella praesidiaria duo Maride et Lorne introturum*», lâtince metin ve ing. terc. J. C. Rolfe, Cambridge, Massc. ve London 1950, I, 517.

[8] *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris 1940, I, 6.

tahkem mevkiden günümüze kadar kalan emâreler olduğunu belirtmektedir[1].

Bizans müelliflerinde Mardin'in imlâsı çeşitli vesilelerle ve birbirinden farklı şekillerde geçer: VII. yüzyılda imparator Mauricius (582-602) devri tarihini yazan Theophilaktos Simokattes'de Μάρδιος, Μάρδες[2] VI. yüzyıl müverrihi Procopius'da Μάργδις[3] aynı devir coğrafyacısı Georgius Cyprius'da Μάρδης[4].

Ermenice kaynaklarda da Mardin ismine Merdin[5], süryanî kitaplarında Merdo, Merdi, Merde, Marda ve Mardin okunuşlarında rastlandığı[6] süryanî imlâ farklarının bu kelimenin belirli, belirsiz ve çoğul şekillerindeki ayrılıklardan doğduğu izah olunmaktadır[7].

Mardin'in eski arap kaynaklarında ve daha sonra osmanlıca metinlerde umumiyetle ماردين şeklinde yazıldığı, bununla beraber ميردين[8] مردين[9], مردن[10] tarzlarına bazı eserlerde tesadüf olunduğu zaman zaman

1 Lorne içia bk. E. Honigmann. *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*-3, Bruxelles 1935, 12, not 4.

2 II, 2, 69; 3, 71; V, 3, 208, C. Ritter, *aynı eser*, XI, 380'den naklen. T. Simokattes Marde'nin Dara'dan beş saat uzakta bir kale olduğundan da bahs ediyor (C. Ritter, *aynı eser*, gösl. yer).

3 *De Aedificiis*, II, 4, grekçe metin ve ing. terc. H. B. Dewing, *Procopius*, VII, Cambridge, Massc. ve London 1954, 128.

4 *Descriptio orbis Romani*, neşr. eden: H. Gelzer, Leipzig 1890, 46.

5 J. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818, 160.

6 J. Saint-Martin, *aynı eser*, gösl. yer; *Mardin adı*, *Özhikmet*, 2/61, Mardin 1952, 33-4. Kelimenin Ermenice ve Süryanî imlâlarının yukarıki metinde gösterilmesinden teknik sebeplerle sarf-ı nazar edildi.

7 *Mardin adı*, *aynı eser*, gösl. yer.

8 Bk. A. F. von Kremer, *Ueber das Einnahmebudgst des Abbasiden-Reiches vom Jahre 306 H. (918-919)*, *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wiss. Philos.-hist. Classe*. XXXVI, Wien 1888, 317; Azîz b. Ardeşir Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm*, İstanbul 1928, indeks; Ferîdûn Bey, *Münşeât-ı selâtîn*, İstanbul 1274, I, 216-7.

9 Bk. Lûtfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, İstanbul 1341, 244.

10 Bk. Hâfız Âbrû (Bu müellifin lâkabının Âbrû şeklinde okunması gerektiği hususu için karş.: F. Tauer, *Timurlular devrinde tarihçilik*, türk. terc, A. Ateş, *Belleten*, XXIX, 1965, 51'de A. Ateş'in notu), *Mecmû'al-Tavârih*, Topkapı Sarayı Ktb., H. 1659, 546 a; *Dede Korkut Kitabı*, neşr eden: M. Ergin, Ankara 1958, Faksimile, Vatikan nüshası 65 (harekeli), Dresdan nüshası 60; Abû Bakr-i Ṭıhrânî, *Kitâb-i Diyârbakrigya*, neşr eden: N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1962, I, 181; Ḥasan Beg Rumlu, *Aḥsan al-Tavarîḫ*, Nuruosmaniye Ktb., 3317, 58b'de de aynı şekilde, F. Sümer'in notu, *Kitâb-i Diyârbakriyya* (181, n. 3)' da; BA, *MAD 7534*, 778; Keşfî, *Selîm-nâme*, Süleymaniye Ktb., Esad Ef., 2147, 111a; Sucûtî, *Selîm-nâme*, Topk. S. Ktb., R. 1284/I, 99b; Şükrî, *Selîm-nâme*, Topk. S. Ktb., H. 1597-1598, 184b; Lutfî Paşa, *aynı eser*, 242, 244.

görülmektedir[1]. Mardin kelimesine ait bu farklı yazılış şekillerine bazan aynı metin içerisinde rastlamak dahi mümkündür[2].

Mardin isminin menşei hakkındaki rivayetler: Bu hususta çeşitli tahmin ve rivâyetler vardır. A. Dupré[3] ve J. von Hammer[4] Mardin'e Marde denildiğini eski yunan coğrafyacılarından naklen, zikr ederek bu kelimenin menşeinin muharip bir kavim olan Marde'lerle ilgili olduğunu yazarlar. Hammer'e göre, Marde'ler İran hükümdarlarından Ardeşir (226-241) tarafından buraya yerleştirilmiştir. Şehir ve kavim isimleri arasındaki ayniyet, Mazı-dağı havalisinde oturan Yezîdî'lerin şeytana tapmaları, eski bir İran an'anesinin devamı olarak şer'e ibadet eden Marde'lerin bu bölgeye yerleştirilmelerinin delilleridir[5]. C. Ritter[6] de Hammer'in bu ifadesini nakl ederse de, onun fikirlerini şüphe ile karşılar.

Vâkıdî[7] Dîn adındaki bir İran'lı zâhidin Mardin'in bulunduğu dağın tepesinde yerleştiği, orada ibâdetle vakit geçirdiği, zamanla şöhretinin Horasan'a ve Doğu'nun diğer ülkelerine yayıldığı, bir gün Heraklius tarafından gönderilen bir kumandanın, buraya gelerek zâhidle önce dostluk peydâ edip sonra da onu öldürdüğü, burada bir kale inşa ettirdiği, müteakiben kızının da bunun karşısında bir kale yaptırdığı, «Dîn öldü» manasına gelen arapça mâte Dîn ماتَ دِين ' den de Mardin kelimesinin türediği şeklindeki bir halk rivâyetini zikr eder. Onun Mardin'in kuruluşuna dair nakl ettiği uzun rivâyetin enteresan bir tarafı da Mardin ve Kal'at al-İmra' kalelerinin birlikte kurulduğu keyfiyetidir.

Onun nakl ettiği diğer bir rivâyet de, İran hükümdarlarından birisinin hasta olan oğlunu doktorların tavsiyesi üzerine buraya tebdil-i hava için getirip yerleştirdiği, ondan mülhem olarak da bu mahalle bu şehzâdenin adı verilerek Mardin denildiği şeklindedir. Bu rivâyetleri Mardin Tarihi ile uğraşan birçok müellifler eserlerine bazan aynen

1 Mîrhond, *Târîḫ-i Ravżat al-Ṣafa*, Tahran 1339, VI, 224, 226-9'da ماروِن şeklinde yazılmış olması hatalı olsa gerektir.

2 BA, *TD 64*, 202'de ماردِن, 204'de مردِن.

3 *Voyage en Perse*, Paris 1819, I, 78.

4 *Devlet-i Osmaniye Târîḫi*, türk. terc., İstanbul 1329, IV, 163; aynı yazar, *Geschichte der Ilchane*, Darmstadt 1842, I, 191.

5 Aynı yazar, *aynı eser*, göst. yer.

6 *Aynı eser*, XI, 381.

7 *Fatūḥ al-Šām va Miṣr va'l-ʿIrāḳ*, Kahire, 1302, 111-2.

fakat daha uzun ve tafsilâtlı bir şekilde, bazan kısaca aktarmışlardır[1].

Süryanî kaynaklarına dayanarak vücûda getirilen diğer bir makalede bu her iki rivayet tarih de verilmek sureti ile, bir az daha ilâveli olarak anlatılmaktadır[2]. Bu son söylentide İran'lı şehzâde yerine, M. S. 309 da buraya gelen Şah Buharı adındaki bir İranlı kumandan vardır. Burada on iki sene kadar oturmuş, bu mahallin imarı ile meşgul olmuştur. Onun bu faaliyeti M.S. 442'ye kadar devam etmiş, sonra halk bir veba salgını neticesinde tamamen ölmüştür.

Süryanî kaynaklarından faydalanıldığı belirtilen makalede İran'lı zâhid ve Roma'lı kumandan hikâyesi bu hadiseden yüzyıl sonra cereyan etmiş gibi gösterilmektedir. Roma'lı kumandan burada bir de büyük kale yaptırmıştır, denilmektedir.

Her iki rivâyet tetkik edilirse, bunlardan Mardin'in Roma'lılardan önce, İranlılar tarafından iskân edilmiş olduğu ifadesi ortaya çıkar. Şah Buharı denilen zat, meşhûr Sâsânî hükümdarı II. Şapur (309-379) olmalıdır. Nitekim, Şapur kelimesi orta farsçada «şahpur»dan gelmekte olup «şehzâde» anlamını taşır. Roma'lılara karşı giriştiği uzun harpler esnasında II. Şapur Nusaybin'i ve imparator II. Constantinus (337-340) tarafından tahkim ettirilen Âmid (Diyarbekir)'i zabt etmiş, bütün Yukarı Mezopotamya'nın doğu yarısını eline geçirmiştir[3]. Bu arada Mardin'in de eline geçmiş olması tabiîdir.

Diğer taraftan, VI. yüzyıl ortalarında Mardin'in Roma'lı bir kumandan tarafından tahkim ettirilip burada bir de kale yaptırması keyfiyeti Justinianus (527-565) zamanında bu havalide girişilen faaliyetlerle ilgili olsa gerektir.

Yakut[4] Mardin kelimesinin arapça Mârid ماردٍ 'den geldiğinin ve onun cem'-i sâlimi olduğunun söylendiğini zikr etmekle berâber, bu mülâhazayı reddeder, în ين eki ile yalnız canlılara ait kelimelerin çoğulunun yapılabileceğini belirtir. Evliyâ Çelebi[5] de Mardin'den bahs

1 Mardin'li Abdüsselâm Ef., *Umm al-ʿİber*, yazma (Bu eserin kendisi -maalesef- görülemedi); Saîd Paşa, Diyarbekir'li, *Mir'ât ül-ʿİber, Mufaṣṣal Târîḫ-i Umûmî*, İstanbul 1306, VIII, 75; Abdülgani Ef., *Mardin Târîḫi*, Mardin İl-Halk Ktb., T.Y. 2699, 1; A. E. Toksoy, *Millî Mücadelede Mardin*, İstanbul 1939, 11.

2 *Mardin Tarihi, Özhikmet*, Mardin 1953, 4/76, 76.

3 A. Christensen, *L'Iran sous les sassanides*, Copenhague ve Paris 1936, 229 vd; F. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, 25.

4 *Mu'cam al-Buldān*, Beyroutb 1957, V, 39.

5 *Seyahat-nâme*, İstanbul 1314, IV, 57.

ederken «*taht-ı Dârâ, ya'ni kal'a-i Mârdîn*» başlığını kullanarak «*târîh-şinâs Maḳdîsî kavlince bu kal'anın ʿimâretine sebep bi'z-zât Ḥażret-i Yûnus 'aleyhi's-selâmdır*» der ve «*hâlâ Mârdîn tağındaki bir gâr-ı ʿazîme savma'-i Yûnus Nebî derler*» diye ilâve eder. Burada bulunan bir ejderi Yunus peygamber öldürmüş, bu sebeple «*kûh-i şâhika*» denilen Mardin'in bulunduğu dağa «*kûh-i mâr*» ve şehre de «*Mârdîn*» adı verilmiştir. Evliyâ Çelebi'nin nakl ettiği rivâyet hiç şüphe yok, onun umumiyetle yaptığı gibi[1], bir fanteziden ileriye gitmez[2].

Yine süryânîler, Mardin'in halk arasındaki telâffuzunun Merdin olduğunu, bunun da süryanî dilinde kale anlamına gelen Merdo'nun çoğulu olduğunu bildirerek bu havalide bulunan dört meşhûr kaleyi sayarlar. Bunlardan ilk ikisi Mardin ve Kal'at al-İmra' kaleleri, diğer ikisi de Mardin'in bir saat kadar güney-doğusundaki Deyr Zaferân manastırının gerisindeki sırtlarda bulunan iki kaledir[3]. Kanaatimizce, bu, Mardin kelimesi ile ilgili izah tarzlarının en mantıkîsi olmalıdır.

Mardin ve havalisinin Osmanlılara kadar kısa tarihçesi: Mardin şehri ve havalisi Roma İmparatorluğu'nun, daha sonra Bizanslıların Sâsânîlerle (224-642) mücadelelerinde ehemmiyetli bir yer işgâl eder. Daha II. Constantius zamanında İran'lıların bu mıntıkaya yaptıkları ve kısa fasılalarla birbirini takip eden baskınları önleyebilmek gayesi ile iki kale yaptırılmış, Nusaybin'den Resülayn (Ceylânpınar)'a kadar uzanan bütün saha bu havalinin merkezi ve en müstahkem şehri olan Amid (Diyarbekir)'e bağlanmıştı. Bahis konusu kalelerden biri Dicle kenarındaki Hesna de-Kepha (Kaya-kale = Ḥışn-ı Keyfa, Hasankeyf)[4], diğeri de muhtemelen Tûr ʿAbdin'de Hâtem-i Tâ'î kalesi idi[5]. İmparator Anastasius (491-518) zamanında 507 de Nusaybin bu iki kaleden çok uzak bulunduğu ve bu havalinin sık sık iki taraf arasında el değiştirdiği göz önünde bulundurularak ordunun müşkül anlarında iltica edebileceği yeni bir kale yapılmasına teşebbüs edildi. Mardin'e üç fersah mesafede Dara mevkiinde büyük bir müstahkem mevki in-

[1] M. C. Baysun, *Evliya Çelebi*, *İA*, IV, 409.

[2] Maḳdîsî (*Kitâb al-Bed' va't-Târîḫ*, neşr. ve ve fr. terc.: M. Cl. Huart, Paris 1919, VI, indeks) ve hatta Muḳaddesî (*Aḥsan al-Takāsīm fi ma'rifat al-Eḳālīm*, neşr eden M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum 1906)'de Mardin hakkında böyle bir rivayete rastlanamadı.

[3] *Mardinin adı*, Uzhikmet, Mardin 1952, 2/61, 33-34.

[4] Bunun için bk. S. Ory, *Ḥışn Kayfā*, *EI²*, III, 524-6.

[5] E. Honigmann, *aynı eser*, 5.

şa ettirilerek Anastasiopolis adı verildi. Burası Justinianus zamanında tekrar tahkim ettirilerek su tesisatı yaptırıldı[1]. Burada ayrıca birçok daha küçük çapta istihkâmlar da yaptırılmıştı, bunlar arasında Μάργδις (Mardin), Σαυρὰς (Savur), Λούρνης (Lorne) de vardı[2]. Bu kaleler Bizanslılarla Sâsânîler arasındaki mücadelelerde müteaddit defalar el değiştirmişlerdir[3].

Mardin, Tûr ʿAbdîn ve Dara ile birlikte Hicrî 19 (640) senesi sonlarında ve H. 20 Muharrem'inin başlarında (1 Muharrem 20 = 21 Aralık 640) 'Iyāż b. Ganm kumandasındaki islâm ordusu tarafından sulhen feth edilmiştir[4]. Şehrin 133 (750-751)'de Beni Rebi'a kabilesinin reisi Burayka adlı bir zatın elinde olduğu[5], IX. yüzyılın ikinci yarısında Ḥamdān b. Ḥamdūn'un bu şehri zapt ettiği, 895 senesi Ocak ayı sonlarında halife Mu'tazid, bu zatın üzerine yürüyünce, onun şehrin müdafaasını oğullarından birisine terk ederek kaçtığı, halifenin gelerek şehri muhasara ettiği, neticede şehrin teslimi üzerine, tahrip edildiği bilinmektedir[6]. Bununla beraber, kalenin X. yüzyılın ikinci yarısı başlarında aynı hanedana mensup Ḥamdān b. al-Ḥasan tarafından yeniden inşa ettirildiği söylenir[7].

Bu mıntıka X. yüzyıl sonlarına doğru Humaydiya kürtlerinden olup Bāż lâkabı ile meşhûr ve Mervanlı hanedanının ceddi olan Ebu Abdullah el-Huseyn b. Dustak'ın hakimiyeti altına geçmiştir[8].

Sultan Melikşah zamanında, Büyük Selçukluların hizmetine giren Fahrüddevle Muhammed b. Cuheyr, Sultan'a Mervanlıların ellerindeki ülkelerin zenginliklerinden bahs ederek Diyarbekir havalisinin kendisine verilmesini temin ederek, namına hutbe okutmak ve para bastır-

[1] Procopius, *aynı eser*, indeks; Fraenkel, *Dara*, *RE*, VIII, 2150; Ritter, *aynı eser*, XI, 398-413; P. Collinet, *Une «ville neuve» Byzantine en 507: La fondation de Dara [Anastasiopolis] en Mésopotamie, Mélanges G. Schlumberger*, Paris 2924, 55-60; W. Ensslin, *Zur Gründungsgeschichte von Dara-Anastasiopolis, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V, 1925, 342-7; E. Birk, *Dara-Anastasiopolis, Eine unerforschte Ruinenstadt in Mesopotamien, Der Erdball*, III, 1929, 201-5,

[2] Procopius, *aynı eser*, II, IV, 14, ing. terc. 128.

[3] E. Honigmann, *aynı eser*, 12 vdd.

[4] Balāẕūrī, *Kitāb Futūḥ al-Buldān*, neşr eden De Goeje, Lugduni Batavorum 1866, 176, türk. terc. Z. Ḳ. Ugan, İstanbul. 1955, I, 283; F. Işıltan, *aynı eser*, 55 vd.

[5] Tabarī, III, 53'den naklen V. Minoraky, *aynı eser*, *İA*.

[6] M. Canard, *aynı eser*, I, 299 vd.

[7] İbn Ḥavḳal, *Kitāb Ṣūrat al-'Arż*, neşr eden: J. H. Kramers, Lugduni Batavorum 1938, 143.

[8] Amedroz, *Marwanid dynasty at Mayyafariqin*, *JRAS*, 1903, 123-54.

mak müsaadesini aldıktan sonra, Mervanlılara karşı, Emir Artuk[1] gibi bir kısım selçuklu ümerâsı ve türk askerlerinin yardımı ile, giriştiği harekât esnasında Mardin şehrini de zapt etmiş, uzun süren bir muhasaradan sonra da 1086'da kalesi de teslim olmuştu[2].

Mardin ve havalisi, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra cereyan eden hadiselere de sahne olmuş, Berkyâruk tarafından şarkıcısına verildiği gibi, 1103'de Artuk Bey'in oğlu ve Hısn-ı Keyfa hakimi Sökmen'in yeğeni Yakutî'nin, 1104'de Sökmenin eline geçmiş[3], nihayet 1106'da yine Artuk Bey'in oğullarından Necmettin İlgazi tarafından zapt edilerek burada Artuk-oğulları Devleti'nin «Tabaka-i İlgaziyye» denilen Mardin kolu kurulmuştur[4].

Artuk-oğulları Devleti'nin Mardin ve havalisi tarihinde ve Haçlılar ile Anadolu ve Suriye'ye yerleşen selçuklu türklerinin mücadelelerinde büyük bir önemi vardır[5]. Zira bu sülâlenin ilk hükümdarları zamanında vergiler komşu bölgelerdekilere nisbetle, düşük tutulmak sureti ile Diyâr-ı Rebi'a halkının Mardin ve havalisine akın etmeleri sağlanmış, ayrıca Mardin'de ve civarında mühim bir kısmı XVI. ve XVII. yüzyıllarda faaliyet halinde olan ve bazıları da bugüne intikal eden cami, medrese, kervansaray, bîmaristan gibi toplum hayatı üzerinde çeşitli yönlerden büyük tesirleri olan eserler yaptırılmıştır[6].

Mardin ve havalisi, bilhassa Tûr ʿAbdin bölgesi hıristiyanlık tarihinde de mühim bir yer işgal eder. Sâsânî hükümdarı II. Husrev (590-628)'nin Yukarı Mezopotamya'da Musul ve Tekrit havalisine yerleştirdiği monofizist Bizans'lı harp esirleri VIII. ve IX. yüzyıllarda inançlarını yayarak bu havalide ekseriyeti kazanmışlar ve nastûrîleri de kendi mezheplerine kazanmağa muvaffak olmuşlardır. Bunun neticesi

1 Bunun için bk. A. Sevim, *Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri*, Belleten, XXXI, 1962, 121-46.

2 Tafsilât için: M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1943, I (*Anadolu'nun Fethi*),135-50; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, 46-54.

3 A. Sevim, *Artukoğlu Sökmen'in siyasî faaliyeti*, Belleten, XXVI, 1962, 514-5 ve notları.

4 A, Sevim, *Artuk oğlu İlgazi*, Belleten, XXVI, 1962, 661, not 25; İ. Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1934, 45-6.

5 İ. Artuk, *aynı eser*, türlü yerler: A. Sevim, *aynı eser*, göst. yer.

6 Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi*, neşr eden Ali Emîrî, İstanbul 1331; F. Köprülü, *Artuk oğulları*, *İA*, I, 617 vd; C. Cahen, *Artukides*, *EI*², *I*, 683-8.

olarak da Tûr ʿAbdin bölgesi bunların merkezi haline gelmiş ve burada birçok manastırlar inşa olunmuştur[1]. Bunlardan en meşhur ikisi Tûr ʿAbdin'deki Kartmin[2] veya Deyr al-Umr[3] ile Mardin'in bir saat kadar doğusundaki Deyr Zaferan'dır[4].

Batı-Süryânî kilisesi veya Monofizist-Yakûbî kilisesi denilen bu mezhep XIII. yüzyılda en parlak devrini yaşamıştır[5]. Bugün bu havalide hâlen mevcut en meşhûr süryânî manastırı Deyr Zaferan'dır.

Mardin ve havalisinde XII. yüzyıl başlangıcından itibaren üç yüz sene hükümran olan Artuk-oğulları Diyarbekir bölgesinin tarihinde de hayli önemli ve faal bir rol oynamışlardır[6]. Bu hanedan zamanında, bizzat Mardin şehri ve kalesi pek çok defalar birçok hücumlara göğüs germiş, şehrin birkaç kere zapt ve tahrip edilmesine mukabil, kale çok yüksekte, gayet sarp bir kayanın üzerindeki düzlükte oluşu, giriş kısmının da pek dar bulunması ve tek duhûle imkân vermesi sebebi ile feth olunamamış, ancak uzun muhasaralar sonunda teslime zorlanabilmiştir. Bu hücumların ilk bir kaçı Mısır'da Eyyûbîler devresine rastlar. 1183 de Salâhaddin Eyyûbî şehrin hemen güneyinde Harzem'e kadar gelmiş, lâkin şehri alamamıştır[7]. Bununla beraber, 1185 de Salâhattin Eyyûbî'nin yüksek hakimiyetini tanımağa mecbur olmuş, onun adını kendi paralarında darb ettirmiştir[8]. 1197'de de Melik ʿÂdil b. Eyyub şehri işgal ve yağma ettirmişse de kaleyi zapta muvaffak olamamıştır[9]. 1232'de de Melik el-Kâmil bütün Diyarbekir bölgesini,

1 P. Krüger, *Das Syrisch-Monophysitische Mönchtum im Ṭūr-'Ab(h)dīn - Von seinen Anfaengen bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts. Orientalia Christiana Periodica* IV, 1938, 5-46; G. Bell, *The Churches and monastries of the Tur Abdin*, M. van Berchem ve J. Strzygowski'nin *Amida* (Heidelberg 1910) adlı eserinin III. Kısmı, 224-62; aynı yazar, *Amourat to Amourat*, London 1911, 289-326.

2 P. Krüger, *Das Syrisch-Monophysitische Mönchtum im Ṭūr-'Ab(h)dīn*, Münster 1937. Bu eser yukarıdaki makale ile aynı adı taşımakla beraber, sadece Kartmin manastırından bahs etmekte olup *Orientalia Christiana Periodica'da* çıkan makalenin I. Kısmıdır.

3 H. Dolapönü, *Deyr-el-umur Tarihi*, türk. terc. C. Aydın, Mardin 1961.

4 P. Krüger, *aynı eser*, *Orientalia Christiana Periodica*, 19-23; H. Dolapönü, *Zafaran Fidanlığı, Deyrulzafaranın Muhtasar Tarihi*, Mardin 1955; Süryanilerle ilgili mufassal bir bibliyografya için bk. A. Nouro, *My tour*, Lebanon 1963, 96-113.

5 B. Spuler, *Die westsyrische (Monophysitisch/Jakobitische) Kirche, Handbuch der Orientalistik*, VIII, *(Religion)*, Leiden/Köln 1961, 170-216.

6 İ. Artuk, *aynı eser*, 79, vd; M. H. Yinanç, *Diyarbekir*, *İA*, IV, 613 vd.

7 V. Minorsky, *aynı eser*, göst. yer; İ Artuk, *aynı eser*, 102-5.

8 Gregory Abu'l-Farac, *Tarih*, türk. terc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1950, II, 170-1; V. Minorsky, *aynı eser*, göst. yer.

9 İ. Artuk, *aynı eser*, 109.

bölgenin en müstahkem kale ve şehri Mardin müstesna, işgal etmiştir[1].

İlhanlılar devrinde de 1260 da, Mardin Hulâgu'nun oğlu Yaşmut tarafından sekiz ay muhasara edilmiştir[2].

1366'ya doğru da Mardin'i Karakoyunluların kurucusu Bayram Hoca (ölümü 1380) muhasara etmiş,[3] yaptığı huruç hareketinde mağlûp olan Mardin Artuklu hükümdarı Melik Mansur'un yardımına Celâyir'li Sultan Üveys gelerek onu muhasaradan kurtarmıştır[4]. 1383'de de Karakoyunlu Kara Mehmed (1380-89) Mardin havalisine gelmiş, Melik İsa'yı yenmiş, kızkardeşi ile evlenmek şartı ile Artuklu Hükümdarı ile sulh akdine razı olmuştu[5].

Mardin havalisi iki defa da Timur'un istilâsına uğramıştır. Bunlardan ilki 1394 senesi başlangıcına rastlar (Rebiülevvel 796). Mardin'deki Artuklu Sultanı Melik İsa, Timur'un kendisini «taleb-i âmân ile istikbâl edenlere zarar ve ziyân» vermediğini göz önünde bulundurarak, ümerâsı ile istişâreden sonra, Timur'u zengin hediyelerle Hilâl mevkiine karşılamağa gider. Niyeti, ona tabiiyetini bildirmek, fakat kaleyi isterse, evvelce kararlaştırıldığı üzere, kalenin, ümerâsının tasarrufunda olduğunu, bu itibarla onlara hükmü geçmediğini söyleyerek onu teslime yanaşmamaktır[6]. Melik İsa, Mardin'de birâder-zâdesi veya kardeşi Melik Salih b. Şahabeddin Ahmed'i veliahd olarak bırakmıştı. Düşünüldüğü gibi, ikisi karşılaştıkta, Timur Mardin kalesinin kendisine teslimini talep edince, Melik İsa itirazda bulunmuş, bu sebeple de Timur önce Melik İsa'yı tehdit etmiş, bunun fayda vermediğini görünce de, şehri basıp işgal ve kadın ve çocuk pek çok kimseyi öldürterek şehri de yağma ettirmiştir[7]. Bu hadiseden kurtulanlar da iç kaleye, yukarıya iltica etmişlerdir. Şehrin tahribi sırasında Câmi-i Kebîr de hasara uğramaktan kurtulamamıştır. Sultan İsa maiy-

[1] M. H. Yınanç, *aynı eser*, göst. yer.

[2] Kâtip Ferdî, *aynı eser*, 34 vd; V. Minorsky, *aynı eser*, göst. yer, orada verilen bibliyografya.

[3] Kâtip Ferdî *aynı eser*, 55.

[4] Aynı yazar, *aynı eser*. 56; F. Sümer, *Karakoyunlular*, *İA*, VI. 294; aynı yazar *Karakoyunlular*, I, (Ankara 1967), 41

[5] Kâtip Ferdi, aynı eser, 61; F. Sümer, *aynı eser*, 48.

[6] İbn'Arabşah, *Acāib al-Maḳdūr fi Aḫbār Timūr*, İstanbul 1305, 48-50; eserin türkçe tercümesinde (Nazmi-zâde Murtezâ, *Timur-nâme*, İstanbul 1142, 29b) bu tarih yanlış olarak 797 Rebiülevveli olarak gösterilmektedir. Krş. Nizâmüddin Şâmi, *Zafer-nâme*, türk. terc. N. Lugal, Ankara 1949,179.

[7] İbn ᶜArabşah, *aynı eser*, göst. yer.

yetindeki adamları ile birlikte haps edilerek Sultaniye'ye götürülmüş, kale halkı vergi vermeği kabul etmişlerdir. Bir müddet sonra Uluğ Bey'in dünyaya gelmesi haberi üzerine, Mardin halkı Timur'un affına uğramıştır[1].

Timur'un ikinci defa Mardin'e gelişi 1402 Nisan ayına (Ramazan 803) rastlar. Bu tarihte Sultan İsa hapisten kurtulmuştu ve Mardin'de tekrar hükümdar bulunmakta idi. Timur'un gelişi üzerine kaleye kapanarak onu istikbal etmedi. Ordusunu, uzun bir muhasara esnasında beslemekte sıkıntı çekeceğini anlayan Timur Mardin'i tahrip ettirdikten sonra çekilip Bağdad tarafına gitmekle iktifa etti[2]. Sultan İsa, Ankara muharebesinden sonra, Timur'u ziyaret ederek affına mazhar oldu[3]. Bununla beraber, Timur tarafından Mardin'in ikinci muhasarasından sonra bu şehir ve havalisine gönderilen ve kendisine bu yörenin fethi vazifesi verilen Kara Yülük Osman Bey, kendisi ve devleti için devamlı bir tehdit unsuru oldu. Zira Akkoyunlular bu vesile ile bu havaliye yerleştiler ve Mardin ve civarının tarihinde büyük roller oynadılar.

Akkoyunlu tehlike ve tehdidine karşı, Melik İsa'nın Akkoyunluların siyasî sahadaki rakipleri Karakoyunlularla dostâne münasebetlere giriştiği, böylelikle hakimiyet sahasında bir muvazene tesisine gayret ettiği görülmektedir. Nitekim, Timur'un ölümünü (1405) müteakip Kara Yusuf (1389-1420) Şam'dan, beraberinde o havalide perâkende olan bir kısım Türkmenlerle beraber, Mardin bölgesine gelmiş, Melik İsa tarafından izâz ve ikram olunmuş, kendisi Musul taraflarına giderken de, hamile olan refikasını medrese-i Mardin'de bırakmıştır. Oğlu ve Karakoyunlu hanedanının sonradan en meşhûr hükümdarlarından biri olan Cihanşah (1439-67) muhtemelen 1405 senesinde bu medresede dünyaya gelmiştir[4]. Ertesi sene de Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman Mardin'in bugün Savur kazasına bağlı Teffi[5] mevkiinde karşılaşmış, neticesiz kalan ve yirmi gün kadar süren bir çarpışmadan sonra iki taraf arasında sulh ya-

[1] Nizâmüddin Şâmi, *aynı eser*, 183-4.

[2] Aynı yazar, *aynı eser*, 285-6; İbn 'Arabşāh, *aynı eser*, 116-7; Kâtip Ferdî, *aynı eser* 61-2.

[3] Nizâmüddin Şâmi, *aynı eser*, 317.

[4] Abū Bakr-i Ṭıhrānî, *aynı eser*, I, 57; M. H. Yınanç, *Cihanşah*, *İA*, III, 173 vd.

[5] Burası hâlen Savur-Midyat yolu üzerinde oldukça ufak bir köy olup, ismin bu günkü telâffuzu Teffe şeklindedir. Yeni adı İçören'dir. Krş. F. Sümer, *aynı eser*, I, 68.

pılmıştır[1]. Bu hadiseden sonra, Kara Yülük Osman Bey'in, Kara Yusufun bu havaliden uzaklaşmasını fırsat bilerek Mardin'i kuşattığı[2], fakat bir netice hasıl olmadığı görülmektedir.

Bundan kısa bir müddet sonra da Artuklu hükümdarının Halep bölgesine hakim olan Emir Çikem[3] ile ittifak yaparak Kara Yülük Osman Bey'in elinde bulunan Amid'i muhasara ettiği ve bu esnada vuku bulan muharebelerde Emir Çikem ile Melik İsa'nın maiyyetindeki ümerâ ile birlikte, öldükleri bilinmektedir[4]. 1407 Nisan ayında[5] cereyan eden bu hadisede kendi oğlu 24 yaşındaki İbrahim Bey'i kaybeden Kara Yülük Osman Bey, az sonra Mardin'i kuşattı ise de zapt etmeğe muvaffak olamadı[6].

Melik İsa'nın ölümü üzerine, yerine ikinci defa kardeşi Melik Salih hükümdarlığa getirilmişti. Timur'un ilk Mardin muhasarasından sonra, Melik İsa'nın Sultaniyye'ye götürüldüğü devrede ona vekâleten Mardin'de hükümdarlık yapmış olan bu zat, kendi zaafını, «mâl ü ricâl» bakımından fakirliğini ve Kara Yülük Osman Bey'in emellerini nazar-ı dikkate alarak Kara Yusuf Bey'i Mardin'e davet etti[7]. Mardin'in kendisine teslimi şartı ile bu çağrıya icabet eden Kara Yusuf, Kara Yülük Osman Bey'i mağlûp etti. Melik Salih'e zengin hediyeler vererek onu kendisine damat da edindikten sonra Musul'u kendisine ikta etti. Mardin'e de kendi adamlarından birisini vali tayin etti[8]. Melih Salih'in çok kısa bir süre sonra Musul'da vefatı üzerine Mardin Artuklu devleti tarihe karışmış oldu (Haziran 1409 = Safer 812)[9].

Mardin Karakoyunluların hakimiyetlerinde bulunduğu sürede, 1402-

[1] Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 58; Müneccimbaşı, *aynı eser*, III, 155.

[2] Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 59'a göre, bu onun Mardin'i üçüncü defa kuşatmasıdır.

[3] Bu isim muhtelif şekillerde okunmaktadır: Çikem ve Çekim (M H. Yınanç, *Akkoyunlular*, *İA*, I, 259), Çikim (F. Sümer, Abū Bakr-iṬihrānī, *aynı eser*, I, 60, not 1).

[4] Müneccimbaşı, (*aynı eser*, III, 155) Kara Yülük Osman Bey'in Mardin yakınlarındaki Cavsak mahallinde Melik İsa ile muharebesinden bahs etmekte, bu bilgiyi V. Minorsky (*aynı eser* göst. yer.) nakl etmektedir. Halbuki, Emir Çikem Mardin'de Cavsak mevkiine inmiş, nüfûz ve kudreti gitgide artan Kara Yülük Osman Bey'e karşı Artuklu hükümdarı ile birlikte harekete geçmiştir (Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 61).

[5] Aynı yazar, *aynı eser*, I, 65 ' de F. Sümer'in notu; M. H. Yınanç, *aynı eser*, göst. yer.

[6] M. H. Yınanç, *aynı eser*, göst. yer; Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 64.

[7] Aynı yazar, *aynı eser*, I, 67.

[8] Aynı yazar, *aynı eser*, I, 68; F. Sümer, *aynı eser*, I, 79-80.

[9] Kâtip Ferdî, *aynı eser*, 68; F. Köprülü, *aynı eser*, göst. yer; M. H. Yınanç

1432, şehirde kendileri tarafından tayin olunmuş bir vali bulunmakta idi. Bunlardan birisi 1420 yıllarında orada vali bulunan Kara Yusuf Bey'in nökerlerinden[1] Tanrıvermiş idi[2]. Mardin'deki Cami-i Kebir'in doğu giriş kapısında kitâbesi bulunan bu zattır[3]. XV. yüzyılın ilk yarısına rastlayan bu devir Mardin'in Kara ve Akkoyunlu mücadelelerine sahne olduğu bir safhadır. Bu mücadelelerden biri 1421 Nisan ayında Nuseybin yakınlarında Şeyh-kendi mevkiinde olmuş, Kara Yusuf Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İskender (1420-1439) Kara Yülük Osman Bey'i mağlûp etmiştir[4].

Mardin'de Karakoyunlu hakimiyeti 1432 senesine kadar sürmüş ve bu tarihte Kara Yülük Osman Bey şehri Karakoyunluların burada muhafız olarak bıraktıkları Emir Nasır'dan almıştır[5]. Emir Nasır'ın Osmanlı hükümdarı II. Murad nezdindeki teşebbüsleri, Akkoyunlu istilâsını durdurmağa ve buna bir çare bulmağa kâfi gelmemiştir[6].

Mardin Akkoyunluların eline geçtikten sonra da, bu defa Karakoyunluların bu şehri tekrar ele geçirmeğe teşebbüs ettikleri, hatta Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah zamanında kumandanlarından Rüstem Tarhan'ın Mardin havalisini yağma ettikten başka, 1451'de şehri de işgal ettiği, fakat kaleyi düşüremediği bilinmektedir[7].

Bu şehirdeki Akkoyunlu devresi de XVI. yüzyılın başlarına kadar sürmüş, bu müddet zarfında Hamza b. Kara Yülük Osman (1435-44), Cihangîr b. Ali b. Kara Yülük Osman (1444-69) ve Kâsım b. Cihangîr (ölümü yak. ol. 1503) Mardin'de saltanat icra etmişlerdir. Bunların her üçünden de Mardin ve çevresinde pek çok eser ve bunlarda ilgili evkaf kalmıştır. Bunlardan Kasım b. Cihangîr, Kâsım Padişah lâkabı ile anılmakta olup 1501 yazı sonlarında (evâil-i şuhûr-i sene 907)[8] Nah-

-kaynak göstermeksizin- bu hadiseyi 1408 tarihinde vaki olmuş kabul etmektedir. (*Akkoyunlular*, *İA*, I,258).

[1] Bu kelimenin muhtelif anlamları için bk. G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. I. *Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963, 521-6.

[2] Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 77.

[3] J. Sauvaget, *Inscriptions arabes*, A. Gabriel, *aynı eser*, I, 295'de.

[4] Tafsilât için bk. Abū Bahr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 77-82 ve F. Sümer'in I, 82'deki notu.

[5] M. H. Yınanç, *aynı eser*, I, 259.

[6] Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 216-217'de Emir Nasır tarafından II. Murad'a gönderilen mektup ve ona verilmiş olan cevap mevcuttur.

[7] Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 180 vd.

[8] Yahya b. Abdüllâtif, *Lubb al-Tavārīḫ*, Veliyüddin Ef. Ktb., F. Y. 2444, 148a.

çıvan yakınlarında Şarûr mevkiinde[1] Safevî Devleti[2]'nin kurucusu Şah İsmail'e (1501-24) mağlûp olarak kaçan ve Mardin'e taarruz eden yine aynı hanedandan Uzun Hasan'ın torunu Elvend tarafından şehir yakınlarında öldürülmüştür[3]. Yerine aynı şehirde hükümdar olan Elvend de 1504 (910)'de vefat etmiştir.

Mardin'in hangi tarihte Safavîlere intikal ettiği kesin olarak bilinmemekle beraber, 1508 (914) senesi ilkbaharında bu havaliye İranlıların hakim oldukları anlaşılmaktadır. Filhakika, mezkûr tarihte Mehmed Han Ustacalu Mardin yaylağına gelmiş, kardeşi Karahan'ı da Cizre havalisine yağma ve talan için göndermiştir[4]. Karahan burada Cizre emiri Şeref ile uzun ve kanlı mücadelelerde bulunmuş; Cizre, ancak Emir Şeref'in ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Şah Ali b. Emir Bedr zamanında Şah İsmail'in tarafını tutmuş, fakat kısa bir müddet sonra Şah İsmail Cizre ümerâsını yakalatarak haps ettirmiş, Cizre'ye Mehmet Han Ustacalu'nun diğer kardeşi Ulaş Bey'i nâip olarak göndermişti[5]. Safevî hükümdarının Doğu Anadolu'da bu türlü gayr-ı siyasî hareketleri, onun Çaldıran muharebesinde yenilmesini müteakip bu bölge ümerâsının Yavuz Sultan Selim tarafına geçmesine zemin hazırlamıştır.

[1] Ḥasan-ı Rūmlū, *A Chronicle of the Early Ṣafawīs*, neşr eden. C. N. Seddon, Baroda 1931, I, 59.

[2] Bunun için bk. Z. V. Togan, *Sur l'origine des Safavides*, *Mélanges Louis Massignon*, Damas, 1957, III, 345-57; H. Braun. *Geschichte Irans seit 1500*, *Die Safaviden (1500-1722)*, *Handbuch der Orientalistik*, VI/III, Leiden-Köln 1959, 98 vd; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, türk. terc. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, 4 vd; R. M. Savory, *The Consolidation of Ṣafawid power in Persia*, *Der Islam*, XLI, 1965, 71-94; H. Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, *aynı eser*, *95-223*.

[3] Yahya b. Abdüllâtif, *aynı eser*, göst. yer.

[4] Ḥasan-ı Rūmlū, *aynı eser*, I, 104. Bu eserde Karahan'dan hep Kara Bey şeklinde bahs olunmaktadır.

[5] Tafsilât için bk. Şeref Han b. Şemseddin Bidlîsî, *Kitâb-ı Şeref-nâme*, neşr eden. Véliaminof-Zernof, St. Petersbourg 1860, I, 124-6.

I. Bölüm

Osmanlılar tarafından fetih

Fetihten önceki olaylar: Mardin ve çevresinin Osmanlı - Türkleri tarafından fethi, Yavuz Sultan Selim'in takip ettiği doğu siyasetinin bir neticesi ve Şah İsmail ile 23 Ağustos 1514 (2 Recep 920)'de Çaldıran'da yapılan ve osmanlı ordusunun galebesi ile biten muharebeden sonra, Doğu Anadolu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanması hadiseleri ile ilgilidir[1]. Bu olaylarda aslen Bitlis'li ve o havalide büyük nüfuz sahibi bir şeyhin -Şeyh Hüsamettin'in- oğlu olup Akkoyunlu Yakup Bey (1478-90)'in hizmetinde bulunduktan sonra, XVI. yüzyılın başlangıcında Şah İsmail'in ortaya çıkarak Safevî Devleti'ni kurması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan ve büyük vazifelere getirilen *Heşt-Bihişt*[2] müellifi büyük müverrih İdrisi-i Bitlîsî[3]'nin çok önemli rolü olmuştur.

Tebriz'in de fethi (6 Eylül 1514-16 Recep 920) ile sona eren İran seferinden Amasya'ya dönüldüğü vakit, osmanlı padişahı bu sefer esnasında beraberinde bulundurduğu İdris-i Bitlîsî'yi Urmiye gölünden Malatya'ya ve Diyarbekir'e kadar uzanan bölgeyi Şah İsmail'e karşı ayaklandırıp Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmağa teşvik için Doğu Anadolu'ya yollamıştı. Bu zatın 1515 senesi kış aylarında bu bölgedeki faaliyeti, daha sonraları Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği bir arzından[4] ve oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin, babası İdris-i Bitlîsî'nin

[1] Bk. M. C. Ş. Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *Tarih Dergisi*, XVII, 1968, 49-78.

[2] M. Şükrü, *Das Hest Bihist des Idrīs Bitlīsī*, *Der Islam*, XIX, 1931, 131-57.

[3] V. L. Ménage, *Bidlīsī*, *EI*[2], I, 1207-8.

[4] TKSA, E. 8333/2. Tarihsiz olan ve İdris-i Bitlîsî'nin o devirdeki Horasan ve İran ahvaline dair aldığı haberleri de ihtiva eden bu vesikanın faksimilesi ve kısmî bir türkçe meâli neşr olunmuştur: N. Sevgen, *Kürtler III*, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 7, 1968, 57-61. Bununla beraber, çoğunluğu noktasız harflerle yazılmış olması sebebi ile, bilhassa özel isimlerin okunuşunda yer yer hatalara düşülmüştür.

hayatının son demlerine yani H. 926'ya kadarki vukuatı yazmış olduğu ve *Selim-Şah-nâme* adını verdiği esere istinad eden *Zeyl-i Heşt-Bihişt*'indeki[1] malûmattan kolaylıkla takip olunabilmektedir.

İdris-i Bitlîsî önce Urmiye havalisine giderek, evvelce de Şah İsmail'e karşı osmanlıların tarafını iltizam eden Emir Sârim'in oğulları ile temas kurmuş, onları hudutlarının safevîlere karşı muhafazası ve ülkelerinde iranlılara taraftar olanların kovulması hususlarında iknaya muvaffak olmuştur. Ayrıca Sorân (سوران) hâkimi Emir Seyyid Bey'in ve Baban kürtlerinin bunları himayesini sağlamıştır. Bitlîsî, daha sonra, Beradost emirlerinden Yusuf İskender ve Sultan Ahmed'in de osmanlıların safına iltihakını teminle civardaki kürt kabilelerinin uzlaşmasını başarmıştır. Müteakiben de ʿİmâdiye ve Cizre taraflarına giderek ʿİmâdiye hâkimleri Emir Seyfeddin[2] ve oğlu Emir Sultan Hüseyin ile Cizre hâkimi Şah Ali Bey'in Yavuz Sultan Selim'e biatlerini gerçekleştirmiştir. Bu başarılarından sonra İdris-i Bitlîsî'nin Hizan ve Bitlis'e gittiği, bu havalideki beyleri osmanlılara bağladığı ve onun tahrikleri ve çabaları neticesinde de osmanlı ve safevî taraftarı kürtler arasında büyük bir mücadele vuku bulduğu ve bunun osmanlılara bağlı kabileler lehine neticelendiği[3], Cizre ile Musul arasındaki sahayı da, ayrıca yağma ve tahrip ettirdiği anlaşılmaktadır.

Yine İdris-i Bitlîsî'nin gayretleri neticesinde, içlerinde Melik Halil Eyyûbî[5], Bitlis hâkimi Emir Şerefeddin[6], Hizan hâkimi Emir Davud,

[1] Süleymaniye Ktb., Esad Ef. kısmı, 2447, 38b ve 79b vd.

[2] TKSA, E.8332/2'de Emir Seyfeddin'den bahsedilmemektedir. Lâkin Ebü'l-Fazl Mehmed Ef. (*aynı eser*, 67a) ʿİmadiye hâkimleri olup osmanlı hükümdarına biat edenler olarak baba-oğul her iki zâtı da kaydetmektedir. Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin eserinin Hoca Sa'deddin Efendi (*Tâcü'l-Tevârîḫ*, İstanbul 1279, II, 300 vd.), Âlî (*Künhü'l-Aḫbâr*, Üniversite Ktb., T.Y. 5959, 186a) tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. J. v. Hammer (*aynı eser*, IV, 154 vd.)'in de Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'den faydalandığı bilinmektedir.

[3] Hadiselerin tafsilâtı için bak: TKSA, E. 8333/2.

[4] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef, *aynı eser*, göst. yer.

[5] Bu zat, Hısn-ı Keyfa ve Siirt hâkimi iken Şah İsmail'in kızkardeşi ile evlenmiş, aradaki akrabalığa rağmen, Şah Hısn-ı Keyfa'yı beş sene muhasara ettirmiş, sonunda Melik Halil'i hile ile yakalatarak haps ve memleketini de Ustacalu oğlu Mehmed Bey'e zapt ettirmişti. Çaldıran muharebesinden sonraki karışıklık devresinde Melik Halil Eyyûbî kaçmağa muvaffak ve Siirt'i safevîlerden istirdada nâil olmuş (Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 67b, 84 a-b), fakat Mehmed Bey'in kardeşi Süleyman Bey'in elindeki Hısn-ı Keyfa'yı geri alamamıştı.

[6] Bu zat da Tebriz'de Yavuz Sultan Selim'in huzuruna çıkarak ona biat etmiş,

Sason hâkimi Ali Bey, Namran hâkimi Abdal Bey ve kürt ümerâsından cem'an yirmi beş kişi Diyarbekir dolaylarını safevîlerden temizlemek için Osmanlı hizmetine girmeği kabul ettiler ve Muş sahrasında toplanarak faaliyete geçtiler[1]. Ayrıca, yine İdris'in tahrikleri ile Diyarbekir ahalisi de şehirdeki safevîlerin bir kısmını katl ettiler, bir kısmını da sur dışına kovarak Yavuz Sultan Selim'e biatlerini bildirdiler, kendisinden yardım talebinde bulundular[2].

Bu hadiseler üzerine, Şah İsmail Çaldıran muharebesinde ölen Ustacalı oğlu Mehmed Han'ın kardeşi ve evvelce Cizre çevresinde mühim roller oynamış bulunan Karahan'ı, Urfa hâkimi olan Durmuş Bey ile birlikte Diyarbekir'i muhasara ve zapta memur etti. Mardin, Hısn-ı Keyfa, Harput ve Ergani'de bulunan Şah'a mensup kuvvetlere de Karahan'a iltihak etmeleri emri verilmişti. Karahan 5.000 kişilik bir kuvvetle gelip Diyarbekir'i kuşattı[3]. Diyarbekir halkı da İdris-i Bitlîsî vasıtası ile Yavuz Sultan Selim'e haber göndererek kendisinden yardım istediler. Bu maksatla gönderilen Dergâh-ı âlî müteferrikalarından ve aslen Diyarbekir'li olan Yiğit[4] Ahmed, Amasya'dan hareket ederek Diyarbekir önlerine geldi ve muhasara hattını yarmağa ve şehre girmeğe muvaffak oldu[5]. Safevî kuvvetlerinin Diyarbekir'i muhasarası bir yıl kadar sürdü. Mahsurların imdadına, ısrarlı talepleri üzerine, o esnada Dulkadır seferinde bulunan pâdişâh, İdris-i Bitlîsî'nin tavsiyesi ile, Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın gönderilmesini, Rûmiye-i Sugra[6] Beylerbeyisi Şâdi Paşa'nın da beş sancak beyi ile Bıyıklı

Bitlis ve çevresi kendisine verilmişti (Bk. Aynı yazar, *aynı eser*, 68a; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 302; J. v. Hammer, *aynı eser*, göst. yer).

[1] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 67 b; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 301-2; J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 155.

[2] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 74 b; Hoca Sa'deddin, *aynı eser* II, 394; J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 154.

[3] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 75 b; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 305.

[4] Bu lâkap J. v. Hammer (*aynı eser*, IV, 155)'de Yekdâ şeklindedir, krş. Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 306. Yiğit Ahmed Bey'in Diyarbekir'de bir mescid yaptırmış olduğu ve 1540 tarihlerinde Diyarbekir şehrinin mahallelerinden birisinin bu mescide izafeten «mahalle-i mescid-i Yiğit Ahmed» adını taşıdığı anlaşılmaktadır: BA ,TD 200, 26; ayrıca bk. N. Göyünç, *Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir*, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 7, 1968, 76-80.

[5] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, göst. yer; J. v, Hammer, *aynı eser*, göst. yer.

[6] Bu tâbir için bk. M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. asırlarda Rûm eyâleti*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965, 51.

Mehmed Paşa'ya iltihak etmesini emr etti. İdris-i Bitlîsî de Doğu Anadolu'da bulunan bir çok kürt ümerâsını Diyarbekir'in imdadına koşmak üzere ayaklandırdı. Bunlar arasında Palu hâkimi Cemşit Bey ve Çemişkezek hâkimi vardı. Hepsi Kiğı sancağında birleşerek[1] önce Çapakçur'u safevilerin elinden kurtarıp Diyarbekir önlerine geldiler. Şâdi Paşa da burada kendilerine iltihak etti. Osmanlı ordusu şehir yakınında Kara-köprü mevkiinde toplandı. Bu haber kendisine vasıl olunca, Karahan muhasarayı kaldırarak Mardin istikâmetinde firar etti. Şehir halkı kale kapılarını açtılar, Osmanlı kuvvetleri Eylûl 1515 ortalarında (evâil-i Şa'ban 921) şehre girerek surlar ve burçlar üzerine «*â'lâm-ı zafer*»i çektiler[2].

Haydar Çelebi *Rûz-nâmesi*'nde 14 Ramazan 921 (22 Ekim 1515)'de Divân-ı Hümâyûn'a Amid (Diyarbekir) kalesinin fethi haberinin geldiği kaydı[3], Bıyıklı Mehmed Paşa ve onunla birlikte bulunan kuvvetlerin şehre girdikleri anlamını taşısa gerektir. Bununla beraber, *Ruznâme*'de[4] 26 Ramazan 921 (3 Kasım 1515)'de bu defa Çavuş Küçük Ahmed'in gelip Amid şehrinin ve Diyarbekir'e tâbi diğer mahallerin fethi haberini getirdiğini belirtmektedir. 27 Ramazan 921 (4 Kasım 1515) tarihinde de Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir Beylerbeyliğine tayin olunmuştur[5].

Mardin'in ilk zaptı: Karahan'ın Mardin istikametinde çekilmesi üzerine, Osmanlı kuvvetleri de Diyarbekir'de fazla kalmıyarak Karahan'ı takibe koyuldular ve onu Cavsak[6] mevkiine kadar kovaladılar. Burası, yukarıda da belirtildiği üzere, Halep bölgesi hâkimi Emir Çikem ile Mardin Artuklu Sultan'ı Melik İsa'nın buluştukları yer olup Harzem yakınlarında idi[7]. Şehirden görülebilen bu mahalde Karahan fazla kalmadı, Mardin'e de girip kapanmayarak, bu şehirde bulunan ehl ü iyâlini alarak Sincar istikametini tuttu[8]. Osmanlı kuvvet-

[1] Hoca Sa'deddin. *aynı eser*, II, 309.

[2] Aynı yazar, *aynı eser*, II, 310; Âlî, *aynı eser*, 187 a. Her ikisinin kaynağı da, Ebü'l-Fazl Mehmet E.f. (*aynı eser*, göst. yer) olmalıdır.

[3] Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 470.

[4] Haydar Çelebi, *aynı eser* (Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 471'de).

[5] Haydar Çelebi, *aynı eser* (Ferîdûn Bey, I, 470).

[6] Bu mevkii V. Minorsky (*EI*, IV, 298) Mardin'in 17 km. batısında, Mardin-Derik yolu üzerinde olarak göstermektedir. Bu haşiye makalenin türkçe tercümesinde yoktur, krş.: *Mardin*, *İA*, VIII, 318.

[7] Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 61.

[8] Ebü'l-Fazl, *aynı eser*, 79 b; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 310,

leri, hararetin şiddeti ve susuzluk sebebi ile, Cavsak'ta ancak üç gün bekledikten sonra, ümerâ arasında bir meclis akd edilerek Mardin şehrinin zaptı meselesi görüşüldü. Şâdi Paşa'nın sipahilerinin ekserisi Amid'in fethi ile iktifa olunarak dönülmesini, buna mukabil İdris-i Bitlîsî de *«saded-i takvîyyet-i dîn-i müslümânî»* küçük bir ihtimamla şehrin alınabileceği fikrini müdafaa etti. Ona göre, Kürdistan askerinden bir kısmı Mardin kalesinin surları altına gönderilerek şehir halkına sulhen teslim olmaları teklif olunmalı idi. Neticede onun fikrine uyularak, öteden beri Mardin halkı ile münasebeti bulunan Hısn-ı Keyfa hâkimi Melik Halil Eyyûbî 500 kişilik bir kürt kuvveti ile hisarın eteğine kadar gönderildi. İdris-i Bitlîsî de bir kâğıt üzerine, bizzat: يا ايها الذين امنوا ادخلوا فى السلم كافة و لا تتبعوا خطوات الشيطان انه لكم عدو مبين âyetini[1] yazarak şehre yolladı[2]. Ağızdan da şehrin ulemâ ve âyânına, eğer sulhen şehri teslim ederlerse, herkesin malının ve canının selâmette bulunacağını bildirdi. Mardin halkı İdris-i Bitlîsî'nin teklifini iyi karşıladı ve kendilerine vekâleten Seyyid Ali Nusaybînî'yi İdris-i Bitlîsî ile müzakereye memur ettiler. Bu zat, İdris ve Melik Halil ile görüşerek şehir halkı adına itaatini arz ve pâdişâha biat ettiklerini söyledi. Şehrin sur kapıları açıldı, muhafız olarak burada bulunan safevî kuvvetleri iç kaleye tırmandılar. Şehir böylece, Osmanlılar namına, İdris-i Bitlîsî ve Melik Halil tarafından zapt olundu. Münâdiler bağırtılarak şer'î kanun ve hükümlerin yeniden hükümran olacağı bildirildi. Safevîlere ait ne kadar kırmızı külâh varsa, toplatılarak lâğım çukuruna atıldı. Daha sonra, Osmanlı askerlerinin geri kalanları da şehre girdiler. Bununla beraber, kale Şah İsmail kuvvetlerinin elinde bulunuyordu.

Mardin'in Osmanlılar tarafından bu ilk fethi tarihi kesin olarak belli değildir, lâkin Ramazan 921 (Ekim 1515) içerisinde vukuu muhtemeldir. Haydar Çelebi *Rûz-nâmesi*'nde[3] mevcut 26 Ramazan (3 Kasım 1515)'da Diyarbekir canibinden Küçük Ahmed Çavuş'un Divân'a gelerek *«Amid-i mahrûsanın ve sâir Diyarbekir'in feth olunduğu haberleri»* bu olay ile ilgili olsa gerektir.

Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi babasından naklen, Yavuz Sultan Selim'in Diyarbekir çevresinin fethinden sonra, bu hadiselerde en fazla rol oynayan Bıyıklı Mehmed Paşa'ya, kendisine (İdris-i Bitlîsî) ve diğer

[1] *Kur'an* II, 208: *»Ey iman edenler, hep birden sulh ve selâma girin. Şeytanın adımları ardına düşmeyin. Çünkü o apaçık sizin düşmanınızdır.»*

[2] Ebü'l-Fazl Mehmet Ef., *aynı eser*, 80 a; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 311.

[3] *Münşeât*, II, 471.

ümerâya pek çok in'amlar gönderdiğini bildirdikten sonra, babasına gönderilen hediyeleri sayar ve izahlarına bir de nâme-i hümâyûn sûreti ekler. Bu, Edirne'den İdris-i Bitlîsî'ye gönderilmiştir ve «evâsıt-ı şehr-i Şevvâl sene 921» (18-28 Kasım 1515) tarihini taşımaktadır[1]. Her ne kadar bu vesika Mardin ve havalisinin nihâî olarak fethinin anlatılışından sonra esere derc edilmişse de, onunla ilgisi olmadığı, Mardin'in ilk fethi ile alâkalı olduğu bellidir. Bu nâme-i hümâyûn da Mardin'in ilk fethi tarihinin -tabiî kale hariç- Ramazan 921 (Ekim 1515) içerisinde olduğunu teyid eder.

Kumandanlar arasında ihtilâf ve safevîlerin şehri tekrar zaptı: İdris-i Bitlîsî'nin bildirdiğine göre[2], uzun zamandan beri, sipehsâlâr-ı asâkir-i Sultânî Bıyıklı Mehmed Paşa ile Sivas ve Amasya emirülümerâsı Şâdi Paşa ve bazı sancak beyleri arasında soğukluk ve itimatsızlık vardı. Bu sebeple, Şâdi Paşa ansızın Cavsak'tan maiyyetindeki altı sancak beyi ve 50.000 asker ile ayrılarak Amasya yolunu tuttu. Şâdi Paşa, buna sebep olarak askerlerine, Sultan'ın Diyarbekir hududunu geçmelerine dair emir vermediğini ileri sürüyordu. İdris-i Bitlîsî bu ihtilâfı gidermeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Bıyıklı Mehmed Paşa'ya tâbi askerler Mardin eteğine gelerek şehre girdiler ise de, ancak bir gün kalıp ertesi günü tekrar Diyarbekir yoluna revân oldular. Çünkü, sipahilerden çoğu aldıkları ganimetleri Şâdi Paşa ile birlikte götürmek istiyorlardı ve bir kısmı da onun peşini takibe koyulmuştu. Bu sebeple Bıyıklı Mehmed Paşa da Mardin'i tahliye ederek o kışı Amid'de geçirmek kararını vermeğe mecbur kalmıştı. Osmanlı askerlerinin şehri boşaltarak gittikleri haberi Karahan'a ulaştırılınca, Sincar'dan geriye dönerek gelip şehri yeniden zapt etti, arkasından da Şah'a haber göndererek kendisine takviye gönderilmesini istedi[3].

Mardin'in, Şâdi Paşa ve maiyyetindekilerin Cavsak'taki müşterek ordugâhı terk etmeleri yüzünden, tekrar Şah İsmail'e mensup birlikler tarafından geri alındığı haberi üzerine Yavuz Sultan Selim Rum Beylerbeyisi Şâdi Paşa ile ona tâbi Kırşehir Beyi Karaca Paşa, Kayseri Beyi Süleyman Bey ve Faik Bey'i *«icâzetsiz dönüp geldikleriçün»* azl etti ve ulûfeci-başı Behram Ağa'yı göndererek 16 Şevvâl 921 (23 Kasım 1515)'de[4] onları İstanbul'a getirtti ve haps ettirdi. Bu son hadise

[1] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 85 a vd.
[2] Aynı yazar, *aynı eser*, 80 a; ondan naklen Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 311.
[3] Ebü'l-Fazl Mehmet Ef., *aynı eser*, 80 b; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 313.
[4] Haydar Çelebi, *aynı eser*, (Ferîdûn Bey, *aynı eser*, II, 474'de).

Ruznâme'ye göre 14 Zilhicce 921 (19 Ocak 1516) da vuku bulmuştu[1].

Karahan'ın maiyyetindeki iki bin askerle tekrar Mardin'e girdiği haberi de Haydar Çelebi'ye göre[2], pâdişâha 26 Zilhicce 921 (31 Ocak 1516)'de vasıl olmuştu.

Kuvvetlerin takviyesi, alınan tedbirler: Yavuz Sultan Selim, Şâdi Paşa ve maiyyetindeki sancak beylerinin kuvvetleri ile birlikte memleketlerine döndüklerini haber alınca hemen Diyarbekir'deki Osmanlı kuvvetlerini takviye için tedbir aldı. 25 Kasım 1515 (18 Şevvâl 921)'de Karaman Beylerbeyisi Husrev Paşa'ya bütün Karaman Sipahileri ile Diyarbekir'e gitmesi emri verildiği gibi, 26 Kasım 1515 (19 Şevvâl 921)'de de Rumeli kethüdâsı Mehmed Çelebi'ye «*dört yüz yiğit yazup*» Diyarbekir'e gitmesi emr edildi. Ayrıca, erbâb-ı timardan da beş yüz kişinin ve 27 Kasım'da da ulûfecilerin başında İshak Ağa'nın Diyarbekir'e gönderilmesi kararlaştırıldı[3]. 29 Şubat 1516 (25 Muharrem 922)'da da garip yiğitler kethüdâsı Diyarbekir'e gönderildi[4]. Bu arada hastalanarak İzmit'te yolda kalan İshak Ağa'nın yerine de garîp yiğitler Ağası Mehmed Bey tâyin olunmuştu, 18 Aralık 1515 (12 Zilka'de 921)[5]. Anadolu sipahilerinin ve subaşılarının da Husrev Paşa ile birlikte Diyarbekir'e gönderildiklerini, bunların her birinin altışar bin kişi olduğunu, ayrıca bin tüfenk-endâz yeniçerinin, sipahi ve silâhdar bölükleri ağaları Sinan ve Bâli Ağaların beş bin kişilik bir kuvvetle 1515 senesi ilkbaharında Diyarbekir'de bulunmak üzere yola çıkarıldıklarını İdris-i Bitlîsî'den öğreniyoruz[6]. Diyarbekir'e gönderilen yeniçeriler, yol güzergâhında bulunan ve Çerkes Hüseyin Bey'in muhasara ettiği Harput kalesini Kemah hâkimi olan Karaçin-oğlu Ahmed Bey ile beraber feth ettiler[7].

Karahan'a da yardım için Şah İsmail Hemedan ve Kelhurân

[1] Aynı yazar, *aynı eser*, göst. yer.; Hoca Sa'deddin (*aynı eser*, II, 313) bu hadiseden sadece «*Şâdi Paşa'yı gama ve ânâ uyan ümerâyı eleme uğradup*» şeklinde bahs etmektedir.

[2] Haydar Çelebi, *aynı eser*, göst. yer; krş. Silâhşor, *Feth-nâme-i Diyâr-ı arab*, neşr eden: S. Tansel, *Tarih Vesikaları*, yeni seri I, 1958, 297.

[3] Haydar Çelebi, *aynı eser* (Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 472'de).

[4] Aynı yazar, *aynı eser*, I, 474.

[5] Aynı yazar, *aynı eser*, I, 473.

[6] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 80 b; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 313; Silâhşor, *aynı eser*, 296-7; J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 164.

[7] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef. *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 313-4.

hâkimi Yegân Bey'i, Çuka Sultan[1]'ı hassa korcılarından[2] altı yüzü ile Sipi (سپي) derbendi ve Kerkük yolundan Bağdad'a göndermişti. Bunlar orada Bağdad hâkimi Kangırıl Sultan[3] ile Mardin'e giderek Karahan'ı takviye edeceklerdi. Bu kuvvetler, Anadolu'nun doğusundaki derbentleri mahalli beyler tıkayarak Azerbaycan'dan gelebilecek yardımlara mani oldukları için, bu yolu tercih etmişlerdi. Buna rağmen, Sincar sahrasından geçerken iki bin kişilik bir safevî birliği Bohtî ümerâsından Cizre hâkimi Bedir Bey, Kerkük hâkimi Seyyid Ahmed Bey ve İdris-i Bitlîsî'nin oğlu Ebü'l-Mevâhib Çelebi'nin baskınına uğrayarak iki yüz kişi kadar telefat verdikten sonra, kısmen kaçmağa, kısmen de Mardin'e vasıl olmağa muvaffak oldular[4].

Karahan bu hadiseyi ve kürt beylerinin osmanlıların tarafını tuttuklarını öğrenince, Mardin'den hareket ederek Hısn-ı Keyfa -Mardin- Amid üçgeni arasındaki Kerh (كرخ) mevkiine[5] gitmeğe karar verdi. Burası, safevîlerin elinde bulunan Mardin ve Hısn-ı Keyfa kalelerine eşit uzaklıkta, Karahan'ın ordusunun ihtiyaçlarını daha kolay temin edebileceği bir yerdi. Bir tehlike vukuunda bu iki kaleden birisine çekilmesi kolay olacaktı. Buradaki mevzilerde bir ay kadar kalındı. Osmanlı ve safevî askerleri karşılıklı olarak, aralarında hudut teşkil eden Dicle'nin iki tarafında bulunuyorlardı. 1516 senesi ilkbaharında Husrev Paşa kumandasındaki takviye kuvvetleri de Diyarbekir'e geldiler[6].

[1] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *(aynı eser,* 81 a)'de ve ona dayanan Hoca Sa'deddin *(aynı eser,* göst. yer)'de Yegân Bey Hemedan, Çuka Sultan Kelhurân hâkimi olarak gösterilmekte ise de, İdris-i Bitlîsî'nin kendi yazdığı bir arzda (TKSA, E. 8333/1) Çuka Sultan'ın nereye hâkim olduğu zikr edilmemekte, Yegân Bey için «*hâkim-i Hemedân ve Kelhurân*» denmektedir. Bu sebeple İdris-i Bitlîsî'nin kendi el yazısına itibar edilmiştir.

[2] «*Korci*» muhafız manasına gelmektedir, bk. E. Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs,* alm. terc. ve notlar: W. Hinz, Leipzig 1940, 71-72; G. Doerfer, *aynı eser,* I, 429-32.

[3] Bu zatın ismine Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi (*aynı eser,* göst. yer) ve Hoca Sa'deddin (*aynı eser,* göst. yer)'de Kaygır (قيغر) şeklinde tesadüf edilmekte ise de, TKSA, E. 8333/1'de (قنغرل) tarzında raslanmaktadır. N. Sevgen (*aynı eser,* 48) Kanazal Sultan okumuştur.

[4] Ebü'l-Fazl Mehmet Ef., *aynı eser,* 81 a; Hoca Sa'deddin, *aynı eser,* göst. yer; J. v. Hammer, *aynı eser,* IV, 165.

[5] Burası ilk çağlardan beri tanınmış bir bölgedir. bk. M. Streck, *Das Gebiete...,* ZA, XIII, 88; XIV, 170; E. Honigmann, *aynı eser,* 22, not 3; J. v. Hammer, *aynı eser,* göst. yer.

[6] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser,* 81 a vd; Hoca Sa'deddin, *aynı eser,* göst. yer.; J. v. Hammer, *aynı eser,* göst. yer.

Osmanlı ordugâhında müşâvere ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın plânı: Diyarbekir'deki Osmanlı ümerâsı arasında bir danışma meclisi akd edilerek Karahan'a karşı girişilecek harekâtın esasları görüşüldü. Bıyıklı Mehmed Paşa ve bir kısım ümerâ *«mülkün muhafazası, düşmanın def'inden evlâdır»* kanaatinde idiler[1]. Buna mukabil, İdris-i Bitlîsî ve kürt ümerâsı Diyarbekir'de beklemeyi mahzurlu görerek şehirden çıkıp Karahan'a saldırmak fikrinde idiler; bu düşünüşlerinin nedenleri de:

1- جاهدوا فی سبیل الله[2] âyetine uyarak düşmana hücum gereklidir,

2- Beklemek pâdişâhın da emrine muhaliftir, zirâ, düşmanın yok edilmesi maksadı ile, buraya yirmi bin asker göndermiştir. Pâdişâhın emri şeriate de muvafıktır,

3- Askerin Diyarbekir'de bulunması düşmanın def'i içindir,

4- Kürt ümerâsı safevîlerin zulm ve teaddisi sebebi ile osmanlıların safına geçmişlerdir. Gayeleri Şah'ın kuvvetleri ile mücadele ederek bu çevreyi onların elinden kurtarmaktır.

5- Diyarbekir'de beklemek yiyecek sıkıntısına sebep olur, dolayısı ile müşkilât çekilir, şeklinde hülâsa ediliyordu.

Bıyıklı Mehmed Paşa bu fikre muhalif olduğu için kabul etmedi, bir müddet oyalandı[3]. Daha sonra, Karahan'ın kuvvetlerini, hile ile, mevzilendikleri mahalden çıkartarak onlara baskın yapmayı düşündü ve şu plânı ortaya attı:

İki bin kişilik bir süvari birliği Kerh mevkiinde sür'atle ilerleyerek düşmanı mevzilerinden çıkartmağa ve üstlerine saldırtmağa çalışacak, muharebe kızışınca yavaş yavaş Amid ile Kerh arasındaki köprübaşına doğru gerileyerek safevîleri de beraberlerinde aynı mahalle getirecekler, Kantara mevkiinde bekleyen Bıyıklı Mehmed Paşa da bu safhada ani bir baskın ile Karahan'ın kuvvetlerini yok edecekti.

İdris-i Bitlîsî'ye göre, bu fikir ve plân çok sakattı. Bir

[1] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 81 b.

[2] *Kur'an* II, 218; *«Allah yolunda savaşanlar [Allahın rahmetini umarlar]»*

[3] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, göst. yer. Aynı kaynaktan faydalanan Hoca Sa'deddin Efendi ve J. v. Hammer, İdris-i Bitlîsî ile Bıyıklı Mehmed Paşa arasındaki fikir ihtilâfından bahs ederlerse de, Bitlîsî'nin serdettiği esbâb-ı mûcibeyi zikr etmezler; krş.; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 315; J. v. Hammer, *aynı eser*, göst. yer.

«*merdüm-i kār-dîde*» için gayr-ı makul idi. Bu sebeple bu plânın sonunun perişanlık olacağını, Amid ile Kerh arasının altı fersahtan fazla bulunduğunu, nevrûz mevsiminde atların kuvvetsiz olup -fizyolojik bakımdan- menzillerine eriştiklerinde takatsiz kalacaklarını, gönderilen kuvvetlerin az, düşmanın altıda biri kadar olduğunu, düşmanın ise mevzilerine yakın olduğu için daha iyi ve zinde bulunacağını, döğüşün osmanlıların aleyhine olacağını söyledi, fakat faydası olmadı[1].

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın emri üzerine, iki bin süvari Harput sancakbeyi Çerkes Hüseyin Bey, ulûfeci-başı Mehmed Çelebi ve Saru Kaplan'ı «*berk-i hâtif misâl*» safevî askerlerinin bulunduğu istikamete gönderdi[2]. Karahan'ın askerleri çadırları ve eşyalarını terk ederek gizlenmişti. Bunlar, evvelâ osmanlı kuvvetlerini asıl ana birliklerin öncüleri sanarak geriden gelecekleri bekledilerse de,gerçekte durumun tahmin ettiklerinden ehven olduğunu görerek, âniden osmanlı askerlerine baskın yaparak onları hezimete uğrattılar. Kantara mevkiinde bekleyen Bıyıklı Mehmed Paşa'ya da Nizameddin adlı[3] bir muhbir, safevîlerin firar ettiklerini bildirdiği için, o Diyarbekir'e dönmüştü. Bu sebeple panik halinde ric'at eden kuvvetler evvelce kararlaştırılan telâki yerine geldiklerinde hiç bir dost birlik göremediler. Aksine, köprünün iki yanı Karahan'ın askerleri tarafından tutulmuştu. Osmanlı birliğinin bir kısmı karşı yakaya geçmeye çalışırlarken ilkbahar dolayısı ile taşan azgın nehirde boğuldular. Pek az kimse karşıya geçebildi. Bir kısmı da safevîlere esir düştü[4].

Bu hadisenin 1516 senesi Nisan'ı ortalarında olduğu anlaşılmaktadır. Bıyıklı Mehmed Paşa kuvvetlerinin mağlûbiyeti haberi Yavuz Sultan Selim'e Kara Murad Çavuş vasıtası ile 25 Nisan 1516 (22 Rebiülevvel 922)'da ulaştırılmış, ulûfecibaşı Mehmed Çelebi'nin, Çerkes Hüseyin Bey'in, bir kısım osmanlı askerinin şehit oldukları haberine çok müteessir olup kızan pâdişâh sadrazam Hersek-zâde Ahmed Paşa'yı azl ettiği gibi, onu ve Pîrî Paşa'yı Yedikule'de haps ettirmiştir[5]. Bununla beraber, sinirleri bir müddet sonra yatıştığından

[1] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, göst. yer.

[2] J. v. Hammer (*aynı eser*, IV, 165) bu kuvveti üç-dört bin kişi göstermektedir.

[3] Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 315-6; J. v. Hammer, *aynı eser*, göst. yer.

[4] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 82b-83a; Silâhşor, *aynı eser*, 297-8; Hoca Sadeddin, *aynı eser*, göst. yer.

[5] Haydar Çelebi, *aynı eser* (Ferîdûn Bey, I, 476-7); Silâhşor, *aynı eser*, göst. yer.

Sinan Paşa'nın sadareti esnasında bunların ikisi de affettirilmişlerdir.

Bıyıklı Mehmed Paşa ve Karahan arasındaki nihâî muharebe: Bıyıklı Mehmed Paşa, Çerkes Hüseyin Bey kumandasındaki kuvvetlerin uğradıkları yenilgiyi müteakip, İstanbul'dan Malatya yolu ile kendisine takviye kuvvetleri gelinceye kadar Diyarbekir'de bekledi[1]. Karahan da osmanlıların durumlarını sağlamlaştırdıklarını görünce, Urfa ile Mardin arasındaki Berriyecik bölgesine giderek orada kışlayan Diyarbekir çevresi il ve uluslarını kendi tarafına kazanmak, kuvvetini arttırmak istedi. Bıyıklı Mehmed Paşa da safevîleri takip edince iki rakip kumandan Koçhisar yakınlarında ve Dede-kargın sahrası[2]

[1] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 83a; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 316.

[2] Dede-kargın veya Dede-karkın Urfa ile Mardin'in güneyindeki Koçhisar (bugün Kızıltepe) arasında bulunmaktadır, 1664 senesinde buradan geçen Jean-Baptiste Tavernier (*Les six voyages en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Paris 1682 nouvelle edition, I. 152) on bir saatlik bir yolculuğu müteakip Urfa'dan Dadaeardin'e geldiklerini yazmakta ve bu mahal için şu malûmatı vermektedir. «[Burada] *büyük bir kale görülür, fakat tamamen haraptır. Sadece, kabardığı zaman çok genişleyen nehrin üzerinde, seyyahların karşıya geçmelerine hizmet eden, uzun ve çok sağlam taş bir köprü vardır. Mahallin köylülerinin kayaların içindeki oyuklardan başka ikâmetgâhları yoktur. Oradan geçenlere tereyağı ve peynir ile satışa arz ettikleri diğer emtiayı getirirler*». Tavernier, Dede-kargın'dan Koçhisar'a sekiz saatte gittiğini de belirtmektedir. Bahs edilen yer hâlen 50-30 nüfuslu, Mardin-Viranşehir arasında Circip suyu kenarında bulunan küçük Dede köyü olmalıdır. Bugün kale harabesinden eser yoktur. 1664 de uzun, çok sağlam olduğu belirtilen taş köprünün de sadece bir kaç ayak izi kalmıştır. Köy civarında, suyun her iki yanında mağaralara bugün de rastlanmaktadır. XVII. yüzyılda Mardin'i Urfa'ya bağlayan bu yol artık terk olunmuştur. Köyde üst kısmı koni şeklindeki ziyaret Dede karkın adını taşımakta ise de, hiç bir kitabeye rastlanmamıştır.

Dede-kargın 1518 (924)'de Berriyecik livasına bağlı büyük bir köydü (BA, TD 64, 363). Köyün o tarihte 71 vergi hanesi ve 9 mücerredi, 36.500 akça hasılı vardı. Dede-kargın'ın 1526 (932)'da hem bir köy adı, hem kendi de dahil 5 köyü ihtiva eden bir nahiye adı olduğu görülmektedir (BA, TD 998, 53). Burada ayrıca bir de zaviyenin bulunduğu anlaşılmaktadır (BA, TD 200, 839).

Bu ismin oğuz boylarından Karkın ile yakın ilgisi olmalıdır (bak.: F. Sümer, *Bozoklu oğuz boylarına dair*, DTCFD, XI, 1953, 88-102; aynı yazar, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1967, 305-7).

C. Niebuhr (*Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhagen 1778, II, 416) 1766'da 1.000 çadırlı Dadé kirkan دادە قرقن Türkmen aşiretinin Ayıntab havalisinde bulunduğunu belirtmektedir. Bu malûmat Tavernier'ninki ile karşılaştırılırsa, aşiretin daha XVII. yüzyıl ortalarında Berriyecik'teki mevkiini terk ederek daha batıya göç etmiş olduğu neticesine varılır.

Bu yer ismine De Ḳarḥın şeklinde Abū Bakr-i Ṭihrānī (*aynı eser*, I, 38)'de de rastlanır.

nevâhisinde Koruk mevkiinde[1] karşılaştılar. Muharebenin hazırlıklarından ve safahatından bahs eden ve her ikisi de muharebeden sonra Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiş olan biri Bıyıklı Mehmed Paşa'ya[2], diğeri bu muharebede de bulunarak mühim bir rol oynayan İdris-i Bitlîsî[3]'ye ait tarihsiz arzlara ve İdris-i Bitlîsî'den oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'ye intikal etmiş olan ve bu savaş hakkında yukarıda adı geçen metinlerde bulunmayan bir kısım malûmata[4] göre, Osmanlı ordusunun merkezinde 2.000 yeniçeri tüfenk-endâz, silâhdarlar ve bir miktar sipahi «*livâ-yı muallâ-yı sultânî*» ile birlikte bulunmaktaydılar; top kazanları arabaların üzerine ters vaziyette konularak bunlara siper yapılmıştı. Karaman Beylerbeyisi Husrev Paşa, Karaman ve Anadolu ümerâsı ve altı bin askerle sağ kanatta idi.

Osmanlı ordusunun sol kanadında iki gurup halinde birçok kürt beyleri ile onların akraba ve taraftarları, Karaçin-oğlu Ahmet Bey ve Çavuş Ahmed Bey kumandalarında bir miktar Anadolu askeri bulunmakta idi. İdris-i Bitlîsî, Yavuz Sultan Selim'e muharebeden bir

[1] Muharebenin cereyan ettiği mahalli kaynaklarımız muhtelif şekillerde belirtmektedirler: «*der nevâhi-yi sahra-yı Dede-ḳarġın be-nezdik-i şehr-i köhne Koçhisar*» (Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, 83 a), «*der üleng-i Forūḳ*» (İskender Münşî, *Târîḫ-i ʿÂlem-ārā-yı ʿAbbāsî*, Tahran, 1314, 33), « *der Ḳorūḳ ser-î Mārdîn*» (Ḥasan-ı Rūmlū, *aynı eser*, I, 157), «*Dede-ḳarġın sahrasında*» (Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 318), «*Dede-ḳarāġın*» (ʿĀlî *aynı eser*, göst. yer). Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Hoca Sa'deddin ve ʿĀlî gibi, osmanlı kaynaklarının mehazı Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'dir. Babasının notlarına dayanan Mehmed Efendi muharebenin «*Dede-kargın sahrasında*» değil, Dede-kargın sahrası civarında, Koçhisar yakınlarında cereyan ettiğini belirtmektedir. Kendisinden faydalananlar muharebenin kâh Dede-kargın sahrasında, kâh «*eski Koçhisar*» da vuku bulduğunu kaydetmişlerdir (Müneccim-başı, *aynı eser*, III, 460; Solak-zâde, *Târîḫ*, İstanbul 1298, 383).

İran menşeli kaynaklardaki, Foruk-Koruk farkı ق ve ک harflerinin nokta farklarından neş'et etmiş olmalıdır. Mardin sahrasında Ḳorūk-depe isimli küçük bir köyün mevcûdiyetine osmanlı tahrir defterlerinde de rastlanmaktadır (BA, TD 64, 247 mükerrer; TD 998, 49; TD 200, 555; TKUMA, TD 117, 168a). *Üleng* de farsçada «*çayır, çimen*» manasına gelmektedir.

[2] Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 418-19.

[3] TKSA, E. 8333/1. Bu belgeden N. Sevgen (*Kürtler IV, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 8, 1968, 47-52) faydalanmış, tıpkı basımı ile kısmî ve meâlî bir türkçe tercümesini vermiştir. Lâkin bilhassa şahıs ve yer isimleri gibi özel isimlerin pek çoğunun hatalı okunduğu veya dizildiği görülmektedir: «*Cezîre*» (yani Cizre) yerine «*Harire*», «*Halil*» yerine «*Celil*», «*Atâkî*» yerine «*Otâgi*», «*Ruha*» *yerine* «*Daha*» *gibi.*

[4] *Zeyl-i Heşt-Bihişt*, Süleymaniye Ktb., Esad, Ef. kısmı, 2447, 83a vd.

müddet sonra gönderdiği uzun arzında[1] Osmanlı ordusunun bu cenahını teşkil eden kuvvetleri sayarken evvelce Hısn-ı Keyfa hâkimi olan Sultan Halil Eyyûbî'nin, Sason hâkimi Mehmed Bey'in, Eğil hâkimi Kasım Bey'in, Bekir Bey Bohtî'nin, Mehmed Bey Zerakî'nin, Şah Ali Bey Mirdisî'nin, Nâsır Bey Süleymânî[2]'nin, Emir Sârim'in oğlu Kasım Bey'in kendisinin solunda, Bitlis hâkimi Şeref Bey'in, Hizân hâkimi Davut Bey'in, Şah Veled Bey Süleymânî'nin, Atak hâkimi Ahmed Bey'in, Sultan Ahmed Hâcukî'nin ve kardeşi Isfahan Bey'in, Çemişgezek hâkimi Emir Pîr Hüseyin Bey'in sağında bulunduklarını, kendisinin bu iki kısım arasında irtibat temin etmekte olduğunu kaydetmiş, yukarıda bahs edilen Anadolu askerleri ile bunlara kumanda eden her iki Ahmed Bey'den, ancak muharebede büyük yararlığı görülen kürt beylerinin ve askerlerinin başarılarını ve cengâverliklerini överken, onların da bu cenahta olduklarını, kürtlerin kahramanlıklarını ve ne kadar iyi savaştıklarını bizzat gördüklerini zikr ederken belirtmiştir[3]. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın arzında[4] da Karaçin-oğlu Ahmed Bey'in bu cenahta olduğu kaydedilmektedir. Hoca Sa'deddin Efendi[5]'nin onu, Osmanlı ordusunun sağ kanadında göstermesi yanlıştır.

Karahan'da, Osmanlı ordusunun merkezindeki ateşli silâhlara karşı kılıçla hiç bir tesir icra edilemiyeceğini bildiğinden, kadınları dahi erkek kılığına sokarak saflarına yerleştirdiği askerlerini iki kısma ayırarak birisinin başına kendisi geçmişti. Safevî ordusunda Birecük (بيره جوك) hâkimi Akkoyunlu Veli-Han bey ve oğulları, Harput hâkimi Saru Bey, Bağdad hâkimi Kangırıl Sultan, Ruha (Urfa) hâkimi Durmuş, Hemedan hâkimi Çuka Sultan, Kelhurân hâkimi Yegân Bey gibi ünlü emirler, şahın hassa askerleri bulunmakta idiler[6].

Muharebenin başlangıcında İran Ordusu kumandanı Karahan beraberindeki bir kısım hassa askerleri ve emirler ile Osmanlı ordusunun sağ kanadındaki Karaman askerlerinin üzerine şiddetli bir hücum yaptı, çok kanlı bir döğüş başladı. Osmanlıların bu kesimdeki kuvvetleri hezimete uğramak üzere iken, Bıyıklı Mehmed Paşa bir kaç yüz

[1] TKSA, E. 8333/1.
[2] Bu kabileler için bk: V. Minorski, *Kürtler*, *İA*, IV, 1102-3.
[3] TKSA, E. 8333/1.
[4] Ferîdûn Bey, *aynı eser*, göst. yer.
[5] *Aynı eser*, II, 317.
[6] TKSA, E. 8333/1

yeniçeri ile bu kısmı takviye etti. Bu esnada tesâdüfî olarak, Karahan'a isabet eden bir kurşun muharebenin neticesini tayin etti. Karahan atından düşerek öldü[1]. Hoca Sa'deddin Efendi[2] ve Âlî[3]'nin verdikleri bilgiye göre, Nasuh adlı bir gazi Karahan'ın başını gövdesinden ayırarak bir mızrağa dikti. Akkoyunlu Veli-Han Bey, Harput hâkimi Saru Bey ve bir çok safevî ümerâsı da maktuller arasında idi. Bunun neticesinde İran ordusunun sol tarafı inhizama uğradı, bir kısım kuvvetler Berriye'ye, yani güney'e, çöle doğru kaçtılar.

Safevî ordusunun sağ cenahında bulunan Bağdad hâkimi Kangırıl Sultan, Ruha hâkimi Durmuş Bey, Hemedân hâkimi Çuka Sultan ve Kelhuran hâkimi Yegân Bey ve maiyyetlerindeki birliklerde Osmanlı saflarının solunda bulunan kuvvetlere karşı hücuma geçmişlerdi. Bidayette, bu saldırıya hedef teşkil eden Çemişgezek hâkimi Emir Pir Hüseyin Bey tutunamamış, bu cephedeki Dulkadir askerleri mukavemet edemiyerek kaçmağa başlamışlarsa da, Bitlis hâkimi Emir Şeref Bey, Hizan hâkimi Davut Bey, Atak hâkimi Ahmed Bey imdatlarına yetişerek safevî askerlerini perişan etmeğe, muharebeyi Osmanlıların lehine çevirmeğe muvaffak olmuşlardır, bu arada Çuka ve Yegân Beyler de, çok sayıda şahın hassa askerleri ile birlikte, öldürülmüşlerdir. Bu hadiseler esnasında, Melik Halil Eyyûbî'nin, Mehmed Bey Zerakî'nin ve Bekir Bey Bohtî'nin de büyük yararlıkları görülmüştür. İdris-i Bitlîsî'nin Yavuz Sultan Selim'e bu havadisleri verirken Dede-kargın savaşı'nda Osmanlı ordusunun sol cenahının oynadığı rolü, bilhassa belirtmesi, burada bulunan kürt beylerinin sevk ve idaresinde kendisinin büyük dirayetini anlatmağa çalışması, aralarında ötedenberi nefret ve geçimsizlik bulunan Bıyıklı Mehmet Paşa'dan hiç bahs etmemesi, bu muharebenin kazanılmasını tamamen Doğu Anadolu Beylerine ve askerlerine mâl etmesi çok dikkate şâyândır[4].

Sadrazam Sinan Paşa'nın muharebenin safahatını ve Karahan'ın başına gelenleri Diyarbekir'den gelen bir ulaktan 24 Mayıs 1516 (20 Rebiülahır 922)'da Akşehir menzilinde haber aldığını, habercinin yoluna devamla İstanbul'a gittiğini, beraberinde bulunan Divan Kâtibi

[1] Aynı yazar, *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 318; J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 167.

[2] *Aynı eser*, göst. yer.

[3] *Aynı eser*, göst. yer.

[4] TKSA, E. 8333/1. Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, göst. yer; İdris-i Bitlîsî'nin oğluna intikal eden notlarında verdiği bilgiler ile arzındakiler arasında bazı farklara rastlanması da gariptir.

Haydar Çelebi[1]'den öğrenmekteyiz. Diyarbekir menşeli bu resmî habere göre, Karahan'dan başka, on sekiz safevî beyinin, beş altı bin İran askerinin kılıçtan geçirildiğini, buna mukabil osmanlı kuvvetlerinin 200 ü Karaman, 130 u Anadolu neferlerinden, 150 si kürtlerden ve bir miktar da kapu halkından olmak üzere, çok az zayiat verdiği padişaha bildirilmekte idi. Bu malûmata nazaran, muharebenin 1516 senesinin 15-20 Mayıs tarihleri arasında cereyan etmiş olduğuna hükm etmek, kanaatimizce, yanlış olmaz.

Karahan'ın başı ise, diğer safevî ümerâsınınkilerle birlikte Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiştir. Celâl-zâde[2]'ye göre, bunlar 26 Haziran 1516 (25 Cemaziyelevvel 922)'da Mısır seferine çıkmış bulunan Yavuz'a Akşehir'de ulaştırılmış, bunlar Yavuz tarafından da Mısır Sultanı'na gönderilmiştir. Bu tarih diğer kaynaklarda da teyit edilmekte ise de[3], bazıları başların padişaha ulaştırıldıkları mahalli Konya sahrası olarak zikr ederler[4].

Bu münasebetle, Bıyıklı Mehmed Paşa Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği arzında harp safahatını ve muharebenin kazanılmasından sonra aldığı tedbirleri şöyle anlatmaktadır:

«*...saâdetlü hudâvendigârın hayır duâlarile mahrûsa-i Âmid'den çıkılup ve umûmen Kürdistan beyleriyle yek-dil ve yek-cihet ve yek-renk ve tedbîr kılınup def'i âdâ-yı bed-reye müteveccih iken, fermân-ı şerîf üzre Karaman Beylerbeyisi Husrev Paşa, Anadolu ve Rûm beylerile bin nefer yeniçerile gelüp vusûl bulup ba'd-el-mülâkât söz birikdirilüp ve hükm-i hümâyûn mûcebince, nefs-i Âmid'de kifâyet kadar yeniçeri ve bu bendelerinin kethüdâsı İznik'li Ali kulları konulup derhal Mardin üzerine kızılbâş-ı bed-maâş def'ine azîmet kılınup tekrar bir sancak beyi dahi Âmid muhafazasına gönderilüp bâb-ı ihtimamda dikkat olunup âdâya fırsat-ı mecâl konulmayup varup mukâbele olundukta, tâife-i mezbûre* لعنهم الله و دمرهم [5] *başı ve buğu olan Karahân-ı lâ'în leşkeri islâma karşu çıkup karavullar buluştuktan sonra, bu bendeleri dahi*

[1] *Aynı eser* (Ferîdûn Bey, I, 477).

[2] *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı Ktb., H. 1415, 129a. Bu eserin muhtevası için bk: İ. H. Uzunçarşılı, *Tosyalı Celâl-zâde Mustafa ve Salih Çelebiler*, *Belleten*, XXII, 1958, 409-11.

[3] Silâhşor, *aynı eser*, 302.

[4] Sucûti, *aynı eser*, 42b - 43a; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 329; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1949, II, 262, not. 1.

[5] «Allah onları lânetlesin ve yok etsin».

saff-ı kıtâli müheyyâ edüp sağ kolda mezbûr Husrev Paşa kullarile ba'zı ümerâ-i nâm-dâr ve sol kolda Kemah beyi Karaçin-oğlu ve ba'zı hükkâm-ı ekrâd-ı şecâat-şiâr alay bağlayup kapu kulları dahi çarhacı ve kafadâr olup mukâbele-i sufûfu tüfenk-endâz yeniçeriler ârâste ve top arabaları sağ ve solu pîrâste edüp ᶜalemler açılup ve bayraklar çözülüp her yaña[1]dan cebe ve cevşen şûlesi berk urup siper göbekleri kurs-u kamer bel-i mihr-i enver mânend-i tâbân ve dırahşân idi ki, ol cânibînden dahi Karahân-ı la'în bir cânibine Sıfahân hâkimi Çuka Sultan[2]-ı nâbekâr ve Hemedân ve Kâşân ve Sultâniyye beyleriyle ve bir cânibine Bağdad hâkimi Mu'îk Sultan[3] ve Kelhûr hâkimi ve Çukur-sa'd ve Kazvin beyleri turgurup [durdurup] *altıyüz nefer Şâh-ı gümrâhın berâz korucıların etrafın kaplayup muharebeye mübâşeret olundukta, kuşluktan ikindiyedek hayli cenk ve cidâl ve harp ve kıtâl kılınup her koldan ve her taraftan gürûh-ı melâhide üzre at salınup ve hücûm kılınup bir vechle gözleri açdırılmayup dünyayı başlarına tenk kıldık, tâ ki, nice def'a çekişme ve tartışmadan sonra riyâh-ı nusrat cânib-i islâmdan vezîde olup tâvus-ı ᶜalem cilve-i zafere başlayup Karahan-ı la'înin başı kesilüp ve sâirlerinin yüzleri aksine dönüp kararları firâra mübeddel olmağla, üserâsı kayd-ı zencîr ve sâiri tuᶜme-i şemşîr ve hedef-i tîr olup menkûhesi ki, Şâh-ı la'înin hemşîresi idi, bir kaç nefer bakıyyetü'ssuyûf-ı nâ-mahrem fedâî-yi melâhide ile nâ-bedîd olup bu feth ve zaferden sonra Mardin kalesinin teshîrine saᶜy olunup Melik Halil Eyyûbî'yle baᶜzı hükkâm-ı ekrâd ve kifâyet kadarı yeniçeri Hısn-ı Keyfa kalesi fethine gönderilüp Kemah beyi kulları Çermik muhasarasına irsâl kılınup yoldaşlıkta bulunan sipeh-sâlâr ve hükkâm ve ümerâ ve sipâhi ve kul tâifesi ve yeniçeri bi'l-cümle esâmisiyle istihkaklarına göre, defter ve arz olunup laᶜîn-i mezbûrun ser-i bî-karrı sâir nâ-bekârlarının ruûs-ı sakar-makarrlariyle türâb-ı bâb-ı sa'âdet-meâblarına Âmid muhafazasında olan bu bendelerinin kethudâsı mezbûr İznikli Ali kullarıyla irsâl olundı[4].»*

Yukarıdaki arzda görüldüğü üzere, muharebenin başlangıcında

[1] Yaña ﻳﻦ «yan taraf» anlamınadır (J. T. Zenker, *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*, Leipzig 1866, 964).

[2] Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., (*aynı eser*, 81a) ve İdris-i Bitlîsî (TKSA, E. 8333/1) bu zatı Hemedân hâkimi olarak göstermekte, Hoca Sa'deddin (*aynı eser*, II, 318) ve J. v. Hammer (*aynı eser*, göst. yer) kendisinden hiç bahsetmemektedir.

[3] Diğer kaynaklarda Kangırıl veya Kaygır Sultan şeklindedir, bk. s. 22, not 3.

[4] Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I, 418-19.

Osmanlı ordusunun her iki cenahının marûz kaldığı müşkil durumdan bahis yoktur; sadece «*nice def'a çekişme ve tartışmadan sonra*» zaferin osmanlılara müyesser olduğu ifade olunmaktadır. Bu arzda muharebenin sonucunda yenik İran kuvvetlerinin akîbeti ile galip Osmanlı birliklerinin giriştikleri yeni harekât ve teşebbüsler hakkında verilen malûmatı, İdris-i Bitlîsî'ninkilerle tamamlamak mümkündür. Meselâ, Şah İsmail'in hemşiresi olan Karahan'ın karısının beraberindeki bir miktar askerle, Tel ʿAfer yolu ile Musul'a, oradan da Kerkük üzerinden Tebriz'e gittiğini, sağ kalan ve Osmanlı askerlerinin takibinden kurtulanlardan bazılarının da Mardin kalesine sığındıklarını veya Sincar sahrasına firar ettiklerini ondan oğluna intikal eden haberlerden öğrenebilmekteyiz[1]. İdris-i Bitlîsî Yavuz Sultan Selim'e arzında da[2], kendisine, Cayan ve Dev Ali gibi bazı safevî emirlerinin beraberlerindeki kuvvetlerle Tebriz'den Karahan'a imdada gelmek için yola çıktıklarına ve bunların Bitlis ve Hizan gibi Doğu Anadolu'nun bir çok şehirlerini yağma ve tahrip etmek niyetinde olduklarına dair haberler geldiğini belirtmekte, Diyarbekir bölgesinin derbendi[3] olan Hısn-ı Keyfa üzerine Melik Halil Eyyûbî ile gönderilenleri saymaktadır. Bunlar Bitlis Emiri Şeref Bey, Hizan hâkimi Emir Davud,Sason hâkimi Emîr Mehmed Bey, Mehmed Bey Zerakî ve maiyyetindekilerdir. Bu kuvvetler on beş günde Hısn-ı Keyfa surlarını zapt ederek şehre girmişler, fakat safevî kuvvetleri ve taraftarları iç kaleye çekilerek mukavemete başlamışlar, burasını tahkim etmişlerdir. Ayrıca Ergani ve Birecük kaleleri de teslim olmuşlardır. İdris-i Bitlîsî'nin bu arzında oğlu Ebü'l-Mevâhib Çelebi'nin ʿİmâdiye'ye ve Sorân'a gönderilerek bu havalilerin emirleri olan Emir Hüseyin ve Seyyid Ahmed Beylere zengin hediyeler takdim olunduğu, onların osmanlıların saflarına katılmalarının temin edildiği kaydedilmektedir. Eğer bu husus, evvelce vuku bulanların bir tekrarı değilse[4], bir kısım emirlerle münasebetlerin pekleştirildiği anlamına gelmelidir. Cizre hâkimi Şah Ali Bey'in oğlu Emir Bedrettin ve Bohtî emirlerinden Seydî Ahmed Beyler ile diğer Doğu ve Güney-Doğu Anadoludaki kale veya şehir hâkimlerinin mağlûp safevî kuvvetlerini perişan ederek Musul'a kadar uzanan sahrayı ele geçirdikleri de İdris-i

[1] Ebü'l-Fazl Mehmet Efendi, *aynı eser*, 83a-84a.

[2] TKSA, E. 8833/1.

[3] Derbend deyimi için bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967, 8 vd.

[4] Krş. s. 16.

Bitlîsî'nin arzında belirtilmekte, bu olayların tafsilâtı verilmektedir. Mardin'in aşağı kalesinin ve iç kalesinin de akîbeti bu meyanda anlatılmaktadır.

Mardin'in nihâî olarak zaptı: Dede-kargın sahrasında yapılan muharebeden sonra, muzaffer osmanlı kuvvetleri Karaman Beylerbeyisi Husrev Paşa ve sâir ümerânın kumandasında Mardin'e gelerek şehri kuşatmış, halk ilk defasında olduğu gibi, şehri derhal teslim etmiş, lâkin, burada bulunan safevî kuvvetlerinin kumandanı Karahan'ın kardeşi Süleyman Bey kaleye çekilerek mücadeleye devam edeceğini bildirmişti. Bunun üzerine, Mardin kalesi Husrev Paşa tarafından muhasara olundu ve toplarla döğülmesine başlandı[1].

Bu esnada, Yavuz Sultan Selim Mısır'a müteveccihen yolda idi. Bu sebeple, Diyarbekir Beylerbeyisi Bıyıklı Mehmed Paşa ve diğer osmanlı kumandanları Mardin kalesinin muhasarasında az bir kuvvet bırakarak ordu-yı humâyûna iltihak etmek üzere, şehirden ayrılmışlardı. Bu kuvvetler 3 Ağustos 1516 (4 Recep 922)'da Elbistan sahrasında Sinan Paşa'nın ve padişahın askerlerine katıldılar[2].

Bu sefer esnasında, Osmanlı hükümdarının doğu ahvali ile bizzat ve yakından alâkadar olduğu, zaman zaman beraberindeki İdris-i Bitlîsî'den bu hususta malûmat aldığı anlaşılmaktadır[3]. Bıyıklı Mehmed Paşa ve maiyyetindeki birliklerin Kansuh Gurf'nin ordusu Merc-i dâbık muharebesinde[4] osmanlılara mağlûp olup Halep osmanlı kuvvetleri tarafından feth olunduktan sonra, tekrar Mardin'e dönmüş ve kalenin muhasarası şiddetlendirilmiştir[5]. Kale top ve tüfek ile döğülmüş, neticede zapt olunarak içerisindeki muhafızlar intikam kasdı ile katl edilmişlerdir. Kale müdafii Süleyman Bey'in ve diğer Safevî ileri gelenlerinin başları kesilerek Mısır'da bulunan Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiştir.

Mardin kalesi muhasarasının ne kadar sürdüğü, bu kuşatma esnâsında cereyan eden olaylar tafsilâtlı olarak belli değildir. Kalenin

1 Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83a; TKSA, E. 8333/1; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 319; J. v. Hammer, *aynı eser*, göst. yer.

2 Haydar Çelebi, *aynı eser* (Ferîdûn Bey, I, 478).

3 Aynı yazar, *aynı eser* (Ferîdûn Bey,I, 481).

4 M. C. Baysun, *Marc Dābik muharebesi*, *İA*, VII, 752-4.

5 Ebü'l-Fazl Mehmet Ef., *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, göst. yer.

sukûtu tarihi de, kat'î olarak, malûm değildir. İdrisi Bitlîsî muhasaranın bir yıla yakın[1], Hoca Sa'deddin Efendi[2] ve Celâl-zâde Mustafa Çelebi[3], dokuz ay sürdüğünü belirtirler. Şükrî, Keşfî ve Sucûtî'nin *Selim-nâme*'lerinde ise, bu hususta hiç bir kayıt yoktur[4]. Bununla beraber Mardin muhafızı Süleyman Bey'in ve diğer safevî ileri gelenlerinin kesik başları ile birlikte, padişah Yavuz Sultan Selim'e kalenin zaptı müjdesinin Mısır'da verildiğini bütün kaynaklarımız haber vermektedirler[5]. Ayrıca, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki Kanunî Sultan Süleyman devrinde tertiplendiği anlaşılan «*Cemaât-i gurebâ-i yemîn*» ile ilgili bir defterde[6] «*merhûm Sultan Selim zemanında gazılan gurebâ oğullarıdır ki, zikr olunur*» başlığı altında Mardin kalesi'nin fethi haberini Mısır'a götüren üç kişinin kimlikleri ile beraber isimleri açıklanmaktadır:

"*Devlet-han b. Mustafa, 12* [akça]

Mezkûrun babası silâhdar imiş, merhûm Sultan Mehmed kullarından imiş, merhum Sultan Selim zemanında Haleb'te fevt olmuş. Kendüsi Diyarbekir'e bin âdem yazuldukta bile yazılmış. Sâbıka Diyarbekir Beylerbeyisi olan [Bıyıklı] *Mehmed Paşa'nın arzıyla Mardin*(مردين)*-in fethi haberiyle gelüp bölüğe geçmiş*[7]».

«*Mustafa birâder-i Dede, 12* [akça]

Mezkûr kul karındaşı olup Diyarbekir'e bin âdem yazıldukta bile yazılup Mardin'in fethi haberiyle Mısır'a gelüp sâbıkâ Diyarbekir Beyi Mehmed Paşa'nın yoldaşlığı arzıyla bölüğe geçmiştir[8]».

1 «. . . *müddet-i muhasara-i Mardin karîb yek-sâl mütemâdî şüd*», Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, göst. yer.

2 *Aynı eser*, II, 319.

3 *Aynı eser*, 119a.

4 Bunların hususiyetleri için bk: H. Jansky, *Die Chronik des Ibn Ṭūlūn als Geschichtsquelle über den Feldzug Sultan Selîm's gegen die Memluken, Der Islam*, XVIII, 1929, 31-3; aynı yazar, *Beiträge zur osmanischen Geschichtsschreibung über Aeggpten, Der Islam*, XXI, 1933, 269-72; A. S. Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in gazavât-nâmesi*, Ankara 1956, 22 vd.

5 Müneccim-başı, *aynı eser*, III, 468; Keşfî, *aynı eser*, 110b-111a; Sucûti, *aynı eser*, 99b; Ebü'l-Fazl Mehmet Ef., *aynı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *aynı eser*, II, 320; J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 167-8.

6 TKSA, D. 2170. Beni bu defterden haberdar ettiği için çok çalışkan doktora öğrencimiz Bn. Maçiko Yamamoto'ya teşekküre borçluyum.

7 TKSA, D. 2170, 2b.

8 TKSA, *aynı defter*, 4b.

"*Mehmed b. Kasım, 14* [akçe].

Mezkûr merhûm Uğurlu oğlu Mirzâ'nın kethudâsı oğlıdır. Diyarbekir fethinde bile bulunup anda yoldaşlık eyleyüp Mardin'in fethi haberiyle Mısır'a gelüp Diyarbekir Beylerbeyisi olan Mehmed Paşa'nın yoldaşlığı arzıyla bölüğe geçmiştir[1]».

Bu haber, Tomanbay'ın yakalanarak Kahire'nin orta yerinde Bâb al-Zuvayla mevkiinde 13 Nisan 1517 (21 Rebiülevvel 923)'de idam edilmesini takip eden günlerde Mısır'a vasıl olmuştur[2].

Dede-kargın muharebesinin 15-20 Mayıs 1516'da Mardin kalesinin sukûtu haberinin de 1517 senesi Nisan ayı ortalarında Mısır'a ulaştırıldığı düşünülür, aradaki yolun uzunluğu da nazar-ı dikkate alınırsa, kale muhasarasının Celâl-zâdenin de belirttiği gibi, dokuz ay sürmüş olduğu kabul olunabilir.

Celâl-zâde Mustafa Çelebi, ayrıca Mardin kalesinin fethini müteakip buraya bir kadı ve bir dizdar tayin olunduğunu kayd eder[3]. Mardin'in ilk kadısı, muhtemelen 924 (1518) tarihli tahrirde Mardin'de 18.000 akça timara mutasarrıf olduğu görülen Mevlâna Mehmed olmalıdır[4].

Mardin kalesinin düşürülmesi ile, mesele nihayete ermemişti. Safevîlerin elinde kalan Hısn-ı Keyfa kalesi de Bitlis hâkimi Şeref Bey, Sason hâkimi Mehmed Bey, Hizan hâkimi Davut Bey ve diğer kürt ümerâsı ile birlikte, Melik Halil Eyyûbî'nin gayretleri ile ve İdris-i Bitlîsî'nîn aracılığı ile sulhen teslim olmuş, içerisindeki muhafızların Azerbaycan'a gitmelerine müsaade olunmuştu[5]. Burası tekrar Melik Halil Eyyûbî'ye verildi. Bu çevredeki Savur kalesi de sulhen teslim oldu. Ayrıca Çermik ve Ruha (Urfa) kaleleri de alındı ve bunlardan ikincisi Pîrî Bey'e verildi[6].

1 TKSA, *aynı defter*, göst. yer.
2 Keşfî, *aynı eser*, 111a; Sucûtî, *aynı eser*, 99b.
3 *Aynı eser*, 119a.
4 BA, *TD 64*, 283.
5 Ebü'l-Fazl Mehmet Ef., *aynı eser*. 84b.
6 Aynı yazar. *aynı eser*, 85a.

II. Bölüm

İlk idarî taksimat ve sonrası

Diyarbekir vilâyeti ve Mardin: Bıyıklı Mehmed Paşa 1515 senesinde padişah Yavuz Sultan Selim tarafından Diyarbekir ve havalisinin fethine gönderilirken bu vilâyetin Beylerbeyiliği de uhdesine verilmişti[1]. Bu şehirde ve çevresinde osmanlı hâkimiyeti teessüs ettikten sonra, Anadolu'nun güney-doğusunda bulunan bütün yeni ele geçirilen ülkeler birleştirilerek merkezi Âmid olmak üzere, Diyarbekir vilâyetinin vücûda getirildiği anlaşılmaktadır.

1518 (924)'de Diyarbekir vilâyetinin on iki livâdan müteşekkil olduğu görülmektedir: Âmid[2], Mardin[3], Sincar[4], Berriyecik[5], Ruha[6], Siverek[7], Çermik[8], Ergani[9], Harpurt[10](Harput), Arapkir[11], Kiğı[12] ve Çemişgezek[13].

1526 (932)'da Berriyecik bir kaza olmuştur. Aynı tarihte Musul[14], ʿAnâ ve Hît[15] ile Deyr ve Rahbe[16] birer livâ, Hısn-ı keyfa[17] ve Siirt[18] de birer kaza olarak Diyarbekir vilâyetine bağlı bulunmakta i-

1 Celâl-zâde, *aynı eser*, 118b.
2 BA, *TD 64*, 1-202.
3 BA, *aynı defter*, 203-324.
4 BA, *aynı defter*, 325-346.
5 BA, *aynı defter*, 347-384.
6 BA, *aynı defter*, 385-452.
7 BA, *aynı defter*, 453-504.
8 BA, *aynı defter*, 505-530.
9 BA, *aynı defter*, 531-602.
10 BA, *aynı defter*, 603-670.
11 BA, *aynı defter*, 671-714.
12 BA, *aynı defter*, 715-754.
13 BA, *aynı defter*, 755-862.
14 BA, *TD 998*, 72-90.
15 BA, *aynı defter*, 229-243.
16 BA, *aynı defter*, 244-247.
17 BA, *aynı defter*, 250-269.
18 BA, *aynı defter*, 270-278.

diler. Bunların, yani Musul, ʿAnâ ve Hît, Deyr ve Rahbe, Hısn-ı keyfa ve Siirt'in 1518'de de aynı vilâyete merbut olmaları gerekmektedir. Lâkin, elimizdeki Tapu defterlerinde bu bölgelere ait kayıtlar veya kısımlar mevcut değildir. Ayrıca Cizre ve Palu gibi bir çok hükûmetlerin de Diyarbekir vilâyetine bağlı bulunmaları îcab eder, bu hususta elimizdeki vesikalarda kesin sonuçlara varabileceğimiz bir malûmata sahip değiliz.

Yukarıdaki izahatta görülebileceği gibi, Mardin, kalesinin de fethinden sonra, bir livâ haline getirilerek Diyarbekir vilâyetine bağlanmıştı. Elimizdeki defterlerden 1518 (924)[1] senesinde bu livânın tahriri neticelerini teferruatlı bir şekilde öğrenebildiğimiz gibi, 1526 (932)[4],

1 1518 (924) senesine ait defter (BA, *TD 64*) bir mufassal defterdir, yani, «*her kariyenin, reâyâsı ve öşrü ve resmi ve enva'i mahsûlâtı yazılan defterdir*» (Paris Bibl. Nationale suppl. turcs no. 69, s. 45'den naklen H. İnalcık, *Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, T.T.K. Yayınlarından XIV. seri, no. 1, Giriş XX, not 93'de). Baş tarafı eksik olup kimin tarafından yazıldığını gösterir, üzerinde en ufak bir emâre yoktur. Bununla beraber, 947 (1540) tarihli mufassal defterde (BA, *TD 200*, 593) bulunan bir kayıttan, bu defterin muharririnin Ali Çelebi olduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen mahalde Mardin-Diyarbakır yolu üzerindeki Şeyh Zoli karyesinden bahs olunurken, bu köy halkının «*ʿAli Çelebi defterinde dahi muaflıkları mukayyed*» olduğu zikr edilmektedir. 932 (1526) tarihli defter (BA, *TD 998*) bir icmâl defteri olup tahrir eminlerinin eski mufassal defterlere göre, vazife gördükleri göz önünde bulundurulursa (Bk: H. İnalcık, *aynı eser*, Giriş XX), Ali Çelebi defterinin 1518 (924) tarihli defter olması gerekmektedir. Filhakika, 1518 (924) taribli defterde Şeyh Zoli karyesinin halkının muaf olduklarına dair kayıt mevcuttur: «*karye-i Şeyh Zoli nâm, ʿan kadîm vakf bûde, hâliyâ hem ber vakfiyyet kayd şüde*» (BA, *TD, 64*, 281).

Defterin içindeki padişah haslarına ait kısmın *(207-215)* sonunda «*tahrîren fî gurre-i Receb sene 924* (9 Temmuz 1518)», bunun dışında müteaddit yerlerinde de «*tahrîren fî gurre-i Ramazan sene 924* (6.9.1518)» kayıtları vardır (Bk: 239, 240, 246, 317 v.s.). Bu itibarla, bu defterin 924 (1518)'de yazıldığı aşikârdır. Diyarbekir vilâyetine bağlı livâları ihtivâ eden bu defterin 207-323. sahifeleri tamamen Mardin'e aittir.

2 Bu bir icmal defteridir (BA, *TD 998*), yani «*hîn-i tahrîrde gerek hass-ı humâyûn ve gerek havass-ı vüzerâ ve ümerâ ve arpalıklar ve gerêk zeâmet ve timar ve bilcümle her kariye kimin ismine kayıt ve tahrir olunmuş ise anı beyân eder*» (Paris Bibl. Nat. suppl. 69, v. 44b'den naklen H. İnalcık, *aynı eser*, Giriş XXI, not 98). Yine aynı kanûn-nâmede «*... beherhal her icmâl defterinin mufassalı vardır*» (H. İnalcık, *aynı eser*, göst. yer.) denilmekte olduğuna göre, 998 numaralı defterin mufassalı da olması gerekir.

Defterdeki tek tarih kaydı bir hâşiye vesilesi ile 932 senesine aittir: «*Mukâtaa-i mezraa-i Mehmed-âbâd maa Ulupınâr tâbi-i Mardin der nezd-i Savur der uhde-i Tanrıkulu ve Yusuf ʿan gurre-i Receb sene 932* (13 Nisan 1526) *ilâ tamâm-ı sene* (7 Ekim 1526)», (*TD 998*, 50). Baş tarafı da eksiktir.

BA'da bulunan 134 numaralı Tapu defteri de 982 (1526) tarihini taşımakta olup

1540 (947)[1] ve 1564 (972)[2] tarihlerindeki durumu da anlayabilmek, biribirini takip eden tahrir sonuçlarından[3], livânın bünyesindeki çeşitli değişiklikleri öğrenebilmek imkânına kavuşmaktayız.

İlk idârî taksimat: Coğrafî bakımdan El-Cezîre'nin bir kısmı olan Mardin idârî bakımdan tâ Bizans'lılar zamanından beri Diyarbekir'e bağlı idi[4]. XIV. yüzyılda da, İlhanlılar Devleti'nin son zamanlarında ve onu takip eden safhada da vaziyet aynı idi[5]. Mardin'in Diyarbekir bölgesinin bir parçası addedilmesinde[6] ilk çağlardan beri sürüp gelen bu idarî bağlantının da rolü olsa gerektir.

Osmanlı Tarihi'nin yerli kaynakları içerisinde -Tapu defterle-

Diyarbekir'e ve bazı kazalarına ait bir icmâl defteridir: «*Defter-i mücmel-i livâ-i Amid ʿan vilâyet-i Diyarbekir, tahrîren fî 13 Rebiülahır 932* (27 Ocak 1526)», (s. 2). Kanaatimizce 134 numaralı defter 998'in ön kısmıdır.

[1] 1540 senesine ait olanı da (BA, *TD 200*) bir mufassal defterdir. Mukaddemesinde (s. 7): «... *vilâyet-i Diyarbekir kitâbeti hususunda fermân-ı cihân-mutâʿ şeref-sudûr bulup üslûb-i kadîm-i osmânî ve kanûn-ı hâkânî muktezâsınca*» ve «*Haydar Çelebi*» isimli bir zat tarafından 5 Muharrem 947 (12 Mayıs 1540) tarihinde yazıldığı kayıtlıdır. Mardin livâsına ait kısmı 459-759. sahifeler arasında bulunmaktadır, Haydar Çelebi tahririnden daha sonraki tahrir defterlerinde de bahs olunmaktadır (TKUMA, *TD 96*, 89a).

[2] Bu yılki tahririn sonuçlarını ihtiva eden mufassal defter TKUMA, *TD 117*'dir. Defterin 18b varağında «*el-vâkiʿ fî gurre-i Rebiülahır sene 972* (6 Kasım 1564)» kaydı vardır. Defter 25 Zilkâde 975 (22 Mayıs 1568)'de Divân-ı Hümâyûn'a teslim olunmuştur: « قد وقع التسليم الى باب المعظم الواقع فى خمسه و عشرين شهر ذى القعده من شهور سنه خمس و سبعين و تسعمائه » (v. 397a).

972 (1564) ve 973 (1565) tarihlerinde Diyarbekir vilâyetinde tahrir yapıldığı, Diyarbekir'in hazîne defterdârlarından olup o tarihte bu görevde bulunmayan Ahmed Çelebi ile Akşehir Sancakbeyi Musa Bey'in bu tahrirde vazifedâr bulundukları BA'daki başka vesikalardan da anlaşılmaktadır (*MÜD 5*, 363 ve *MAD 2775*, 1205, 1358).

[3] Tahriri mûcip sebepler için bk: Ö. L. Barkan, *Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 19, 44; Fekete, *Türk vergi tahrirleri*, terc. Sadrettin Karatay, *Belleten*, XI, 1947, 299 vd.; H. İnalcık, *aynı eser*, Giriş XVIII.

[4] E. Honigmann, *aynı eser*, 4-5.

[5] İmâd es-Serâvî, *Câmiü'l-Hisâb*, Yusuf Ağa Ktb. —Konya, 7853, 63; N. Göyünç, *İmâd es-Serâvî ve eseri*, *Tarih Dergisi*, XV, 1965, 83; Abdullah b. Muhammed ibn Kiyâ al-Mazandaranî, *Die Resâlä-ye Falakiyyä*, neşr. ve notlar: W. Hinz, Wiesbaden 1952, 159; A. Z. Validî [Togan], *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti*, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I. 1931, 32.

[6] Bk. M. H. Yınanç, *Diyarbekir*, *İA*, IV, 605.

ri harîç- yalnız Evliya Çelebi[1] Mardin'in Irakeyn seferi esnâsında bir sancak haline getirilerek Diyarbekir'e bağlandığını yazmaktadır. V. Minorsky[2] tarafından da nakl edilen bu malûmatın dışında, ne Celâlzâde[3]'de, ne de başkalarında bu hususta hiçbir işarete raslanmaz. Buna mukabil, Venedik balyozu Daniello Ludovisi refakatinde 1534 senesinde İstanbul'a gelen Benedetto Ramberti[4]'nin Osmanlı İmparatorluğunun teşkilâtından bahs eden *Libri tre delle cose de Turchi*[5] ve tercüman Yunus Bey[6]'in 1533 ve 1537'de Venedik'te iki defa basılan *Opera Noua la quale Dechiara*[7] adlı risalelerinde Mardin (Meridim) Diyarbekir livâları arasında gösterilir. Her ne kadar, yukarıda bahs olunan her iki risâlenin aynı kaynağa dayandıkları muhtemel ise de[8], hakikati ifade ettiklerini Tapu-Tahrir defterlerindeki bilgilere uygunlukları ortaya koymaktadır.

924 (1518) tarihli defterimizde Mardin sancağına bağlı yerler olarak Mardin[9] kazası ile Savur[10] ve Nusaybin[11] nahiyeleri[12] gösteril-

[1] *Aynı eser*, IV, 59.

[2] *Mardin*, *İA*, VIII, 319.

[3] *Ṭabaḳāt al-Mamālik ve Daracāt al-Masālik*, Üniversite Ktb., T.Y. 5997, 12b-13a.

[4] A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, 2. Baskı, Ann Arbor-Michigan 1959, 314.

[5] Venice 1539, ing. terc. A. H. Lybyer, *aynı eser*, 239-261.

[6] Bu zatın faaliyetleri için bk; M. T. Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri*, *Belgeler*, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I, 1964, 151, 168-171.

[7] A. H. Lybyer, *aynı eser*, 262-275.

[8] Aynı yazar, *aynı eser*, 315-316.

[9] BA, *TD 64*, 233.

[10] BA, *aynı defter*, 311.

[11] BA, *aynı defter*, 235, 281.

[12] «*Nahiye*» deyimi osmanlı arşivi belgelerinde «*nâhiye-i Nusaybin tâbi-i nâhiye-i Mardin der livâ-i Âmid* (BA, *TD 310*, 29-30, 53)» «*nâhiye-i Rûm* (M. T. Gökbilgin. *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, 8; aynı yazar, *15. ve 16. asırlarda Rûm eyâleti*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965. 51)», «*Sivas sancağında Bozok ve Budaközü nâhiyesinde* (BA, *Ruûs 213*, 10)» misallerinde olduğu gibi cihet, taraf, bölge, hatta vilâyet karşılığı olarak kullanıldığı gibi, H. Sabanovic (*Hicrî 859, tarihli Sûret-i defter-i mücmel-i vilâyet-i Yeleç ve Izveçan ve Hodidide ve Seniça ve Ras ve Üsküb ve Kalkandelen me'a tevabi'iha*, *Monumenta Turcica II*, Sarajevo, 1964, 136)'in pek haklı olarak belirttiği gibi «*nahiye türk idaresinde en küçük idârî ünite olup dâimî ve sınırlanmış bir bölgedir*». M. Akdağ her ne kadar *Osmanlı müesseseleri hakkında notlar* (*DTCFD*, XIII, 1955, 48) adlı makalesinde «*Tanzimattan sonra kazadan daha küçük idârî bölge olarak teşkil olunan nahiye evvelce mevcut değildi*» kanaatini izhar eder, bu kanısını başka eser-

mektedir. Ayrıca, Beylerbeyi haslarından bahs edilirken, Sincar yakınlarındaki Kabur كابور (Habur)'un da Mardin livâsı (sancağı) dahilindeki nahiyelerden biri olduğunu belirtir «*mahsûlât-ı nâhiye-i Kabur, tâbi-i livâ-i Mardin bûd, 18 üref*[1], *hâsıl 200.000, tâife-i a'râb-göçer zirâ'at mîkonend*[2]» şeklinde bir kayda tesadüf edilmekte ise de, Kabur'un Mardin sancağı mülhakâtından bulunduğunu ihtiyatla karşılamak, hiç olmazsa, bu durumun çok kısa bir süre için hakikat olabileceğini kabul etmek gerekir. Zirâ, daha sonraki tarihleri taşıyan Tapu-Tahrir defterlerinde Mardin'e bağlı yerler arasında bu isme rastlanamadığı gibi, Kabur'un XVII. yüzyılın başlangıcında, Rakka eyâletine merbut iken, Diyarbekir'e katıldığını 'Aynî 'Ali Efendi[3]'den öğrenmekteyiz.

Muhtemelen, 1518 senesindeki vaziyet, Mardin'in kalesi de dahil, tamamen osmanlılara intikalinden sonraki ilk idarî teşkilâtlandırılmasını aksettirmiş olmalıdır. Bu ilk düzene göre, Mardin kazasına bağlı bölgenin Mardin'in bugünkü merkez ve Kızıltepe kazaları ile Mazıdağı ve Savur kazalarının bir kısım köylerini ihtiva ettiği görülür[4].

Savur nahiyesinin de aynı tarihteki büyüklüğü ve işgal ettiği

lerinde (aynı yazar, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum 1963, 11) de belirtir ise de fikrine iştirak zordur. Çünkü, nahiyelerde kadılar tarafından tâyin edilen nâiplerin çıkan hadiselerde hüküm verdiklerini, nâiplerin voyvodaları kontrol, subaşıların nâiplerin kararlarına göre hareket ettiklerini bizzat belirttiğine göre (M. Akdağ, *Celâlî isyanları, (1551-1603)*, Ankara 1963, 62), nâipler bazı idarî işlerle uğraşan, fakat mahallî kadılar tarafından tâyin olunan idarî memurlar, nahiyeler de küçük birer idârî bölge olmaktadır.

Aşağıdaki 975 (1567-68) tarihli belge nahiyelerin kazalara bağlanması sırasında gözetilen hususlara şehâdet etmektedir:

«*Livâ-i Akça-kale, nâhiye-i mezbûre şimdiye-değin Hısn-ı keyfa kazâsına tâbidir, deyu ol-cânibden nâib irsâl olunup umûr-ı şer'iyyeleri nâible görülür imiş. Hîn-i tahrirde ahvâl-i reâyâ tetebbu olundukta kazâ-i Hısn-ı keyfa nâhiye-i mezbûreye üç günlük mesafe olmağla reâyânın ekser mesâlihi fevt olup ve Nusaybin kazâsına karîb olup Nusaybin cânibinden hass-ı humâyûn olan karyelerle mahlût olmağın Nusaybin kazâsına ilhak olunması reâyânın nizâm-ı hâlini mûcib olduğu muhakkak fehm olunduğu ecilden reâyânın talebiyle Nusaybin kazâsına tahrîr olunmuştur ki, min ba'd umûr-i şe'riyyelerin ve havassa müteallik olan sâir umûr-i lâzimelerin Nusaybin kadısı cânibinden görülmesi içün şerh verildi*» (TKUMA, *TD 97*, 300a).

Nahiye terimi hakkında tamamlayıcı malûmat için bk. M. T. Gökbilgin, *Nahiye*, *IA*, IX, 38; H. İnalcık, *Adâletnâmeler, Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II, 76-77.

[1] Üref = hudutlar(حدود den).

[2] BA, *TD 64*, 239.

[3] *Kavânîn-i Âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*, İstanbul, 1280, 30, 32.

[4] Bk. Harita.

saha da şimdikinden çok farklıdır. Bu kaza kuzeyde Dicle'ye kadar uzanmakta ve Diyarbekir'in bugünkü Bismil kazasını da muhtevi bulunmaktadır. Hatta, Diclenin karşı sahilinde de bir küçük köyün Savur'a tâbi olması muhtemeldir. Filhakika, 1518 (924)'de sadece 4 hâneden (vergi hânesi) mürekkep ve 1500 akça hâsılı olan Bozçalı köyü Dicle'nin sol yakasındadır. Bugün de aynı ismi taşımaktadır[1]. Bu tek şehâdete güvenerek hüküm vermek, şüphe yok ki, doğru değildir. Lâkin, 1526 (932) yılına ait Tapu-Tahrir defterinde[2] Savur'daki «*Baba Hâki nâm-ı diğer Şamrah-depe*» adlı 17 vergi hânesi ve 2 mücerredi, 4.400 akça hâsılı bulunan bir köy vardır. Bu para köydeki zâviyeye vakf edilmiştir. Bugün Diyarbekir'in Bismil ilçesine bağlı 1960 sayımına göre, 184 nüfuslu Baba Hâki isimli bir köy vardır. Bu köy de Dicle'nin sol yakasında, Bozçalı'nın yakınındadır. Bunların her ikisinin de Behramki'nin kuzeyinde ve Diclenin karşı sahilinde, biribirlerine de yakın oluşları bizi yukarıdaki kanaate sürüklemiştir.

Şu halde 1518 senesinde Mardin sancağı'nın yayıldığı saha bugünkü Mardin ilininkinden çok daha farklıdır. Saneak, 1518'de doğuda Savur ve Nusaybin çevresinden batıda Derik yakınlarına, kuzeyde Dicle kıyılarından güneyde Sincar sahrasına kadar uzanmakta idi. Elimizde, aynı tarihlerdeki durumu aydınlatacak belge bulunmamasına rağmen, merkezini Midyat'ın teşkil ettiği Tûr ʿAbdîn bölgesi, muhtemelen, 1526 da da olduğu gibi, Hısn-ı keyfa'ya bağlı idi. Filhakika, hâlen Mardin ilinin Gercüş kazasına bağlı bir bucak olan Hısn-ı keyfa (şimdiki Hasankeyf) 1526'da Diyarbekir Beylerbeyiliği'nin müstakil bir kazasını teşkil etmekte idi. Nahiye-i Tûr (Tûr ʿAbdîn), Beşiri, Behmerd, Akçakale ve Mehrânî Hısn-ı keyfa kazasının nahiyelerini meydana getiriyorlardı[3]. Cizre de doğrudan doğruya Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne, ayrı bir idarî nizamla, bağlanmıştı. Mardin'in şimdiki Derik kaza merkezi ve çevresi Diyarbekir Beylerbeyiliği'nin bir müstakil livâsı olan Berriyecik'e tâbi idi.

1526 (932)'de Mardin Sancağı: 1526 tarihinde Mardin[4], Savur[5] ve livâ iken kazaya tahvil olunarak Mardin sancağına bağlanan Berriyecik bu sancağın kazalarını teşkil etmektedirler. Elimizde 1526

[1] 1960 sayımında 237 nüfuslu idi.
[2] BA, *TD 998*, 36.
[3] BA, *aynı defter*, 250-269.
[4] BA, *aynı defter*, 6-37.
[5] BA, *aynı defter*, 40-51.

(932) tarihli defterde Kabur (Habur)dan hiç bahis yoktur. Böylelikle Mardin sancağı 1526'da batı istikametinde genişlemiş olmaktadır. İlk iki kazaya bağlı karyeler ve mezraalar 1518 tarihindekilere aynen uymaktadırlar, yani bir değişiklik görülmemektedir. Bu itibarla, burada sadece bu yeni kazadan bahs etmek istiyoruz.

Berriye (بر) arapçada «*sahra, step, çöl*» anlamlarında kullanılan bir kelime olup bugün Diyarbekir'de halk ağzında «*yayla*» manasına gelmektedir. Boz ulus kanun-nâmesi[1] «*Berriye'de şehir ve bazar*» olmadığını, burada aşîretlerin göçebe bir halde yaşadıklarını, bunlardan vergi toplamakla görevli eminlerin hayli zorluk çektiklerini, «*Berriye'den yaylağa gitmelü olduklarında Türkmânın ba'zı Mardin kurbinde Türkmen Deresi'nden ve Rişmil nâm karyeden ve sâir Mardin ülkesinden*» geçtiklerini, Mardin ülkesine uğramayanlarının da «*Berriye ülkesine uğrayan ulus tâifesinden*» olduklarını belirtmektedir. 1550 (957) tarihlerine raslayan bir arşiv belgesinde de «*Ruha ve Berriye taraflarında*[2]» ibâresine tesadüf edilmektedir. XVI. yüzyılda Mardin ve Nusaybin'in güney taraflarına da «*Berriye ağzı*» denildiğini, yine belgelerden öğrenmekteyiz[3]. Böylece «*Berriye*» bugünkü Suriye sınırları içerisinde uzanan düzlük olmaktadır. Başbakanlık Arşivi'ndeki Tapu Defterlerinde de Berriyecik sancağı'nın, 1526'dan sonra aynı adlı kazanın ihtiva ettiği, karye ve mezraalar gösterilmektedir. Bu bilgilere göre, bu idarî bölge bugün Urfa'nın Viranşehir ve Mardin'in Derik kazaları ve çevresini kaplayan bir alana yayılmış olmaktadır. Dede-kargın[4] ve hâlen Viranşehir'in kuzey-batısında 1960 sayımına göre, 414 nüfuslu bir köy olan Tel-gürân[5] (تيلكوران) Berriyecik sancağının (daha sonra kazasının) birer nahiyesi idiler. Ayrıca Cem-nîm (جم) adlı bir nahiyenin de buraya bağlı olduğu defterlerimizde sık sık bahis konusu edilmektedir[6].

Berriyecik 1618 (924)'de Diyarbekir vilâyetine tâbi bir sancak olup Sancak-beyi de Akkoyunlu Tûr Ali Bey idi. Bu zat Mardin'de hükümdarlık eden Kasım b. Cihangîr zamanında Ebubekir[7] adlı Sive-

[1] Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 140-141.

[2] BA, *Ruûs 209*,

[3] BA, *aynı defter*, 131: «*Mardin ve Nusaybin önleri Berriye ağzı olup...*»

[4] Bk. s. 25, not. 2.

[5] A. Tanoğlu, S. Erinç, E. Tümertekin, *Türkiye Atlası*, İstanbul 1961. 1g'de Telgoran.

[6] BA, *TD 64*, 347, 351-352, 364.

[7] M. T. Gökbilgin, *XVI. asır başlarında Osmanlı Devleti hizmetindeki Akkoyunlu ümerâsı*, *Türkiyat Mecmuası*, IX, 1951, 41.

rek'e tasarruf eden bir Bey'in oğlu olup kendisinin Berriyecik livâsında 300.000 akçalık hassları olduğu gibi[1], oğulları Zeynel ve Hüseyin'in de aynı sancakta timarları bulunmakta idi[2].

Berriyecik sancağı 1526'da -yukarıda belirtildiği gibi- bir kaza olarak Mardin sancağına bağlı görünmektedir, ismine de بيره جك (Birecik) şeklinde rast gelinmektedir[3]. 1579 (987) tarihlerinde bile Berriyecik şeklinin kullanıldığının delilleri olmakla beraber[4], bu yerin isminin muhtemelen بريه جك (Berriyecik) ve بره جك (Birecik) özel isimlerinin yazılışları arasındaki yakınlıktan dolayı daha önceki devirlerde de bazan karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Abū Bakr-i Tihrānī Akkoyunlu Cihangîr'in Urfa muhasarasını kaldırarak Mardine gelişini «*Cihângîr Mirzâ ez Ruha leşker engiht ve ez râh-ı kûh be-kaʿla-i Birecik ve Seferî Mağara be-Türkmân deresi âmed ve vilâyet-i Mârdin gâret kerd*[5]» sözleri ile anlatırken -kanaatimizce- Bîrecîk tabiri ile hiç de Fırat kenarındaki tarihî ve meşhur Birecik kalesini kasd etmiş olmamalıdır. Buradaki «*kalʿa-i Bîrecîk*» XVII. yüzyılda J. B. Tavernier'nin harabesini gördüğü Dede-kargın köyü yakınlarındaki kale[6] olmalıdır. Zira, Urfa'dan dağ yolundan Mardin istikametine gelen bir birlik, neden batıya Fırat nehri kenarına gitmiş ve Birecik'e uğramış olsun? Sonra burası rakîbi Sultan Hamza (1435-1444) tarafından, Cihangîr'in Urfa'yı muhasarası sırasında, zapt ve tahkim ettirilmişti. Ṭihrānī'nin bahs ettiği Seferî Mağara, muhtemelen Berriyecik sahrasında bulunan Mağara olmalıdır. Burasının bir adının da Kızılca Ahmed olduğunu Tapu defterlerinden öğrenmekteyiz[7]. Bu mahalde bugün Kızılhamad adlı bir harabe vardır. Türkmen deresi'de Mardin demiryolu istasyonunun bulunduğu yerdeki vadiye verilen isimdir.

İdris-i Bitlîsî[8] de Karahan'ın Birecik derbendinden geçerek o havalide kışlayan Diyarbekir bölgesi il ve uluslarını kendi tarafına kazanmak istediğini yazarken, Birecik derbendi tabiriyle Berriyecik derbendini kasd etmiş olmalıdır.

1 BA, *TD 64*, 352-365.
2 BA, *aynı defter*, 366-367.
3 BA, *TD 998*, 52.
4 BA, *MD 37*, 138.
5 Abū Bakr-i Ṭihrān-ī, *aynı eser*, I, 157-158.
6 J. B. Tavernier, *aynı eser*, I, 152.
7 BA, *TD 64*, 839.
8 Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., *aynı eser*, I, 83a.

Fırat nehri kenarında bulunan Birecik 1526 (932)'da Vilâyet-i ʿArab'a bağlı bir livâ idi[1].

W. Hinz de, Uzun Hasan Bey kanûn-nâmelerinde[2] bahs olunan Berriyecik'i Birecik zannetmiştir[3].

1540 (947)' da Mardin Sancağı: Bu tarihte bu bölgenin, yani Mardin sancağı'nın bünyesinde bazı değişikliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunu mezkûr senede yapılan tahrir sonuçlarını aksettiren mufassal defterden anlamak mümkündür[4]. Meselâ Savur kazasına ait timarlar daha önceki defterlerde Mardin kazasındakileri takip ederken bu defa daha önce alınmıştır ve hemen Diyarbekir'in Paşa sancağını, yani Amid'i takip etmektedir[5]. Kezâ, Nusaybin bir nahiye olarak Mardin kazası ile beraber zikr edilmekte, köyleri de Mardin'inkiler ile birlikte karışık olarak kayd edilmekte iken, bu defa Nusaybin «*kazâ-i Nusaybin*» başlığı ve müstakil kanûn-nâmesi ile defterin bir bölümünü vücûda getirmektedir[6]. Berriyecik kazası için de durum aynıdır. Bu kaza da defterin bir bölümünde müstakil bir yer işgal etmektedir[7]. Evvelki defterlerde alışageldiğimiz şekilde bu kazaların bağlı bulundukları sancakların isimleri kayd olunmamıştır. Adı geçen tarihte, Mardin sancağına bağlı tek bir kaza göze çarpmaktadır, o da Mardin kazasıdır. Bu kazaya bağlı olarak görünen tek nahiye de, daha önceki defterlerde kendisinden hiç bahs edilmeyen Duraçlu (دراجلو) nahiyesidir. Vesikalarda Turaçlu (طورجلو) ve (طوراجلو)[8]şeklinde de yazıldığı görülen bu nahiye ismini, aynı adı taşıyan bir topluluktan almıştır. Turaç veya Duraç bir kuş ismidir[9]. Turaçlu topluluğunun (cemâati) oturduğu köylerden bugünkü haritalarda tesbit edebildiklerimiz, hâlen Türkiye-Suri-

[1] BA, *TD 998*, 299-300, 406.

[2] *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beye ait kanunlar*, neşr eden: Ö. L. Barkan, *Tarih Vesikaları*, 1941, I. 91-106, 5 fotokopi ile birlikte, 184-197. Bu kanûn-nâmeler daha sonra Ö. L. Barkan, *Kanunlar*'da da ikinci defa yüzden fazla kanûn-nâme ile birlikte yayınlanmışlardır (bk. Fihrist).

[3] W. Hinz, *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert*, *ZDMG*, 100, 1950, 178.

[4] BA, *TD 200*, 459 vd.

[5] BA, *aynı defter*, 373-458.

[6] BA, *aynı defter*, 761-898.

[7] BA, *aynı defter*, 837-864.

[8] TKUMA, *TD 97*, 245b; BA, *MÜD 73*, 216.

[9] *Türkiye'de halk ağzından Söz Derleme Dergisi*, Ankara 1957, V. 380'de: «*Turaç kuşu*»; *Redhouse, Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, İstanbul, 1968, 314'de; «*duraç, dürraç = francolin* (keklik)».

ye sınırının Suriye cihetinde kalmaktadırlar: Tel-Habeş[1], Yenice[2], Avinik[3], Diki[4], Kodeh[5], Gazâle[6] gibi. Bu köyler, daha önceki yıllara ait defterlerde, Mardin sancağı'nda timar olarak verilen yerler şeklinde görünmektedirler.

TD 200'deki tertip değişikliğine bakarak, Nusaybin'in 1540 (947) tarihlerinde Mardin sancağı ile ilişiğinin kesilmiş olduğuna hükm etmek mümkün değildir. Bununla beraber, Nusaybin 1550 'ye doğru müstakil bir sancak olmuştur. Bu hususta delillerden birisi 14 Haziran 1547 (25 Rebiülahır 954) tarihli bir vesikadaki «*Basra seferi için sâbıkâ ve hâliyâ emr olunan terakkilerdir ve ibtidâdan timarlardır. Bağdad Beylerbeyisi Ayas Paşa*[7] *arz ve defteri mucebince Nusaybin Beyi Derviş Bey'e on beş bin*» kaydıdır[8]. Burada Nusaybin Beyi deyimi, Nusaybin sancak-beyi karşılığı olarak kullanılmıştır. 29 Mart 1553 (13 Rebiülahır 960) tarihli bir başka belgede de «*Diyarbekir Beylerbeyisi ve Mardin kadısı mektub gönderüp Nusaybin sancağı, beyi Şemseddin Bey bendelerine sene-i tis'a ve hamsîn ve tis'a-mie Zilhicce'sinin evâhırında* (8-18 Aralık 1552) *tevcih olunup ispençe ve bennâk ve mücerred rüsûmun mumâileyh sâbıkâ sancakbeyi olan Hasan Bey aldığın ilâm edüp...*[9]» denilmektedir ki, bundan da 1552 senesinin son ayında Şemseddin Bey'in Nusaybin sancakbeyliğine tayininden evvel Hasan Bey'in bu vazifede bulunduğu, yani Nusaybin'in 1552'den önce bir sancak olduğu anlaşılmaktadır.

1540 dan sonraki durum: Başbakanlık Arşivi'ndeki XVI. yüz yıla ait vesikalardan görebildiklerimiz içerisinde Mardin sancağı tabirine rastlayabildiğimiz en sonuncusu 22 Cemâziyülahır 961 (25 Mayıs 1554) tarihini taşımaktadır ve «*Mardin sancağında Karagün nâm karyeden dört bin timara mutasarrıf*» bir sipahiden bahs etmektedir[10]. Da-

1 BA, *TD 200*, 697.
2 BA, *aynı defter*, 699.
3 BA, *aynı defter*, 703.
4 BA, *aynı defter* 708.
5 BA, *aynı defter*, 711.
6 BA, *aynı defter*, 722.
7 Bk. M. C. Baysun, *Bagdad*, *İA*, II, 205; R. Hartman'ın B. Darkot ve M. T. Gökbilgin tarafından genişletilen makalesi: *Basra*, *İA*, II, 322.
8 BA, *Ruûs 208*, 117.
9 BA, *Ruûs 210*, 119.
10 BA, *Ruûs 211*, 30.

ha sonraki tarihlere ait vesikalarda «*Mardin sancağı*» tabiri kullanılmamaktadır. 1557 (964)'de Mardin Âmid livâsına bağlı bir nahiye[1], 1564 (972) tarihlerindeki tahrire ait mufassal defterde bir kaza olarak zikr edilmektedir: "*Kaza-i Mardin, tâbi-i livâ-yi Âmid*[2]„. Bununla beraber, bu mufassal defterde Mardin kazası «*nefs-i Mardin, nahiye-i sahra-yı Mardin maa Karadere, nahiye-i Kûh-i Mardin maa aşâir-i ekrâd, nahiye-i Dînâbî, nahiye-i Turaclu, nahiye-i Öksüz-çalı, nahiye-i Resülayn, nahiye-i Kara-keper, nahiye-i Zerkân, nahiye-i Togancık, nahiye-i Gökçe-kaya; nahiye-i Dehleki*» kısımlarına ayrılmış, has, zeâmet ve timarlar bu guruplar altında toplanmıştır[3]. Bu nahiyelerin, kendilerine bağlı köy, mezraa ve aşîret isimlerine nazaran, yine Mardin'in kuzeyindeki dağlık mıntıka ile güneyinde Suriye sınırına ve batıda Viranşehir yakınlarına kadar uzanan sahraya dağıldıkları anlaşılmaktadır. Derik ve Viranşehir 1554 tarihlerinde de Berriyecik (Birecik) kazasına bağlıdırlar. Böylece Mardin 1560 tarihlerinde bir sancak hüviyetini kaybetmiş olmaktadır. Onun çok kısa bir süre, 1517'den hemen hemen kırk sene sonrasına kadar, sancak durumunu muhafaza edebilmiş olması, kendisinin -Tapu defterleri hâriç- XVI. yüzyıl osmanlı kaynaklarında Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne bağlı sancaklar arasında sayılmamasının başlıca sebeplerinden birisi olsa gerektir.

Mardin XVII. yüzyılda da Diyarbekir'e bağlı bir kaza idi[4]. Her ne kadar, Fındıklılı Mehmed Ağa[5] 1093 (1682)'de zaîm Halil Ağa'ya Mardin sancağı tevcih olunduğundan bahs etmekte ise de, bu tarihte Mardin'in bir sancak olduğunu tevsik ve teyit eder mahiyette ikinci bir delile sahip bulunulmamaktadır.

XVIII. yüzyılda Mardin Bağdad'a bağlanmıştı. Bunu buradan geçen hemen bütün seyyahlar da haber vermektedirler. Meselâ 1737'de Mardin'den geçen Fransız elçisi M. Otter[6] bu şehirde Bağdad valisi Ahmed Paşa tarafından tayin olunmuş bir mümessil bulmuştur. 1766

[1] «*Nâhiye-i Mardin der livâ-i Âmid*», BA, *TD 310*, türlü yerler.

[2] TKUMA, *TD 117*, 18a.

[3] TKUMA, *aynı defter*, 9a-14b.

[4] Bu hususta toplu ve mukayeseli malûmat için bk. Ş. Turan *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1962, 201-232.

[5] *Silâhdar Tarihi*, İstanbul, 1928, I, 763.

[6] *Voyage en Turquie et en Perse, avec une relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan*, Paris 1748, II, 267.

da Mardin'e uğrayan C. Niebuhr[1] da Mardin'deki voyvodaların evvelce, vasıtasız olarak Sultan tarafından tayin edilmekte iken, mezkûr tarihteki voyvodanın Bağdad Paşası tarafından gönderildiğini yazmaktadır. Bu malûmatın voyvoda tayinine ait kısmı bizim arşiv kayıtları ile mutabık görünmemektedir. 1764'de, 1780'de ve daha sonraki tarihlerde Mardin voyvodalarının merkezden tâyin olundukları, lâkin bunlardan bazılarının oradaki halk ve aşiretlerle iyi geçinemedikleri mülâhazası ile azl olunarak yerlerine yenilerinin nasb edildikleri, iki tâyin arasında da Mardin'deki bazı kimselerin onlara vekâlet ettikleri Mardin Şer'iyye Sicillerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır[2]. Yine bu yüz yıl ortalarında Milli aşîreti ileri gelenlerinin şehirde bir hayli nüfûz kazanmış oldukları ve bu aileye mensup bazı şahısların, 1764 (1178) de Milli-zâde Muharrem Bey gibi[3], voyvoda vekili tâyin olundukları görülmektedir. Bu şekilde Milli ailesinin müteakip yüzyılda şehrin idaresini tamamen eline geçirmesine zemin hazırlanmış olmaktadır.

XVIII. yüzyıl sonlarında Mardin'e uğrayan bir diğer Avrupalı da G. A. Olivier[4]'dir. O da, aynen C. Niebuhr'un belirttiği hususları müşahede etmiştir: «*Cette ville avait autrefois un vaivode, nommé tous les ans par la grand-seigneur; elle est aujourd'hui sous la dépendance du pacha de Bagdad, qui y place un mutselim*». Bununla beraber, Olivier, Mardin'in umumiyetle Diyarbekir'e bağlı bulunduğunu da kaydetmektedir.

XIX. yüzyılın başlangıcında Mardin yine Bağdad Paşalığı'na bağlıdır, bu hususu 1810 da J. Mc. D. Kinneir[5] ve 1816 da J. S. Buckingham[6] tebarüz ettirmektedirler.

1832 ye doğru Mardin'de bir ayaklanma olmuş, şehrin idaresini kürt beyleri ele geçirmişlerdir[7]. 1836 da Mardin'de bulunan H. Southgate şehrin idaresinin bir aile elinde olduğu, iktidardaki Bey'in iki kardeşinin hücumla kaleyi zapt ederek Bâb-ı Âli'ye karşı geldiklerini ve bu şehri ziyaret ettiği tarihlerde, tekrar Sultan'ın tâyin ettiği

[1] *Aynı eser*, II, 395.
[2] *MŞS 195*, 47; *MŞS 241*, 21-22, 64; *MŞS 255*, 140.
[3] *MŞS 195*, 47.
[4] *Voyage dans l'Empire Othoman. l'Egypte et la Perse*, Paris 1804, II, 343.
[5] *Journey through Asia Minor, Armenia and Kordistan*, London 1818, 433.
[6] *Travels in Mesopotamia*, London 1827, I, 343.
[7] Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, 115.

bir Paşa'nın Mardin'de vaziyete hâkim olduğunu yazmaktadır. Minorsky[1]'nin, H. Southgate[2]'in bahs ettiği ailenin Milli ailesi olması ihtimali üzerinde durması, bu ailenin XVIII. yüzyılda da bu şehirde oynadığı idarî rol göz önünde bulundurulursa, haklıdır.

Bir müddet sonra, 1840 tarihlerinde Mardin'in zaman zaman Musul'a da bağlandığı bir hükümdeki «*...Mardin kazâsı icâbât-ı asriyye ve vukû'at-ı hâliyyeden nâşi, ba'zan Diyarbekir'e ve ba'zan dahi Musul eyâletine ilhak ile idare ettirilmekde...*» şeklindeki ibâreden anlaşılmaktadır[3]. Nitekim, 1840 da Ainsworth[4] Mardin'de Musul valisi İbrahim Paşa'nın gönderdiği bir vekil bulmuştur. Onun verdiği bu malûmat ile vesikadaki biribirlerini teyid etmektedirler.

1845 (1261) de Mardin'den tekrar sancak olarak bahs olunduğu görülmektedir[5]. Mardin 1869 (1286)'da da Diyarbekir'e bağlı bir sancak durumundadır[6] ki, bu tâbiiyet Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar devam etmiş, ondan sonra da bir hudut vilâyeti olmuştur.

Mardin'in idaresi hakkında: XVI. yüzyılda Mardin sancağının idaresi ile mükellef hangi vazifelilerin bulunduğunu toplu olarak tesbit edebilmek ancak muhtelif vesikalarda ve kaynaklarda verilen malûmatın bir araya getirilmesi sureti ile mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir sancağın idaresi ile tavzif edilmiş kimselerin hangi ünvanları taşıyacakları hakkında bilinen pek çok şeyler varsa da, burada doğrudan doğruya resmî kaynaklardan vazifelilerin tesbiti ve bunların diğer haberlerle tamamlanması yoluna gidilmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür.

Kadı: Mardin'in ilk kadısı, muhtemelen, 1518 (924) tarihine ait Tapu defteri'nde 18.000 akça timara mutasarrıf görünen Mevlâna Mehmed'tir[7]. Celâl-zâde Mustafa Çelebi Kanun-nâmesinin[8] «*kanûn-ı ku-*

[1] Mardin, *IA*, göst. yer.

[2] *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, London 1840, II, 285-6.

[3] *MŞS 253*, 23.

[4] *Aynı eser*, göst. yer.

[5] *MŞS 264*, 53.

[6] 1286 tarihli *Diyarbekir salnâmesi*. Mezkûr tarihte liva-i Mardin mutasarrıfı Emîrü'l-ümerâdan Tayyar Paşa'dır.

[7] BA, *TD 64*, 283.

[8] Süleymaniye Ktb., Âşir Ef. kısmı no. 1004, 28b; Necmi Öz, *Celâl-zâde Kanûnnâmesinin tetkik ve tahlili*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezûniyet tezi, İstanbul 1966, no. 877, 53.

zât» faslında «*bir kadılık hâsılı her hânede on akça tahmin olunup anun üzre hâsıl bağlanur*», demektedir. Mardin kadısının 1518 ve 1526 tarihlerinde günde tam elli akça varidatı olduğunu, yine Tapu Defterlerindeki kayıtlardan öğreniyoruz[1]. TD 64, 283 deki «*hisse-i cihet-i kazâ ʿan vilâyet-i Mardin ber mûceb-i ʿaded-i hâne, fî yevm 50*» hâşiyesi Celâl-zâde tarafından belirtilen hususa uymaktadır. 1518 tarihinde Mardin kazasında 4.760 müslüman, 3.610 hıristiyan ve 92 yahudi hâne-i avârızı vardır. Hâsıl tâyininde bu duruma göre, sadece, islâm hâne-i avarızı miktarı esas alınıyor, demektir.

1518 senesinde, bir kısım evkafa ait gelirler kadının hâsılına ilhak olunmuştur ki, bunların da yekûnu günde elli akça tutmakta idi. Böylelikle Mevlânâ Mehmed'in 18.000 akça timarı vücûda gelmekte idi. Bu, 1526 (932) senesindeki kayda göre, usulsüz olduğundan dolayı kaldırılmıştır.[2].

XVI. yüzyılda Mardin kadılarından daha bazılarının isimlerini tesbit edebiliyoruz. Bunlar:

1548 (955)'de Mustafa el-Remzi[3], 1558 (965)'de Mevlânâ Şemseddin[4], 1573 (981)'de Mevlânâ Mehmed[5] ve 1595 (1003)'de Mustafa[6] Efendilerdir. Mevlânâ Mehmed'in Kılıç Ali Paşa[7] ile donanma hizmetinde bulunup büyük yararlıkları görüldüğü Paşa'nın bir arzından anlaşılmaktadır: «*Mardin kadısı... Mevlânâ Mehmed... seksen nefer âdem ile donanma-yı hümâyûn seferin seferleyüp feth olunan kalede envâ-ı yoldaşlığı müşahede olunmuştur*[8]».

Mardin sancağına bağlı diğer kazalarda kadılık görevinde bulunanlardan da yalnız birisinin adını tesbit edebilmekteyiz: 1518 (924) de Savur kadısı olan Mevlânâ Yusuf[9]. Bu zatın da günde 30 akça hâsılı olduğu anlaşılmaktadır[10].

[1] BA, *aynı defter*, göst. yer; BA, *TD 998*, 6.
[2] BA, *TD 998*, 30.
[3] BA, (A) RSK (955), Fekete 354/1, 354/2, 354/3.
[4] BA, *MAD 16160*, 5.
[5] BA, *Ruûs 225*, 360.
[6] BA, (A) DVN 1003.7.13.
[7] Bunun için bk. H. Şehsuvaroğlu, *Kılıç Ali Paşa*, *İA*, VII, 679-31.
[8] BA, *Ruûs 225*, 360.
[9] BA, *TD 64*, 311.
[10] BA, *TD 998*, 40.

Kadı nâibi: Bunlardan 1595 (1003) senesinde vazife başında bulunan ikisinin ismi belgelerden çıkartılabilmektedir: Ahmed ve Hamdullah[1]. Bilindiği gibi, nâipler kadılara, herhangi bir sebeple görevleri başında bulunmadıkları zaman vekâlet etmekte, köyleri dolaşarak küçük davâları halkın ayağında halletmekte, köylülerin verecekleri vergilerin adâlet ve kanun çerçevesi içerisinde alınmasına nezâret etmekte idiler[2]. Nahiyelerde de birer nâip bulunduruluyordu[3].

Dizdar: Mardin sancağında üç kale bulunmaktaydı: Mardin, Savur ve Nusaybin kaleleri. Bunlardan Mardin kalesine, fetihten sonra, bir dizdar tâyin olunduğunu Celâl-zâde[4]'den öğreniyoruz. Lâkin, XVI. yüzyılda bu kalelerden hiç birisinin dizdarının ismini tesbit etmek mümkün olamamıştır.

Alay-beyi: Bunlardan bir çoğunun isimlerini muhtelif kayıtlardan öğrenebilmekteyiz:

1540 (947)'da Mustafa Bey[5], 26 Ekim 1551 (14 Şevval 957)'e kadar Hoca Ali[6], yine aynı tarihten itibaren Kavuncu Mustafa, 26 Ağustos 1554 (27 Ramazan 961)'de Kavuncu Mustafa'nın ölümü sebebiyle tekrar Hoca Ali[7], 14 Kasım 1556 (11 Muharrem 964)'da Kavuncu Mustafa'nın oğlu Ali[8], 1565-66 (973)'da Mehmed[9], 15 Eylûl 1579 (23 Recep 987)'da Mardin alaybeyi iken Şirvan muhafazasına memur edilen, fakat kalmayıp firar eden Mehmed'in yerine Şücâ oğlu Mehmed[10], 15 Mart 1580 (28 Muharrem 988)'de Abdullah oğlu Hüseyin[11], 1581 (989) tarihlerinde Mehmed Bey[12], 9 Şubat 1583 (16 Muharrem 991)'de Saru

1 BA, (A) DVN 1003.8.11

2 Bk. M. Akdağ, *Osmanlı müesseseleri hakkında notlar*, *DTCFD*, XIII, 48-49.

3 Bk. s.38, not 12'deki vesika; H. İnalcık, *Adâletnâmeler, aynı eser*, 77, 112.

4 *Selim-nâme*, 119a; BA, *TD 998*, 19.

5 BA, *TD 200*, 591.

6 BA, *Ruûs 209*, 125.

7 BA, *Ruûs 212*, 93 ve 95.

8 BA, *Ruûs 215*, 143.

9 BA, *TD 358*, 11.

10 BA, *Ruûs 235*, 48.

11 BA, *aynı defter*, 155.

12 Bu zatın 12 Mart 1581 (6 Safer 989) tarihli bir kayıtta katl edilmiş olduğu bildirilmektedir (bk. BA, *Ruûs 237*, 296).

Seyyid Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey[1] 1584 (992) tarihlerinde bir başka Mehmed Bey[2], 17 Ocak 1585 (20 Muharrem 993)'de Mehmed Bey[3], 3 Eylûl 1595 (27 Zilhicce 1003)'de Yakup Çavuş[4].

Alay-beyileri bir sancaktaki veya bir beylerbeyilikteki timarlı sipahilerin en yüksek âmiri olup serbest timarlara maliktiler[5]. Bunların vilâyet sipâhilerinin arzuları göz önünde bulundurulmak kaydı ile[6] beylerbeyi veya sancakbeyi arzı üzerine tâyin edildikleri[7], beylerbeyi veya kadı arzı ile de vazifelerine son verildiği[8], kendilerine bazan cizye toplamak görevinin de tevcih edildiği[9] anlaşılmaktadır. Mardin sancağı alay-beyilerinin umumiyetle 20.000 ile 44.000 akça arasında değişen zeâmete sahip oldukları, yalnız Hoca Ali'nin 14.000 akça timarı, buna mukabil Mardin'de bir çok sipahilerin zeâmeti bulunduğu görülmektedir. Bu durumu, başka kusurları ile birlikte, onun azline sebep olmuştur[10].

Mardin ve Nusaybin bir alay-beyilik iken sancak-beyi arzı ile, Nusaybin'e müstakil bir alay-beyi tâyin edildiği, bununla beraber her ikisinin tekrar birleştirilmesinin talep edildiği ve bu işin incelen-

[1] Saru Seyyid Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey Mardin alay-beyisi iken kadı arzı ile «*bilâ sebeb*» alay-beyiliği alınmış, Diyarbekir Beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın mufassal arzı üzerine, yukarıdaki tarihte tekrar alay-beyi tâyin olunmuştur (bk. BA, *Ruûs 241*, 236). Mehmed Bey 19 Mart 1583 (24 Safer 991)'de de Âmid alay-beyiliğine atanmıştır (bk. BA, *Ruûs, 241*, 316).

[2] Bu Mehmed Bey de, Şam muhafazasında olan Ahmed Paşa'nın arzı üzerine 23 Mart 1584 (11 Rebiülevvel 992)'den itibaren Diyarbekir defter kethudâlığına tayin olunmuştur (bk. BA, *Ruûs 262*, 126).

[3] BA, *TD 617*, 23.

[4] BA, *MÜD 73*, 276.

[5] Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 19, 287.

[6] «*Mardin-alay-beyisi Kavuncu Mustafa vefat eylemeğin, alay-beyiliği sâbıkan alay-beyi olan Hoca Ali'ye emr olunmuştu. Mezkûr kavuncunun 22.000 zeâmete mutasarrıf oğlu diğer Ali gelüp yarar olup babasının alay-beyiliğine tâlib olmağın, alay-beyiliğine sipahiler kangısın ihtiyar edüp mahalli ana tevcih' edüp arz edesün deyu buyuruldu*» (BA, *Ruûs 212*, 95)».

[7] Bk. BA, *Ruûs 212*, 95; *Ruûs 241*, 314.

[8] Bk. BA, *Ruûs 241*, 239; *Ruûs 209*, 125.

[9] «*Bil-fi'l cemᶜ olunacak Mardin cizyesinin iki başı bile Mardin alay-beyisi olan Saru Seyyid Ahmed oğlu Mehmed Bey'e verilmek buyuruldu* (Tarih: 24 Şubat 1583/gurre-i Safer 991)», bk. BA, *Ruûs 241*, 1.

[10] . . . *sâir sipâhilerin ekseri zeâmet tasarruf* [edüp] *mezbûrun timarı ednâ olup maslahat âdemîsi olmayup envâı kabahatı zâhir olup...* (bk. BA, *Ruûs 209*, 125).

mesine Diyarbekir Beylerbeyisinin memur edildiği 18 Mart 1583 (23 Safer 991) tarihli bir Ruûs kaydından anlaşılmaktadır[1].

Kale Muavini: Diyarbekir çavuşlarından olup Mardin'de 10.800 akça timarı olan Ahmed'in 15 Zilhicce 959 (2 Aralık 1552)'da bu vazifeye memur edildiği ve «*istikamet ile hizmet*» etmesi dolayısı ile kendisine 1.500 akça terakki verildiği görülmektedir[2].

Azaplar ağası: Mardin kalesinde bulunan azapların ağalığına 960 senesinin 4 Muharrem'inde (21 Aralık 1552) Hamza Ağa yerine Dergâh-ı Âlî solaklarından Merzifon'lu Mahmud tayin olunmuştur[3].

Berriye ağzı muhafızlığı: Yukarıda da belirtildiği gibi (bk. s. 41) , «*Mardin ve Nusaybin önleri* (yani güneyi) *Berriye ağzı*» olarak isimlendirilmektedir. Azebe عزبه arap kabilesinin bu bölgeye sık sık baskınlar yaparak çeşitli tahribata ve halk arasında şikâyetlere sebep oldukları, bu yüzden Mardin'de 32.000 akçalık zeâmete mutasarrıf Hacı Şah-kulu Bey'in «*ol serhaddin muhafazası*» hizmetine tâyin edildiği aşağıdaki vesikada görülmektedir: «*Diyarbekir Beylerbeyisi Ayas Paşa mektub gönderüp Mardin ve Nusaybin önleri Berriye ağzı olup ʿAzebe âʿrâbı mahall-i mezbûrdan eksük olmamağla, ümerâ-i arab memlekete zarar etmekten hâli olmayup nice müslümanlorın malına ve canına zarar eyleyüp bir iki senedür ceremesin vermemekle ol yerleri üşerâ-i âʿrâbın mazarratından hıfz edüp malların cemʿ etmeğe livâ-i mezbûrda 32.000 akçalık zeâmete mutasarrıf olan Hacı Şah-kulu bu maslahatın uhdesinden gelüp muhill olmağın, mezbûra ısmarlanup gereği gibi hıfz eyleyüp âʿrâbın eşkiyâsın ele getürüp haklarından gelinmekle, ol havalide olan halk âsûde olup ve mîrîye müteveccah olan malların biʾt-temâm tahsîl eyleyüp nice sây ve kifâyeti olduğundan gayri, Âmid'de vâki olan gümrük ve mizân-ı harîr mukâtaasına 25.000 filori ziyâde olmasına sebeb olup ol serhadde istihdam olunması lâzım olup dirliği kifâyet kadar âdem saklamağa vefâ etmeyüp Berriye ağzı'nda Haydar Çelebi*[4] *yazmayup hâli ve harâbe, hâric ez-defter kalan mezâriden kendü sâyiyle ihyâ etmek şartiyle zaafı terakki olup serhaddin muhafazası buyurulur ise, ol yerlerin istirahate ve malın küllî izdiyâdına ve ahsen vechle husûlüne sebeb olmak mukarrerdir, deyu arz ettiği üze-*

[1] BA, *Ruûs 241*, 314.
[2] BA, *Ruûs 210*, 44.
[3] BA, *aynı defter*, 54.
[4] 1540 (947)'daki tahrir kâtibi.

re buyuruldu[1] (Tarih: 13 Zilkâde 957/23 Kasım 1549)».

Yine aynı tarihte «*Nusaybin önleri muhafazası ve ᶜAzebe âᶜrâbının mîrîye müteveccih olan malları cemᶜine*» memur bir diğer şahıs Hısn-ı keyfa sancağı'nda 53.400 akçalık zeâmeti olan Şemseddin Beydir[2]. Yine o havalide 34.500 akça vergi vermesi gerekirken eminlerini içlerine sokmayan, vergi vermeyen, havass-ı humâyûn reâyâsına zarar veren bir topluluğa Diyarbekir Beylerbeyisi ile defterdarı Hasan Bey'in arzları üzerine «*bey*» tayin edilmektedir. Şemseddin Bey 15.000 akçayı nakdî olarak hazineye teslim edecek, mütebakisi kendisine terakki kayd olunacaktır.

Bu Şemseddin Bey, 1552 senesi sonlarında Nusaybin sancakbeyi olan Şemseddin Bey olsa gerektir[3]. Nitekim, Hacı Şah-kulu Bey de 1555 tarihlerinde sancakbeyi idi[4].

Böylelikle, Berriye ağzı muhafızlarının görevi, Musul-Diyarbekir askerî ve ticarî yolunun[5] önemli bir kısmını teşkil eden Nusaybin ve Mardin arasındaki bölgedeki emniyetin korunması, bu iki şehir arasındaki arazide oturan halkın mîrîye olan vergilerinin tamam olarak alınmasını sağlamak olmaktadır.

Nâzır-ı emvâl: 1526 (932) tarihinde Mardin'de nâzır-ı emvâl olan bir zatın, aynı zamanda Akkoyunlu Kasım Padişah evkafının da nâzırı olduğu ve 15 akça yevmiyesi bulunduğu bilinmekte ise de, ismi malûm değildir[6].

Kale kethudâsı: 1540 (947)'da Ali adlı, Mardin'de timar sahibi bulunan bir şahıs Mardin kalesi kethudâsı olarak zikr edilmektedir[7].

Zuemâ ve sipâhiyân: 1526 (932)'da Mardin sancağında 9 zaîm ve 113 sipâhi bulunmakta idi[8].

Kale muhafızları ve azaplar: Yine 1526 (932)'da bunlardan birincisinin adedi 139, ikincisininki ise 108 rakamına ulaşmakta idi[9].

1 BA, *Ruûs 209*, 130.
2 BA, *Ruûs 209*, 131.
3 BA, *Ruûs 210*, 119.
4 BA, *Ruûs 213*, 201.
5 Bk. H. Sahillioğlu, *Dördüncü Muradın Bağdad seferi menzilnamesi* (*Bağdad seferi harp jurnalı*), *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II, 1965, 22-24, 30-31.
6 BA, *TD 998*, 22.
7 BA, *TD 200*, 591.
8 BA, *TD 998*, 37.
9 BA, *aynı defter*, 37.

Kale mehterleri: Bunların mikdarları belli olmamakla beraber, «*kale-i mezbûrede ve şehirde olan düğünlerde ve cemiyetlerde*» şenlik için bulundukları anlaşılmaktadır[1].

Cizye emini: Mardin sancağındaki hıristiyan ve yahudilerin cizyelerini toplamak vazifesinin bazan bu işe memur eminlere, bazan da uhdelerinde defterdarlık veya alaybeyiliği gibi vazifeler bulunan kimselere verildiği görülmektedir. Bu cümleden olarak, 2 Ekim 1556 (27 Zilkâde 963)'da erbâb-ı timardan Mehmed'in cizye emini tâyin olunduğu[2], 21 Nisan 1561 (5 Şaban 968)'de Rumeli timar defterdarı Abdurrahman Efendi'nin Mardin ve Çemizgezek cizyelerinin cem'ine memur edildiği[3], 1583 tarihinde de Mardin alay-beyisi olan Saru Seyyid Ahmed oğlu Mehmed Bey'in Mardin cizyesini toplamakla tavzif olunduğu[4] bilinmektedir.

Voyvoda: XVII. yüzyıla ait metinlerde ve arşiv belgelerinde Mardin'de bir voyvoda bulunduğundan bahs edilir, bu hususu Mardinden gelip geçen bütün Avrupa'lılar da seyahat-nâmelerinde işaret ederler[5]. Voyvodalığın Türklerin Balkan slovenlerinden almış oldukları bir idarî müessese olup, Türk idare sisteminde muhtelif anlamlar taşıdığı, vilâyet, şehir ve nahiye voyvodalarının vazifelerinin kendi voyvodalığındaki umumî âsâyiş ve emniyeti temin etmek, hasları idare etmek, varidatı toplamak olduğu, sancak-beyleri veya mahallî kadılar tarafından kontrol edildikleri belirtilmektedir[6]. Voyvodaların idare ettikleri bölgeler havass-ı humâyûna, sultanlara beylerbeylerine, vezirlere, sancakbeylerine ait arazidir. 1516 (922) tarihli Semendere Eflâklarına ait bir adâletnâmede[7] «*her nahiyede bir muâyyen mahalde ol nahiye halkı voyvodalarına ev yapı-vereler, ammâ kat'an tahrib etmiyeler ve eğer mürûr-i şuhûr ve ubûr-i duhûrla harâbe dahi müşrif olur ise, ol nahiye halkı ittifaken termîm ve ta'mir eyleyeler, tâ ki min ba'd her gelen voyvoda anda*

[1] BA, *Ruûs 230*, 58.

[2] BA, *Ruûs 215*, 120.

[3] BA, *MÜD 4*, 208.

[4] Bk. s. 50, not 9.

[5] J. B Tavernier, *aynı eser*, I, 154; C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 395, G. A. Olivier, *aynı eser*, 343; A. Dupré, *aynı eser*, I, 79 ve diğerleri.

[6] H. Şabanovic, *L'organisation de l'administration turque en Serbie aux XV et XVI siècle, Istorijski vestnik*, 3-4, 1955, 59-78. Ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, 321, not 3.

[7] H. İnalcık, *Adâletnâmeler, aynı eser*, II, 1965, 95-99.

sâkin ve mütemekkin olalar ve teaddî etmeyüp ve cebrle halkın nesnelerin almıyalar ve her ne alurlar ise hüsn-i rızâlarıyla narh-ı rûzî üzere akçalarıyla alalar ve cürme ve siyâsete müteallik kaziyye vâki oldukta kadı izni ve icâzetiyle olup hakkından gelinmelüsünün dahi kadı marifetiyle hakkından gelinüp bil-cümle kadı marifetinsiz kimesneye kendi reylerinden zulm ve hayf edüp dutup kapmıyalar...» denilmekte, sancakbeyleri voyvodaları ile ilgili bazı hususlar zikr edilmektedir.

Mardin şehri fethinden sonra Diyarbekir Beylerbeyilerine has olarak verildiğine göre, Mardin şehrinde XVI. yüzyılda da Diyarbekir Beylerbeyileri tarafından gönderilmiş birer voyvoda olması gerekmektedir. Bununla beraber, görebildiğimiz belgelerde bunlardan 1599 (1007) tarihinde Mardin voyvodası bulunan âyândan Ahmed Ağa[1] hariç hiç birisinin ismine rastlanamamıştır. İsmini tesbit edebildiğimiz bir diğer Mardin voyvodası 1635 (1045) tarihlerinde bu vazifede bulunan Yakup Paşa'dır. Kendisine voyvodalık tarîki ile Nusaybin sancağı da verilmiştir[2]. Bu zatın ahfadına XVIII. yüzyıl sonlarında «*Yakup Paşa-zâde*» lâkabı ile Mardin âyânı arasında rastlanmaktadır[3].

Ümerâ-i ʿaşâir: Mardin sancağında 1526 (932) tarihinde 204 ümerâ-i ʿaşâir gösterilmektedir[4]. Bunların da kendi mensup oldukları aşîretler üzerinde bir otoriteleri, bu vesile ile de sancak içerisinde -dolayısı ile de olsa- idarî bir mevkileri bulunmaktadır.

Evliyâ Çelebi[5] Mardin'den bahs ederken «*zuemâsı 36 ve erbâb-ı timarı 465'dir. Alay-beyisi, çeri-başısı var. Kanûn üzre, cebelüleri ile cümle 1060 aded müsellem askeri olur. Beyiyle sefere giderler. Üç yüz pâyesiyle mükellef kazâdır. Nevâhisinden kadısına 3.000 kuruş hâsıl olur. Müftüsü, nakîbi, kethudâ-yeri, yeniçeri serdarı, muhtesibi, şehir nâibi, şahbenderi, subaşısı, kapan emîni, kale dizdarı ve neferâtı vardır*» demektedir. Bir kısmı şehrin asâyiş ve belediye hizmetlerine taalluk eden bu vazifelilerin XVI. yüzyılda da Mardin'de bulunmuş olmaları gerekir.

Evliyâ Çelebi'nin hiç bahs etmediği bazı vazifeler de vardır.

1 *MŞS 259*, 82; ayrıca bk. M. Akdağ, *Celâlî isyanlarından büyük kaçgunluk*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, 17.

2 BA, *Ruûs 262*, 36. Bu defter BA kayıtlarında Ruûs defterleri arasına kayd olunmuş olmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıl sonlarındaki idarî taksimatını aksettirebilen mükemmel bir cetvel mahiyetindedir. Ş. Turan (*aynı eser*, göst. yer) tarafından neşr olunan defterin daha mütekâmilidir.

3 *MŞS 241*, 104-105.

4 BA, *TD 998*, 37.

5 *Aynı eser*, VI, 59.

Meselâ nokta-başılık bunlardan birisidir. Bu hizmet Mardin'e ait kanun-nâmelerde «*rah-dârlıktır*» şeklinde tavsif ve izah olunmaktadır. Bu vazifenin Mardin'e gelen kervanların muhafazası hizmeti ile ilgili bir görev olması muhtemeldir. 1766'da Musul üzerinden Mardin'e gelen C. Niebuhr[1], kendisini getiren kervanın 400 yolcu. 2.000 parça yük, 1.400 deve, 500 ilâ 600 at ve eşekten müteşekkil olduğunu ve 150 kadar silâhlı muhafız tarafından korunduklarını yazmaktadır. Kanaatimizce, noktabaşı bunların organizasyonu ile ilgili vazifedâr olsa gerektir. Böylelikle bir emniyet unsuru olmaktadır.

Şahna ve aseslerden, kezâ bevvâblardan Mardin kanûn-nâmelerinde bahs olunmaktadır[2]. Bunlardan ilk ikisi Mardin şehrinin emniyet ve asâyişi ile mükellef kimselerdir. Bevvâblar da Mardin şehrini çevreleyen surların kapılarında bulunan vazifedâr şahıslardır.

Yukarıda verilen izahattan anlaşılacağı üzere, Mardin sancak beyi olmayan sancaktır. Hiç bir vesikada, böyle bir mansıba veya bu mansıbı işgal eden bir şahsın ismine rastlanamamıştır. Mardin'in, şehir beylerbeyi hassı olduğu için, sancağın da voyvodalık tariki ile idare olunan sancak tipinde[3] olduğunu, bu sebeple Mardin'de sancak-beyliği görevi bulunamadığını düşünmek mümkündür.

[1] *Aynı eser*, II, 371.

[2] Mardin'e ait kanûn-nâmeler ve onlarla ilgili izahat EKLER bölümünde bulunmaktadır.

[3] Bu şekilde idare olunan Nusaybin sancağı vardı, bk.; BA, *Ruûs 263*, 36.

III. Bölüm

İskân yerleri ve topluluklar

Tapu defterlerindeki kayıtlara göre[1], 1518 (924) senesinde Mardin sancağı'ndaki meskûn yerler Mardin şehri ile Savur ve Nusaybin kasabaları ile 247 adet köydü. Bu köylerden 196 sı Mardin kazası dahilinde[2], 51'i Savur'da bulunuyordu[3]. Ayrıca Mardin kazasına bağlı 7 mezraa vardı. Mardin kazası köyleri arasında gösterilenlerden 13 adedi Nusaybin nahiyesine bağlı olarak görünmektedirler[4]. Mardin kazasında bir de kale olup o da meskûn bir mahaldi.

1526 (932) tarihinde, II. Bölüm sayfa 40' da belirtildiği gibi, Mardin sancağına Berriyecik kazası ilâve olunmuş, şehir ve kasaba adedinde değişiklik olmamakla beraber, köy ve mezraaların sayısı artmıştır:

	kale	nefs[5]	köy	mezraa
Mardin kazası[6]	1	3	305	25
Savur kazası[7]	—	1	57	77
Berriyecik kazası[8]	—	1	141	43
Mardin sancağı	1	5	503	145

[1] Tapu Defterleri BA, *TD 64, TD 998, TD 200*'dür.

[2] BA, *TD 64*, 207-15, 223-35, 240-309.

[3] *Aynı defter*, 311-323.

[4] *Aynı defter*, 237-39, 281-282.

[5] Nefs tabiri umûmiyetle "*şehir, kasaba*„ anlamına gelmektedir. Lâkin Berriyecik'te bir çok köyler olmakla beraber, kasabaya rastlanmamaktadır. Boz ulus kanûn-nâmesinde de (Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 140-1) Berriye'de şehir ve pazar bulunmadığı belirtilmektedir. Acabâ nefs kadı bulunan yer midir?

[6] BA, *TD 998*, 6-37, 46-51.

[7] *Aynı defter*, 40-51.

[8] BA, *TD 998*, 52-58.

Tabloya bakıldığı zaman, mezkûr tarihte, Mardin kazasına bağlı 305 köy bir evvelki deftere nazaran, büyük bir artışı ifade eder mahiyette görülmektedir. Bu köylerden 69'u Nusaybin nahiyesinde idi. Bunların da 67'si Nusaybin'deki padişah haslarına ait[1], 2'si de Savur'daki erbâb-ı timârın uhdesinde bulunmaktadır[2].

1518 (924)'de Nusaybin nahiyesine tâbi köy sayısının 13 adet gösterildiği göz önüne getirilirse, 1526'da bu nahiyedeki köy sayısının 56, Mardin kazasındaki genel artışın ise, 96 adet olduğu anlaşılır. Bunlar yanlarına «*hâric ez-defter*[3]» şerhi verilmemesine rağmen, 1518 senesinde kayd edilmeyip sonradan tesbit olunarak icmal defterine ilâve olunmuş köyler olsa gerektir.

Berriyecik kazası ise sancağa yeni ilâve olunmuş bir idarî bölgedir.

Savur kazasındaki 77 mezraanın da hepsinin bu kaza hudutları içerisinde bulunmadığı kanaatinde olduğumuzu ilâve etmek lâzımdır. Zira *TD 998*'deki bir tabloda, Savur kazasına bağlı gibi görünen 257 köy olup bunların 200 ünün mezkûr kazaya tâbi olmayıp sadece Savur sipahilerinin timarı oldukları için bu idarî bölgede imiş gibi gösterildikleri, bu köylerin defterlerle mukayesesinden ve harita üzerinden araştırılmasından tezâhür etmektedir. Lâkin, mezraalar için de aynı tahkik imkânı yoktur.

1540 (947) tarihinde Mardin sancağı, II. Bölüm s. 45'de işaret olunduğu üzere, yalnız Mardin kazası ile ona bağlı Duraclu nahiyesinden, sancak dahilindeki meskûn yerler de 1 kale, 2 nefs, 258 köy. ve 113 mezraadan ibaretti[4]. Bu köylerden 65'i, mezraalardan da 13'ü

[1] *Aynı defter*, 11.

[2] *Aynı defter*, 46-47.

[3] «*Hâric ez-defter, ... defâtir-i atîkada mastûr ve mukayyet iken hiyn-i tahrirde kimesneye verilmemekle defter-i icmâl vé mufassaldan hâric kalmış*» veya «*tahrirden sonra bazı kurâ ve mezâri'in hududlarından hâric kimesnenin alâka ve nizâ'ı olmayan bazı mevâzi'-i müstakile ve beyâbân ve orman ve kûhistândan etrâf-ı cevânibinpe haymanegândan bazı reâyâ gelüb bir mahalle ziraatgâh edinüb orman ve eşcârını kırıb ihyâ edüb müstakil mezra'a eyleseler veyahut temekkün edüb başka kariye olunsalar, bu makûle kurâ ve mezâri'e*» denir, «*erbâb-ı istihkaktan tâlib ve râgıb olanlara ber-vech-i timar tevcih olunup berât eyleseler câizdir*». Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi yazma No. 34'ten naklen H. Inalcık, *aynı eser*, Giriş XXV-XXVI.

[4] BA, *TD 200*, 461-714.

Duraclu nahiyesinde bulunuyordu[1]. Böylece, Mardin kazasına ait olanlar 193 köy ve 100 mezraa idi[2].

Başlıca iskân yerleri: Mardin sancağı dahilindeki en önemli iskân yeri sancak merkezi olan Mardin şehridir. Müteakip bölümde müstakil olarak kendisinden bahs olunacaktır. Diğer şehir ve kasaba hüviyetini haiz yerler Nusaybin ve Savur'dur.

Nusaybin: Burası bu havalinin en eski ve en meşhur şehirlerinden birisi olup Sâsânî-Bizans mücadelelerinde ve hıristiyanlık tarihinde kendisinden en çok bahs olunan şehirlerden birisidir[3]. Mardin'in fethi sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak olunmuştur[4].

1518 (924) ve 1526 (932) tarihlerine ait malûmat veren Tapu Defterlerinde[5] Nusaybin'in mahallelerinden bahs olunmayıp sadece, Mardin livâsına tâbi bir nahiye olduğu belirtildikten sonra, burada oturan müslüman ve hıristiyan halkın hâne-i avârız ve mücerredleri ile muaflar, çeltük, tamga-i siyâh, ihtisap, boya-hâne hasılları kayd olunur. Burada Akkoyunlu Cihangir'den kalma bir câmi, Zeynelâbidîn zâviyesi[6] (burası hâlen bir ziyâretgâhtir), bir kervansaray ve hamam vardır[7].

1540 (947) senesinde Nusaybin'de iki mahallenin zikr olunduğu görülmektedir: «*mahalle-i imâm Zeynelâbidîn*» ve «*mahalle-i Doğan*[8]». 1567 (975)'de mahallelerin miktarının artışından şehrin geliştiği anlaşılmaktadır. Yeni mahalleler «*kale*», «*Şah Selmân*», «*Sûrsâr*», «*İmâm-kulu nalband*» ve «*Abdülâziz b. Abdülkerîm*» adlarını taşımaktadır. Şehirde ilk defa olarak «*9 hâne, 1 mücerred*» olmak üzere yahudi kolonisine rastlanmaktadır[9]. Bu tarihte Nusaybin bir sancaktır. 1549 senesinde Berriye ağzı muhafızlığına tâyin olunan Hacı Şah-kulu Bey'in burada bir mescid ve medrese yaptırarak buraya evkaf tahsis ettiği de görülmektedir[10]. Nusaybin kalesi 1154 Rebiülahır (16 Haziran 1741=1 Ra-

[1] *Aynı defter*, 696-714.
[2] *Aynı defter*, 461-694.
[3] Bk. E. Honigmann, *Nasîbin*, *İA*, IX, 99-103.
[4] J. v. Hammer, *aynı eser*, IV, 168 vd.
[5] BA, *TD 64*, 235; *TD 998*, 8.
[6] BA, *TD 998*, 36.
[7] *Aynı defter*, 8.
[8] BA, *TD 200*, 766.
[9] TKUMA, *TD 200*, 247a-249a, 251a.
[10] TKUMA, *ETD 552*, 69a.

biülahır 1154)'ında tahliye olunarak mühimmatı Mardin kalesine nakl olunmuştur[1]. 23 Nisan 1766'da Nusaybin'den geçen C. Niebuhr bu şehir ve idaresi hakkında özet olarak şu malûmatı verir: «*Nusaybin'de takriben 150 ev kadar vardır, hepsi kötü inşa olunmuşlardır. Kalesinden sadece bir kaç eski, yontulmuş taştan yapılmış binadan başka bir şey kalmamıştır. Civarı bataklıktır, bunun için pirinç ekilir. Burada on iki ayaklı bir köprü, onun önünde ve şehir tarafında bir kule vardır. Mar* [aziz] *Yakup kilisesi taştan yapılmıştır.*

Nusaybin'i Mardin voyvodası tarafından tâyin edilen bir bey idare eder. Eskiden bir sancak olarak Diyarbekir paşalığına bağlı idi. Burada yolcular voyvodanın memuruna bâc, Diyarbekir gümrük eminin bir adamına da gümrük resmi ödemek zorundadır[2]». H. v. Moltke[3] burada Hafız Paşa tarafından -muhtemelen 1830'larda- bir süvari kışlası yaptırıldığını belirtir. 1880 senesinde Nusaybin'den geçen E. Sachau[3] Nusaybin kalesinden hiç bir izin dahi kalmadığını, eski şehrin surlarının güçlükle fark edilebildiğini yazar, şehrin civarında gördüğü sütunlardan bahs eder. O tarihlerde kullanılmakta olan kışlanın ise bugün ancak harabesi mevcuttur.

Savur: Süryânîlerin Suarā adını verdikleri bu şehir, Sâsânîlere karşı korunmak kasdı ile Bizanslılar tarafından bu havalide vücûda getirilen istihkâm zincirinin bir halkasını teşkil eder[5]. Bu şehrin osmanlılar tarafından fethi haberi Yavuz Sultan Selim'e, Şam'dan Mısır'a hareketinden sonra, 15 Aralık 1516 (20 Zilkâde 922)'da ulaştırılmıştır[6].

Savur'dan da «*nâhiye-i Savur, tâbi-i livâ-i Mardin*» şeklinde bahs olunmakla beraber, burada bir kadı bulunduğuna göre, bir kaza olması gerekmektedir. 1518'deki kadısının ismi Mevlânâ Yusuf olup 30 akça yevmi hâsılı vardı[7].

Burada bir boya-hâne ve bir tabbâk-hâne bulunmakta idi. Kâtip Çelebi[8] Savur'da bir câmi ve bir hamam bulunduğunu, iccâs de-

[1] *MŞS 203*, 22.

[2] C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 379-383.

[3] *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, Posen ve Bromberg 1841, 246, türkçe terc. H. Örs, *Türkiye'de durum ve olaylar üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Ankara 1960, 192.

[4] *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig 1883, 392-3.

[5] E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, 12 ve not. 3.

[6] Haydar Çelebi, *aynı eser*, (Ferîdûn Bey, *aynı eser*, I. 482).

[7] BA, *TD 64*, 311.

[8] BA, *Cihan-nümâ*, İstanbul 1145, 437.

nilen eriğinin pek meşhur olduğunu yazar. Bu erikten her sene 1200 batman (800 kilo kadar) «*nefs-i nefîs-i humâyûn içün*» İstanbul'a gönderildiğini 25 Ocak 1571 (27 Safer 1164) tarihli bir vesikadan öğrenmekteyiz[1]. C. Niebuhr[2] da Mardin'in eriğinin çok meşhur olup her sene padişâha gönderildiğini yazmaktadır.

Köyler: Mardin köylerini iki kısımda incelemek mümkündür. Bunlardan hıristiyan köyler umumiyetle büyük ve hâne-i avârız miktarlarının yüksekliğinden anlaşılacağı üzere, nüfusca kalabalık köylerdir. Müslüman köyler ise, genel olarak -bazı istisnâları ile- ufak ve tenha köylerdir. Bu itibarla, hıristiyan köylerini, eski ve isimlerini devamlı olarak muhafaza edebilmiş olmaları sebebi ile bugünkü haritalar da umûmiyetle tesbit edebilmek mümkün olmaktadır. Bunlardan, ayrıca Mardin havalisinden gelip geçen veya bu mıntıkaya sırf hıristiyan toplulukları ve onlara ait ibâdethâneleri tetkik için gelmiş Avrupa'lıların eserlerinde de bahs olunmaktadır[3].

Bir kısım müslüman köylerinin harita üzerinde tesbiti ise zordur. Zirâ bunlardan isimleri bir şahıs adı olanlar vardır ki, bunlar kısa fasılalarla tahavvüle uğraşmışlardır. Bu gibi değişikleri devamlı olarak takip etmeden bu köylerin yerlerinin bulunması imkânsızdır. Müslüman köylerinden bazılarının da isimleri arapça terkipli olup küçük, fakat eski köyler oldukları anlaşılmaktadır. İsimleri tamamen türkçe veya türk toplumuna mal olmuş köy isimleri de pek çoktur. Aşağıda -alfabetik sıra içerisinde- bunlardan her birine, kısa izahlarla birkaç misal sunulacaktır.

ʿAmude[4]: Hâlen Suriye topraklarında olup Dara'nın karşısındadır. VI. yüzyıl başlangıcında Bizans İmparatoru Anastasius burada bir müstahkem mevki inşâsını düşünmüş, sonra karşısındaki Dara[5] da karar kılınmıştır.

XVI. yüzyılda halkı müslüman olup 924 (1518)'de 26 hâne, 3 mücerred, 1526'da 51 hâne, 14 mücerred, 1540'da 57 hâne, 30 mü-

[1] BA, D-BŞM, 27.11.1164.

[2] *Aynı eser*, II, 395.

[3] Bk. A. Socin, *aynı eser*, göst. yer (harita'da mevcut).

[4] E. Honigmann, *aynı eser*, 10; BA, *TD 64*, 277; *TD 998*, 13; *TD 200*, 538-9; TKUMA, *TD 117*, 50a-b.

[5] Dara için bk. s. 7, not 1 ve E. Sachau, *aynı eser*, 395 ve devamı (1880 deki durum).

cerred, 1564'de 27 hâne ve 5 mücerred idi. Buğday, arpa, mercimek, meyve ve sebze yetişmekte idi. Hasılı 1518'de 12.000, 1526'da 17.702, 1540'da 17.750, 1564'de 17.894 akça idi.

Behramki[1]: Halen Diyarbekir'in Bismil kazasının bir bucağıdır. 1960'da 1.022 nüfuslu[2] olup XVI. yüzyılda Savur kazasına bağlı idi. 1518'de 9 h(âne), 5 m(ücerred), 1526'da 12 h, 4 m; 1540'da 92 nefer, yani 22 çift, 56 bennâk, 14 m. Mahsulleri: Buğday, arpa, pamuk. Hasılı: 1518'de 4.500, 1526'da 5848, 1540'da 16.100 akçe idi. Köyün 1540 senesindeki büyük gelişmesi Hasan kethudâ'nın gayretlerinden mütevellittir: «*Mezkûr Hasan kethudâ karye-i mezbûrun perâkende olanın cemᶜ eyleyüp karye-i mezbûreyi maᶜmûr eyleyüp ve mâl-i padişâhî zabtına dahi muavenet etmeğe mültezim olmağın defter-i cedîde bir çiftlik zemini ile muaf kayd olundu. Madamki iltizamı üzre hizmet eyliye, bir çiftlik zemini ile muâf ola*». 1564'de ahalisi müslümandı.

Benâbil[3]: Mardin'in kuzey-doğusunda bir köy olup hâlen Bülbül ismi verilmiştir. Burası da eski Bizans müstahkem mevkilerinden birisidir. 1518'de 15 h, 5 m; 1526'da 28 h, 15 m; 1540'da 85 n(efer), 50 h, 35 m; 1564'de 102 h, 35 m'i olan bir hıristiyan köyüdür. Mahsulleri arpa, buğday, saman, kovan (yani bal), bostan idi. Hasılı: 1528'de 4.420, 1526'da 5.810, 1540'da 9.832, 1564'de 9.339 akça idi. 1960 sayımında 296 nüfusu vardı.

Dede-kargın[4]: (Bk. s. 34, not. 2) 1518'de 71 h, 9 m; 1526'da 91 h, 25 m, 3 şeyh; 1540'da 226 n, 47 ç(ift), 85 b(ennâk), 80 m; 1564'de 212 h, 97 m'i vardı. Mahsulleri buğday, arpa, soğan, bal ve pamuk idi. Bu köyde 1540 senesinde bir de boya-hâne vardı. Hasılı: 1518'de 36.500, 1526'da 37.092, 1540'da 35.659, 1564'de 20.000 akça idi.

Derik[5]: Hâlen Mardin ilinde bir kaza merkezi olup 1560'da 5.660 nüfusu vardı. XVI. yüzyılda Yukarı ve Aşağı Derik, «*Derük-iᶜülyâ*» ve «*Derük-i süflâ*» olmak üzere iki kısımdı. Yukarı Derik'te 1518'de 17 h, 4 m; 1526'da 15 h, 2 m; 1540'da 48 n, 1564'de 57 h, 7 m; Aşağı De-

[1] BA, *TD 64*, 317; *TD 998*, 45; *TD 200*, 373.

[2] Nüfusa ait rakamlar «*Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü 23 Ekim 1960 Genel nüfus sayımı*» sonuçlarından alınmıştır.

[3] BA, *TD 64*, 264; *TD 998*, 49; *TD 200*, 555-556; TKUMA, *TD 117*, 163b-164b; E. Honigmann, *aynı eser*, 8, 35.

[4] BA, *TD 64*, 363; *TD 998*, 53; *TD 200*, 838-839; TKUMA, *TD 117*, 316a.

[5] BA, *TD 64*, 354; *TD 998*, 52; *TD 200*, 853-854, TKUMA, *TD 117*, 312b.

rik'te 1518'de 11 h, 6 m; 1526'da 33 h, 12 m; 1540'da 70 n, 1564'de 123 h, 20 m'i vardı. Mahsulleri arasında buğday, arpa, pamuk, badem, meyva ve kuru üzüm (mevîz) bulunmaktadır. Yukarı Derik'in hasılı 1518'de 6.000; 1526'da 3.659; 1564'de 10.572 akça; Aşağı Derik'in hasılı 1518'de 5.000; 1526'da 4.579; 1564'de 19.265 akça idi. 1540'da bunların hasılları müştereken verilmiş olup 11.451 akçaya bâliğ oluyordu. Bu iki köy de birer müslüman köyü idi.

Deyr Bâsiyye[1]. Bugün Mardin'in Kızıltepe kazasının Derbesiye (Şenyurt) nahiyesidir. 1960'da 1.958 kişi nüfusu vardı. 1518'de 19 h, 9 m; 1526'da 21 h; 1540'da 38 n, yani 14 ç, 14 b, 6 m; 1564'de 33 n, 13,5 ç, 16 b, ahalisi vergilerinden de anlaşılacağı üzere müslüman idi. Mahsulleri sadece buğday ve arpa olup hasılı 1518'de 12.000, 1526'da 5.248, 1540'da 8.991 ve 1564'de 8.891 akça idi. Köyün ismi -halkı müslüman olmakla beraber- süryânî dilinde bir kelime olmalıdır. Deyr = Manastır.

Deyr Hilye[2]: Kızıltepe'nin Şenyurt nahiyesine bağlı bir köy olup Hilye veya Işıkören isimlerini de taşımaktadır, 1960'da 150 nüfusu vardı. Burası bugün ufak bir köy olmakla beraber, XVI. yüzyılda büyük ve zengindi. 1518'de 106 h, 45 m; 1526'da 136 h. 81 m; 1540'da 185 h, 128 m; 1564'de 216 h, 120 m olmak üzere halkının hepsi hıristiyandı. Mahsulleri buğday, arpa, bostan ve baldı. Hasılı 1518'de 50.000, 1526'da 28.715, 1540'da 28.434, 1564'de 44.525 akça idi.

Harâb ed-Derb[3]: Harap-derp veya Çatak isimleri de verilen bu köy hâlen Mardin'in merkez kazasının Kasır (Akıncı) nahiyesine bağlı olup 1960 sayımına göre 115 nüfusu vardı. XVI. yüzyılda bir müslüman köyü idi ve 1518'de 8 h, 1 m; 1526'da 5 h, 3 m; 1540'da 4 ç, 4 b, 4 m'i vardı. Köyün mahsulleri arpa, buğday ve darıdan ibaretti. Hasılı 1518'de 3.500, 1526'da 5.618, 1540'da 6.245 akça idi. 1564'de köyün biraz daha kalabalıklaştığı hâne adedinin 22'ye, mücerredlerinin 7'ye yükselmesinden anlaşılmaktadır. Buna rağmen hasılı 4.846 ya düşmüştür.

Harzem[4]: Mardin'in güney-batısında bulunan Tel-Harzem VI.

[1] BA, *TD 64*, 271; *TD 998*, 52; *TD 200*, 566; TKUMA, *TD 117*, 78a.

[2] BA, *TD 64*, 228-229; *TD 998*, 12; *TD 200*, 532-534; TKUMA, *TD 117*, 256a-158a.

[3] BA, *TD 64*, 247; *TD 998*, 13; *TD 200*, 470; TKUMA, *TD 117*, 49a.

[4] E. Honigmann, *aynı eser*, 9; Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser*, I, 6b; A. Gabriel, *aynı eser*, I, 53; BA, *TD 64*, 279; *TD 998*, 25, 50; *TD* 200, 557; TKUMA, *TD 117*, 174b-175a.

yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun doğu hudutlarını koruyan istihkâmlar manzûmesine dahil bir kale idi. Artukoğulları zamanında burası imar edilmişti. XVI. yüzyılda ufak bir hıristiyan köyü idi. 1518'de burada 14 h, 5 m; 1526'da 25 h, 9 m; 1540'da 22 h, 20 m; 1564'de 55 h, 4 m. vardı. Mahsullerini buğday, arpa bağ ürünleri teşkil ediyordu. Burada değirmenler de vardı. Arıcılık ve meyvecilik de yapılıyordu. Hasılı 1518'de 6.000, 1526'da 5.797, 1540'da 6.944, 1564'de 8.551 akça idi.

İbrâhimiyye[1]: Mardin'in Kızıltepe kazasına bağlı bir köydür. Bugün Işıklar adı verilmiştir. 1960'da 218 kişi nüfusu vardı. XVI. yüzyılda burası bir hıristiyan köyü olup 1510'de h, 1 m; 1526'da 41 h, 15 m; 1540'da 66 h, 35 m; 1564'da 89 h, 25 m' i vardı. Burada değirmenler ve bostanlar vardı. Buğday, arpa ve pamuk yetiştirilmekte idi. Hasılı 1518'de 12.000, 1526'da 13.668, 1540'da 16.016, 1564'de 10.344 akça idi.

Kabala[2]: Mardin'in hemen kuzey-doğusunda bulunan bir köy olup bugün de aynı ismi muhafaza etmektedir. 1960'da 2.236 kişi nüfusu vardı. XVI. yüzyılda büyükçe bir köy olup burada bir de ziyaretgâh vardı: Şeyh Abdülazîz zâviyesi. 1518'de 19 h, 4 m; 1526'da 17 h, 10 m; 1540'da 64 h, 14 m; 1564'de 75 h, 13m' i vardı. Mahsulleri buğday, arpa, akdarı ve şıradan ibarettir. Hasılı 1518'de 7.000, 1526'da 4.948, 1540'da 7.234, 1564'de 8.234 akça idi.

Kal'at el-İmra[3]: Mardin'in hemen doğusundadır. VI. yüzyılda bir Bizans müstahkem mevkii idi: Lorne (bk. s. 3, not 3). Kalatmera şeklinde halk arasında telâffuz edilmekte ise de, asıl adı «Kız (veya) Kadın kalesi» anlamına Kal'at el-İmra'dır. Bugün Eski kale adı verilmiştir. 1960 sayımında 255 nüfuslu idi.

1518'de 111 hâne, 30 m; 1526'da 174 h, 60 m, 4 pîr ve âmâ, 1540'da 246 h, 177 m; 1564'de 360 h, 132 m' i vardı. Köyün mahsulleri buğday, arpa, üzüm, meyve, bal, sebze gibi zirâî ürünlerdir. Burada sof denilen ince yünlü kumaş da dokunmakta idi. Bu sebeple bu köyde dokunan sofdan alınacak vergi Mardin Kanun-nâmelerinde de zikr e-

[1] Bk. EKLER bölümündeki 924 (1518), 932 (1526) ve 947 (1540) tarihli kanun-nâmeler.

[2] BA, *TD 64*, 231, *TD 998*, 34, 49; *TD 200*, 586; TKUMA, *TD 117*, 209a-b.

[3] BA, *TD 64*, 231; *TD 998*, 12; *TD 200*, 476-480; TKUMA, *TD 117*, 60a-64a: *MÜD 40*, 25: *MŞS 264*, 40.

dilmektedir[1]. Köyün hasılı 1518'de 30.000; 1526'da 11.472; 1540'da 19.848; 1564'de 25.181 akça idi. Bu köy bir hıristiyan köyü olup halkı bugün de hıristiyandır.

Karadere[2]: Mardin-Nusaybin yolu üzerindeki Dara mevkiindedir. Halkı müslüman olup 1518'de bu köyde 10 h, 22 m; 1526'da 125 h, 36 m; 1540'da 152 h, 84 m; 1564'de 175 h, 80 m bulunmakta idi. Mahsullerini buğday, arpa, pamuk, meyva ve üzüm teşkil etmekte idi. Bu köyde bir câmi, bir zâviye (Şeyh Davut zâviyesi), bir değirmen ve bir boya-hâne bulunduğu, arıcılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Hasılı 1518'de 35.000, 1526'da 26.599, 1240'da 33.787, 1564'de 44.000 akça idi. Burası Diyarbekir-Bağdad yolu üzerinde bir menzil olup IV. Murad'ın Bağdad seferine ait bir menzil-nâmede şöyle tarif olunmaktadır: «*Koçhisardan bu menzile gelince yedi saatlik yöldur, vâsi'dir. Karadere zaman ile mu'azzam şehir imiş. 'Azîm evler var imiş, ortasından bir su akar. Üstü yanında bir miktar şenliği vardır. Bu menzilde bir mağara içinde Hazret-i Hamza'yı habsetmiş imişler.*»

Kara Yakûp[3]: Mevkii tesbit edilemedi. 1518'de bu köyde 11 h, 2 m bulunmakta olup Kara Ya'kûp b. Ferruh ve aynı aileden Ferruh b. Kara Ya'kûp, Hızır b. Ferruh ve diğer oğlu Hüseyin ve iki torunu, yani cem'an yedi kişi bu köyün hâne-i avârızının yarıdan fazlasını teşkil etmektedirler. Bu tarihte 6.000 akça hasılı ve buğday, arpa ve akdarıdan ibaret mahsulü olan köyün 1526 senesinde 14 h, 2 m'i 4.341 akça hasılı, 1540'da 14 n (bunlardan 6,5 ç. 2 bennâk, 5 m'i 5.500 akça hasılı olduğu görülmektedir. 1564'de de 20 h, 10 m' i olup hasılı 5.000 akça idi. Bu son tarihte Mardin'in Duraclu nahiyesine bağlı köyler arasında görülmektedir ki, Mardin'in güneyindeki düzlükte, muhtemelen bugün Suriye sınırları içerisinde kalan bölgede bulunmuş olmalıdır.

Kefertut[4]: Mardin'in güney-batısında Kızıltepe kazasına bağ-

[1] BA, *TD 64*, 230; *TD 998*, 12, 21; *TD 200*, 465, 740; TKUMA, *TD 117*, 54b-56b.

[2] C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 386; E. Sachau, *aynı eser*, 395; BA, *TD 64*, 234; *TD 998*, 12, 31, 33; *TD 200*, 528, 538; TKUMA, *TD 117*, 158a-159b; H. Sahillioğlu, *Dördüncü Muradın Bağdad seferi menzil-nâmesi aynı eser*, II, 23. [R. Bozkurt] *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Ankara 1966, 24.

[3] BA, *TD 64*, 263; *TD 998*, 49; *TD 200*, 705; TKUMA, *TD 117*, 236a.

[4] G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, 2. Baskı, 97; BA, *TD 64*, 235; *TD 998*, 12, 25; *TD 200*, 469-70; TKUMA, *117*, 161a.

lı ufak bir köydür. 1960 sayımına göre, 59 kişi nüfusu olup şimdiki adı Koçlu'dur.

Burası çok eski ve maruf bir köy olup 1518'de 34 h, 7 m; 1526'da 13 m, 37 h; 1540'da 21 h, 12 m; 1564'de 40 h ve 9 m' i vardı. Mahsulü buğday, arpa ve meyvadır. Burada bir de değirmen bulunmakta idi. Hasılı 1518'de 15.000, 1526'da 8.764, 1540'da 7.767, 1564'de 9.062 akça idi. Halkı tamamen müslüman idi.

Kelbîn[1]: Mardin'in Kızıltepe kazasının bir köyü olup ismine Kelbîn, Kilibin, Klebin şekillerinde rastlanmaktadır. Bugün Halkalı ismi verilmiştir. 1960 sayımında 191 kişi nüfusu vardı. Halkı islâm ve hıristiyan olmak üzere muhtelittir.

Burası XVI. yüzyılda Mardin sancağının en büyük ve kalabalık, varidatı en fazla köylerinden birisi idi. 1518'de 187 h, 33 m gayr-ı müslim, 4 h, 1 m. müslim; 1526'da 233 h, 128 m gayr-ı müslim, 13 h, 3 m müslüman; 1540'da 304 h, 202 m hıristiyan, 6 h, 4 m müslüman; 1564'de 434 h, 192 m. hıristiyan, 3 h, 2m müslüman vergi mükellefi bu köyde yaşamakta idi. Köyün mahsullerini arpa, buğday, sebze, meyva ile bağ ve bostan ürünleri teşkil etmektedir. Arıcılık da yapılmaktadır. Hasılı 1518'de 70.000, 1526'da 60.822, 1540'da 84.171, 1564'de 136.698 akça idi.

Kıllıt[2]: Savur ilçesinin merkez köylerinden birisi olup hâlen Dere-içi ismi verilmiştir. 1960 sayımında 871 kişi nüfusu vardı. Burası bir hıristiyan köyüdür. 1518'de 71 h, 8 m; 1526'da 131 h, 115 m; 1540'da 239 h, 83 m bu köyün vergi mükellefleri idiler. 1611'de burada cizye ödeyenlerin adedi 130 olarak gösterilmektedir. 1850'de bu havaliyi dolaşan İngiliz G. P. Badger bu köyde (Killeth) 120 yakûbî âile bulmuştur. 1880'de buraya gelen E. Sachau ise, Kıllıt (Sachau'un imlâsı ile Kyllith)'ta sade turânî dili konuşan süryânîlerle meskûn 180 ev, bir kilise ve Mardin'deki amerikan misyonuna bağlı bir okul bulunduğunu belirtmektedir.

Kıllıt köyünün XVI. yüzyıldaki mahsulleri buğday, arpa, saman, meyva, bal, soğan ve bağ ürünleri olarak gösterilmektedir. O

1 BA, *TD 64*, 232; *TD 998*, 11; *TD 200*, 461, 740; TKUMA, *TD 117*, 50b-54b; E. Sachau, *aynı eser*, 427.

2 BA, *TD 64*, 312; *TD 998*, 41; *TD 200*, 380-382; *MAD 4663*, 126; G. P. Badger, *The Nestorians and their Rituals*, London 1852, I, 53'den naklen A. Socin, *aynı eser*, 241; E. Sachau, *aynı eser*, 419-420.

tarihlerde burada bir de değirmen vardı. Köyün hasılı 1518'de 12.000, 1526'da 19.819, 1540'da 24.214 akça idi.

Kızılkend[1]: Hâlen Derik kazasının Meşkinân bucağına bağlı ve 1960 sayıma göre, 797 kişi nüfûsu olan bir hıristiyan köyüdür. İsmi Boyaklı'ya çevrilmiştir.

Burası XVI. yüzyılda Mardin sancağı'nın en büyük ve en kalabalık köylerinden biri idi. 1518'de 62 h, 4 m; 1526' da 114 h, 48 m; 1540'da 164 h, 131 m; 1564'de 309 h, 135 m vergi mükellefi vardı. Köyün mahsullerini buğday, arpa ve bostan ürünleri teşkil etmekte idi. Hasılı 1518'de 40.000, 1526'da 35.154, 1540'da 33.930, 1564'de 121.544 akça idi.

Koçhisar[2]: Mardin'in Kızıltepe kazası merkezinin eski adıdır. Orta Çağlarda ve bilhassa Artuk-oğulları zamanında Diyarbekir-Musul, ayni şekilde Urfa-Musul yolu üzerinde bir büyük ticarî şehir olup Duneysir adını taşımakta idi. Burada Artuk-oğulları devrinden kalma Ulu câmi'in hâlâ şehrin kuzey-batısında bulunmakta olan kalıntısı, bu mimarî eserin heybetine şehâdet etmektedir. Şehrin doğusunda yine mühim bir iskân mahalli olan Tel-Ermen vardı ki, E. Sachau tarafından meşhur Tigranokerta zannedilmiştir. Bugün Tel-Ermen Kızıltepe'nin bir mahallesini teşkil etmektedir.

Koçhisar'ın XVI. yüzyılda da büyük bir kasaba olduğu anlaşılmaktadır. Halkı müslüman olup 1518'de 90 h, 29 m; 1526'da 106 h, 12 m, 4 pîr, 1 muaf; 1540'da 183 h, 52 m; 1564'de 176 h, 36 m' i bulunduğu defterlerimizden öğrenilmektedir. Mahsullerini ise buğday, arpa, bostan ürünleri ve mercimek teşkil etmektedir. İki değirmeni vardı. Hasılı 1518' de 30.003, 1526' da 10.623, 1540' da 38.928, 1564' de 39.083 akça idi.

Nüfusu 1960 sayımına göre, 6.379 kişidir.

Koruk - depe[1] : «*Sahra-yı Mardin*» de , yani Mardin'in gü-

[1] BA, *TD 64*, 245; *TD 998*, 12, 21; *TD 200*, 474, 740; TKUMA, *TD 117*, 69a-71b.

[2] Yâkût, *aynı eser*, IV, 478; BA, *TD 64*, 207-208; *TD 998*, 13, 34; *TD 200*, 481; TKUMA, *TD 117*, 65a-66a; G. Le Strange, *aynı eser*, 96; A. Gabriel, *aynı eser*, I, 45-52; İ. Artuk, *Dunaysir'da Artuk oğullarının Ulu Camii*, *Belleten*, X, 1946, 167-169; D. Sourdel, *Dunaysir*, *EI*[2], 461-642; E. Sachau, *aynı eser*, 400-404; A. Gabriel, *aynı eser*, I, 45-53. 1826 tarihlerinde Koçhisar'a ait bir resim için bk. J. S. Buckingham, *Travels in Mezopotamia*, London 1827, I, 378.

[3] BA, *TD 64*, 247 mükerrer; *TD 998*, 49; *TD 200*, 555; TKUMA, *TD 117*, 169a-b.

neyindeki sahrada bulunuyordu. Yeri kesin olarak tayin olunamamıştır.

XVI. yüzyılda ufak bir müslüman köyü olup 1518' de 11 h. 1 m; 1526' da 24 h, 4 m; 1540' da 20 h, 1 m; 1564' de 13 h, 3 m. vergi mükellefleri vardı. Mahsulü buğday, arpa, akdarı ve bostan ürünlerinden ibaretti. Hasılı 1518'de 3.110, 1526' da 3.145, 1540' da 6.522, 1564' de 2.000 akça idi.

Kurs - ı âʿlâ, Kurs - ı ednâ ve Kurs - ı evsat[1] : Bu köylerin her üçü de Zerkan suyu kenarındadır; Mardin'in Kızıltepe kazasına bağlı Ortagurs (Yüceli) köyünün yukarı, orta ve aşağı kısımlarını teşkil ederler. Yüceli'nin 1960 sayımında 1201 kişi nüfusu vardı. Mardin'in küçük hidroelektrik santralı da buradadır.

Kurs-ı âʿlâ[2]' nın 1518' de 19 h, 3 m; 1526' da 22 h, 12 m; 1540'da 46 h, 26 m; 1564'de 39 h, 15 m vergi mükellefi bulunuyordu. Mahsulleri zeytinyağı, arpa, meyva, pamuk, buğday ve bağ ürünlerinden müteşekkildi. Hasılı 1518'de 10.000 akça iken, 1526' da 6.812 akçaya düşmüş, 1540'da 11.984 akçaya yükselmiştir. 1564'de ise yine 11.984 akçadır.

Kurs-ı ednâ[3]'nın 1518'de 35 h, 3 m, 1526'da 57 h, 27 m, 1540'da 56 h, 39 m, 1564'de 84 h, 28 m, vergi mükellefi vardı. Hasılı, yukarıdaki tarihlerde sıra ile 9.439, 6.800, 8.410, 9.410 akça idi. Mahsulleri buğday, arpa, üzüm, şıra ve bal olup bu köyde altı değirmen vardı.

Kurs-ı evsat[4]' ın 1518'de 49 h, 2 m; 1526'da 79 h, 25 m; 1540'da 106 h, 98 m; 1564'de 104 h, 58 m vergi mükellefi vardı. Hasılı 1518'de 10.000, 1526'da 10.077, 1540'da 20.220 ve 1564'de 18.339 akça idi. Köyün mahsulleri sebze, soğan, meyva, turp, şalgam ve üzümden ibaretti. Köyde mescit ve değirmenler vardı.

Bu üç köyün de halkı müslümandı.

Kusûr nâm-ı diğer Göllükend[5] : Burası, hâlen, Mardin şeh-

[1] Tapu defterlerinde hep Kurs şeklinde yazılmaktadır, halk dilinde Gurs deniliyor.

[2] BA, *TD 64*, 248; *TD 998*, 33; *TD 200*, 489; TKUMA, *TD 117*, 83b.

[3] BA, *TD 64*, 273; *TD 998*, 50; *TD 200*, 488; TKUMA, *TD 117*, 89b.

[4] BA, *TD 64*, 214; *TD 998*, 13; *TD 200*, 534-536; TKUMA, *TD 117*, 88b-89b.

[5] BA, *TD 64*, 229-230; *TD 998*, 11, 25; *TD 200*, 548-51, 750; TKUMA, *TD 117*, 151b-155a; Evliya Çelebi, *aynı eser*, IV, 60; köydeki «*feth-i hakânîden berü*» mevcut kilisenin XVIII. yüzyıldaki tamirleri için bk. BA, *MÜD 115*, 531; *ŞD 120*, 192.

rinin hemen güneyinde ve Göllü veya Göllü-kusur adı ile anılan, Abû Bakr-ı Tihrânî (*aynı eser*, I, 158)'de bahs olunan yerdir. Bir hıristiyan köyü olup kilisesi, 1960 sayımına göre, 403 kişi nüfusu vardır.

1518' de 147 h, 39 m; 1526'da 182 h, 37 m; 1540'da 279 h, 155 m; 1564'de 424 h, 177 m. vergi mükellefi vardı. Evliyâ Çelebi burasını 500 hâneli bir büyük köy olarak vasıflandırmaktadır. Mahsulleri arpa, buğday, bal ve bostan ürünleridir. Hasılı 1518'de 60.000, 1526'da 56.106, 1540'da 66.280, 1564'de 85.032 akça idi.

Lutfullah[1]. Bu köy Nusaybin'e tabi idi. XVI. yüzyılda küçük bir köydü. 1518'de bu köy sakinlerinden birisi Lutfullah b. Nâsır'dır. Kardeşi Sultan b. Nâsır da aynı köyde oturmaktadır. Köye bu zatın, Lutfullah'ın ismi izafe olunmuştur. 1567'de bu köyden «*Usâfa nâm-ı diğer Lutfullah*» şeklinde bahs olunmaktadır. Bu defa köy sakinlerinden birisi «*Usâfa b. Lutfullah*» ismini taşımaktadır. Bundan mezkûr tarihte Lutfullah'ın ölüp yerine oğlu Usâfa'nın geçtiği anlaşılmaktadır. Bu defa köy Usâfa'ya izafe edilmiştir. Köyün isminin daha sonraki tarihlerde de, başka şahıslara izafetle değiştirilmiş olduğu muhakkaktır.

1518'de 10 h, 5 m; 1526'da 14 h, 1 m; 1540'da 21 ç, 17 b, 7 m; 1564'de 21 h, 7 m vergi mükellefi vardı. Köyün mahsulünü buğday, arpa, kuru ot ve pamuk teşkil etmekte idi. Hasılı 1518'de 5.000, 1526'da 18.629, 1540'da 22.529, 1564'de 11.222 akça idi.

Mahmud Şah[2]: Mahmud Şah b. Mahmud köyün sakinlerindendir ve bir çiftlik sahibidir. Lutfullah köyünde görüldüğü gibi, Mahmud Şah'ın da adı sonradan tahavvüllere uğramıştır, zannediyoruz. Bu sebepten yeri tesbit olunamamıştır. 1518'de 17 h, 3 m; 1526'da 34 h, 13 m; 1540'da 36 h, 13 m vergi mükellefi vardı. Mahsulleri buğday, arpa, bal ve bostan ürünleridir. Hasılı 1518'de 1.190'ı vakıf olan 6.500 akça idi. 1526'da 7.294'e, 1540'da 10.792'ye yükselmişti. Köy 1564 de biraz daha kalabalıklaşmış, mükellefler 52 h, 25 m'e yükselmiş, fakat hasıl 9.134 akçaya düşmüştür.

Mansûriyye[3]: Mardin şehrinin hemen kuzey - batısında olup 1960'da 2.307 nüfusu bulunmakta olan bir hıristiyan köyüdür. Yeni adı Yalım'dır.

[1] BA, *TD 64*, 239; *TD 998*, 8; *TD 200*, 796; TKUMA, *TD 117*, 97, 354a.

[2] BA, *TD 64*, 253; *TD 998*, 50; *TD 200*, 494-495; TKUMA, *TD 117*, 67b-68b.

[3] BA, *TD 64*, 209, 210; *TD 998*, 25; *TD 200*, 466-469; TKUMA, *TD 117*, 80b-83b; **ayrıca Mardin kanûn-nâmesinde de bahs olunmaktadır, bk. EKLER.**

1518'de 115 h, 28 m; 1526'da 177 h, 62 m; 1540'da 227 h, 179 m; 1564'de 357 h, 119 m vergi mükellefi vardı. Mahsulleri meyva ve sebzeden mürekkepti. Mansûriyye Mardin'in ziraat yapılmayan nâdir köylerinden birisidir. Burada kumaş dokunduğu Mardin kanûn-nâmesinde zikr olunmaktadır. Hasılı 1518'de 25.000, 1526'da 10.102, 1540'da 22.012, 1564'de 22.012 akça idi.

Meşkûk[1]: Kızıltepe kazasının Büyükmeşkûk (Büyük ayrık) köyü olup halkı hıristiyandır. 1960'da 176 kişi nüfusu vardı.

XVI. yüzyılda Mardin sancağının kalabalık köylerinden biri idi. Burada 1518'de 98 h, 7 m; 1526'da 175 h, 42 m; 1540'da 253 h, 101 m; 1564'de 312 h, 92 m. vergi mükellefi vardı. Mahsullerini buğday, arpa, bal ve bostan ürünleri teşkil etmekte idi. Hasılı 1518'de 48.500, 1526'da 37.649, 1540'da 66.500, 1564'de 78.669 akça idi.

Meşkûk-ı ʿarab[2]: Kızıltepe kazasının Küçükmeşkûk (Küçükayrık) köyü olup halkı müslümandır. 1960 senesinde nüfusu 214 kişi idi.

1518'de 19 h; 1526'da 13 h, 1 m; 1564'de 12 h, 5 m'i vardı. Köy 1540'da mezraa olarak gösterilmektedir. Mahsulleri buğday ve arpadan ibaretti. Hasılı 1518'de 5.250, 1526'da 6.513, 1540'da 4.660, 1564'de 5.828 akça idi.

Narlûca[3]: Karadere köyü yakınlarında büyük bir müslüman köyü idi. Sonradan isim değiştirmiş olmalı ki, yeri kat'î olarak tesbit olunamıyor. 1518'de 157 h, 26 m; 1526'da 132 h, 65 m; 1540'da 268 h, 129 m; 1564'de 320 h, 102 m vergi mükellefi vardı. Mahsulleri buğday, arpa, pamuk, meyva ve üzümden müteşekkildi. Burada bir de değirmen vardı. Hasılı 1518'de 32.000, 1526'da 35.983, 1540'da 38.546, 1564'de 41.981 akça idi.

Nâsıreddin veled-i Salih[4]: Nusaybin civarında bulunduğu tahmin edilen bu köyden sadece, 1526 senesine ait defterde bahs olunmaktadır. Vergi mükellefleri üç hâne olarak gösterilmektedir. Salih b. Nasıreddin adlı zat, bu üç mükelleften birisi olmalıdır. Hasılı da

[1] BA, *TD 64*, 242; *TD 998*, 49; *TD 200*, 561-563; TKUMA, *TD 117*, 73a-75b; M. Otter, *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris 1748, II, 118 (Yazar 29 Mart 1737'de bu köyden geçmiştir).

[2] BA, *TD 64*, 243; *TD 998*, 24, 46; *TD 200*, 575; TKUMA, *TD 117*, 178b.

[3] BA, *TD 64*, 211; *TD 998*, 13; *TD 200*, 544-7; TKUMA, *TD 117*, 45b.

[4] BA, *TD 998*, 10.

1533 akçadır. Daha sonraki tarihli defterlerde[1] Tel-Salih adlı yine çok ufak bir köy zikr edilmekte ise de, bunun bizim köyümüzle olan ilişkisi malûm değildir.

Osman Çelebi[2] : Nusaybin yakınlarında bulunduğu tahmin olunmaktadır. 1518'de kendisinden hiç bahs olunmuyor. 1526'da 16 h, 2 m; 1540'da 22 h, 2 m vardı. Hasılı 1526'da 9.228, 1540'da 7.725 akça idi. Mahsulleri arpa, buğday, saman ve akdarı idi, Daha sonraki 1567 tarihli defterimizde bu köye rastlanmamaktadır. İsim değiştirmiş olmalıdır.

Rişmil[3] : Mardin'in kuzeyinde bulunan gayet güzel ve yeşil bir vadide bulunmaktadır. Bu hususiyetinden dolayı son yıllarda ismi Yeşilli'ye tahvil olunmuştur. 1960 sayımına göre, 3.232 nüfusu vardı.

1518 senesinde Diyarbekir kethüdası Bâlî Bey'in timarları arasında olup 39 hâne, 3 mücerredden mürekkeptir. Hasılı 7.000 akçedir. 1526'da bu köyde 80 h, 21 m;1540'da 186 h, 85 m; 1564'de 201 h, 66 m vardı. Mahsulü buğday, arpa, üzüm ve meyvadır. Burada bir de değirmen vardı. Burası Berriye'den gelip yaylağa giden aşîretlerin yol güzergâhında bulunmakta idi. Halkı islâmdır.

Selâh[4] : Kızıltepe kazasına bağlı, 1960 sayımına göre, 822 nüfuslu bir köydür. Yeni ismi Gökçe'dir. Halkı müslümandır.

1518'de bu köyde 35 h, 7 m; 1526'da 65 h, 16 m; 1540'da 67 h, 39 m; 1564'de 77 h, 45 m. vardı. Mahsulü arpa, buğday, bal ve bostan ürünleri idi. Hasılı 1518'de 15.000, 1526'da 20.324, 1540'da 23.087, 1564'de 18.652 akça idi.

Serçe-hanı[5]. Mardin'in İstilil kazasında ve Türkiye-Suriye hududuna çok yakın bir mahalde bulunan küçük bir köy olup adı Durakbaşı olarak değiştirilmiştir. İsminden anlaşıldığına göre, Nusaybin-

[1] BA, *TD 200*, 808; TKUMA, *TD 97*, 259.

[2] BA, *TD 998*, 9; *TD 200*, 800.

[3] BA, *TD 64*, 182; *TD 998*, 12, 28, 35; *TD 200*, 470-473; TKUMA, *TD 117*, 78a-80b; J. S. Buckingham, *aynı eser*, I, 349 vd.; E. Sachau, *aynı eser*, 407-408; Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 141.

[4] BA, *TD 64*, 210; *TD 998*, 13, 21; *TD 200*, 541-542, 740; TKUMA, *TD 117*, 155a-156a.

[5] BA, *Ruûs 209*, 29; TKUMA, *TD 117*, 249a; 1288 tarihli, *Diyarbekir salnâmesi*, 183; E. Sachau, *aynı eser*, 393-394.

Mardin yolu üzerinde bulunan bu mahalde eskiden bir han bulunmakta idi. Burada XIX. yüzyılda bir de harap kasır (kale) bulunduğu için köye Kasr-ı Serçehan ismi de verilmekte idi.

Bu köyün 1550 tarihlerinde kurulduğunu 2 Rebiülâhır 957 (20 Nisan 1550)'de sâdır olmuş bir buyruldudan öğrenmekteyiz: «*Mardin kadısı mektup gönderüp Serçe-hanı nâm mahal hâlî ve harâbe ve şenlikden ba'îd olmağın; her gâh mahall-i mezbûrda hırsuzdan ve haramîden nice müslümanlara zarar olur. Emir Selim ve oğlu Âkil ve Emir Mahmud ve Emir Mehmed nâm kimesneler akrabalarından yigirmi hâne ile şenletmeğe izin talep eylediklerinde tâyini içün hükm-i şerîf verilüp ehl-i vukuftan suâl olundukda vech-i meşrûh üzeredir, deyu haber verüp mezkûr yeri şenletmeğe kadirler, deyu arz etmeğin, avârızdan mu'âfiyyetle şenledeler, ammâ getürdükleri kimesneler kimesnenin yazulusu ve yaraglusu olmaya, deyu buyuruldu.*»

Bu köyü şenletmeği arzu edenlerin Millili aşîretine mensup oldukları, lâkin yalnız avârız-ı divâniyyeden mu'âfiyyetle bu işi sona erdirmeğe güçleri yetmediğinden Serçe-hanı'nı terk ederek tekrar aşîretlerine dönüp göçer oldukları, halbuki mevkiin ehemmiyetine binâen, burasının ma'mur bir yer haline getirilmesi gerektiğinden, bu defa Serçe-hanı'nı şenletmeğe talip olanların «*on çifte mütehammil olur yerlerinin cümle-i 'öşründen ve resmi çiftlerinden ve tekâlîf-i 'örfiyyeden mu'âfiyyet üzere*», 972 (1564) senesinin *Tahrir-i Cedid Defteri*'ne kayd olundukları görülmektedir[1]. Bu tarihte köyde 10 ç, 11 b, 5 m vardı.

Şamrah[2]: Burası, hâlen, Mazıdağı ilçesinin merkezidir. 1960 daki nüfusu 1999 kişi idi. Bugün halkı müslüman ve hıristiyan muhtelit ise de, XVI. yüzyılda gayr-ı müslim halkla meskûndu.

1518'de bu köyde 60 h, 9 m; 1526'da 64 h, 25 m; 4 pîr-i fânî ve ma'lûl, 1540'da 74 h, 58 m; 1564'de 182 h, 87 m bulunmakta idi. Mahsulleri buğday, arpa, akdarı, pamuk, meyva, üzüm, summâk,

[1] Osmanlı İmparatorluğu'nda iskân metodları olarak sürgün ve vakıf sistemleri (Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler, İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1949-50, 544 vd; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler: II. Kolonizatör Türk dervişleri, Vakıflar Dergisi*, II, 1942, 285 vd) dışında geçit ve derbentlerin şenletilmesi hususunda bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda aşîr-tleri iskân teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, 29 vd; aynı yazar, *Derbend Teşkilâtı*, 95 vd.

[2] BA, *TD 64*, 244; *TD 998*, 50; *TD 200*, 485; TKUMA, *TD 117*, 86b-88a.

ceviz, badem, soğan ve sebzeden müteşekkildi. Hasılı 1518'de 27.100, 1526'da 18.222, 1540'da 23.094, 1564'de 85.592 akça idi.

Şeyh Zolî[1]: Diyarbekir-Mardin yolu üzerinde 4. menzil idi. Bu gün Şeyhan denilen mevkidedir. Hâlen de bir ziyaretgâhtır. Evliyâ Çelebi, Kâtip Çelebi ve buradan geçen pek çok seyyahlar Şeyh Zolî'yi kayd ederler. C. Niebuhr 1766'da buradan geçerken gayet bakımsız olduğunu belirttiği bir han gördüğünü, kürt aşiretlerinin kışın burada kışlayıp yazın civardaki yaylaklara gittiklerini anlatır.

XVI. yüzyılda burada birisi yol güzergâhında, diğeri yüksekte, dağlık kısımda aynı adı taşıyan iki köy vardı. Bunlardan yol güzergâhında oturanlar «*âyende ve revendeye hizmet edüp taᶜâm verüp mahall-i mezbûru şen ve âbâdan*» ettikleri için muᶜaf kayd olunmuşlardır. Yukarıki köyde oturanların da aradaki isim müşabehetinden dolayı muᶜaf oldukları, fakat sonradan vaziyetin anlaşılması üzerine, 1540 da muᶜaflıklarının kaldırıldığı görülmektedir.

1518'de burada 25 h, 5 m, 1526'da 54 h, 5 m, 1 imam; 1540 da 28 h, 11 m; 1564'de 73 n zâviyenin bulunduğu köyde, 46 h, 17 m'in de yukarıda Şeyh Zolî-i bâlâ köyünde bulunduğu görülmektedir. Mahsulü buğday ve arpa olarak zikr edilmektedir. Hasılı 1518'de 8.000; 1526' da 1.784, 1540'da 1.682, akça idi. Yukarıki köyün ise 1564'de 3.500 akça hasılı olduğu anlaşılmaktadır ve zâviyeye vakf olunmuştur. Zaviye bugün de mevcut olup içerisinde Musa el-Zolî, İsâ, Ömer, Davud, Mehmed Said, İsmail, Hasan, Yusuf ve Mehmed adlı dokuz şeyhin kabirleri bulunmaktadır. Bunlardan Şeyh Musa el-Zoli'nin Hicrî 470 (1077-78)'de vefat ettiği rivâyet edilmektedir. Burası hâlen çevre halkının çok rağbet ettiği bir ziyaretgâhdır[2].

Tel Kurᶜa[3]: Muhtemelen Kızıltepe kazasının Tel-Kari (Çiftlibağ) adlı ve 1960'da 78 nüfuslu köyüdür.

Burası 1518'de «*karye-i Tel-Kurᶜa nâm virân, zeminhâ-i hâli, 10 çiftlik, hâsıl: der tahmin, 2.000*» şeklinde gösterilmiştir; bununla

[1] BA, *TD 64*, 281; *TD 998*, 36; *TD 200*, 592-593; TKUMA, *TD 117*, 218a-219b; Evliyâ Çelebi, *aynı eser*, IV, 57; Kâtip Çelebi, *aynı eser*, 442; C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 398; [Rıza Bozkurt], *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Ankara 1966, 15, 24; H. Sahillioğlu, *aynı eser*, 23.

[2] Bk. H. Tanyu, *Ankara ve çevresinde adak ve adak yerleri*, Ankara 1957. 193-196.

[3] BA, *TD 64*, 252; *TD 998*, 28, 49; *TD 200*, 490-1; TKUMA, *TD 117*, 57b.

beraber 1526'da köyde 5 h, 5 m kayıtlıdır. Hâsılı da 3.972'ye yükselmiştir. 1540'da burada 12 h, 3 m, 1564'de 7 h, 3 m vardır. Hâsılı 1540'da 5.546, 1564'de 8.797 akça idi. Bu köyün mahsulünü buğday ve arpa teşkil etmektedir.

Türkmân deresi, nâm-ı diğer Kasr-ı rebia[1]: Türkmen deresi veya Türkmen boğazı Mardin istasyonunun bulunduğu yerdeki vâdilerden birisine verilen isimdir. Buranın yanındaki tepeye de « *Timur-girmez-dağı*» adı verildiği XIX. yüzyıldan kalma Tapu Defterlerinde kayıtlıdır. Bu havalide halen iki köy bulunmaktadır: Çiftlik ve Avcılar. Birbirine yakın olmalarına rağmen aralarında hiçbir irtibat yoktur. Türkmen-deresi veya Kasr-ı rebi'a köyü ile bunlardan birisi arasında münasebet var mıdır, malûm değildir.

1518'de bu köyde 37 h; 1526'da 51 h, 5 m; 1540'da 77 h, 32 m; 1564'de 65 h, 4 m. oturmakta idi. Köyün Meşki aşiretine tâbi olduğu kaydedildiğine göre, sâkinlerinin bu aşirete mensup oluşları sebebi ile, sonradan buradan başka yere göç etmiş olmaları, bu sebeple de hâlen Türkmen-deresi veya Kasr-ı rebi'a köyünün sadece nâmı kalmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu köyde buğday ve arpa ziraati yapılıyordu. Hâsılının 1518'de 5.000, 1526'da 6.833, 1540'da 13.800, 1564'de 12.800 akça olduğu anlaşılmaktadır.

Mezraalar: Mardin sancağı'nda mezraaların da hayli kabarık bir yekûn tuttuğu görülmektedir[2]. Bu itibarla, bunların da mahiyetlerine kısaca işaret etmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Mardin'deki köylerden bazılarının «*virân, zeminhâ-i hâlî*» olarak gösterildikleri, hasıllarının da «*der tahmin*» kayd edildiği Tahrir Defterlerindeki malûmattan anlaşılmaktadır. Ayrıca, mezraa olarak kayd edilen bir kısım yerlerin de yanlarına «*zeminhâ-i hâlî*» meşrûhâtı konulduğu, hâsıllarının «*der tahmin*» verildiği göz önüne getirilince, mezraaların «*ahalisi dağılmış eski iskân yerleri*» oldukları ifadesi teyid edilmiş olur[3]. Bunlar genel olarak 10 çiftlik büyüklükte olan yerlerdir[4].

[1] BA, *TD 64*, 301; *TD 998*, 16; *TD 200*, 603, 610; TKUMA, *TD 117*, 103b-104a; TKUMA, *TD 4789*, 153a, 157b (1279 tarihli).

[2] 1526'da Mardin sancağı'nda 145 mezraa vardı (bk. s. 56).

[3] H. İnalcık, *aynı eser*, Giriş XXIX.

[4] Osmanlı İmparatorluğunda Çiftlik «*60 veya 80 dönümden 150 dönüme kadar büyüklükdeki zirâî sahalar için kullanılan bir tabir olup arazinin büyüklüğü, toprağının verimliliğine göre, tayin olunurdu* (H. İnalcık, Çiftlik, EI², II, 32 vd.).

Bununla beraber 3 ilâ 25 çiftlik büyüklükte olanları da bulunmaktadır[1].

Mardin sancağı'ndaki köy tiplerine örnekler arasında bunlara ait iki misal verilmiştir. Meselâ, Meşkûk-ı ʿarab köyü (s. 69) 1518'de ufak bir köy, hatta 1526 ve 1540 tarihlerinde mezraa olarak görünmekte iken, 1564'de tekrar köy durumunu iktisab etmiş bulunmaktadır. Kezâ, Tel-Kurʿa 1518'de bir köydür, fakat «*virân, zeminhâ-i hâlî*» olduğu da kayd olunmuştur. Burası sonradan tekrar köy hüviyetini iktisab etmiştir (s. 72).

Mezraalarda ekseriyetle yakın köyler halkının ziraat yaptıkları da görülmektedir. Meselâ, Şamrah köyünün halkının faydalandığı Pehlivân-kapusu, Erni, Hacer-i Şeytan ve Cuhûd-pınarı mezraaları gibi (1564'de)[2]. Bunlardan Cuhûd-pınarı Diyarbekir-Mardin yolu üzerinde bir menzildi. IV. Murad'ın 1638'de ve 1639'da Bağdad seferi gidişi ve dönüşünde ordu-yu humâyûnla birlikte kat ettiği bu menzil şöyle tarif olunmaktadır: « *Göksu'dan bu menzile gelince üç buçuk saatlik mesafedür, tarıykı câ-be-câ sarpdur. Orman içinden dahi bir mikdar yol geçer. Menzil dahi bir ırmâk kenarındadur. Etrafı ormandur*». Cuhûd - pınarı Mardin-altı (Mardin-eteği)'na 13 saat, Diyarbekir'e 12 saat uzaklıkta olarak gösterilmektedir[3].

Mezraaların, eski birer köy olmaları sebebi ile, sınırları vardır; lâkin, bunların bazan üzerlerinde ziraat yapan komşu köylüler tarafından kendi köylerine ilhak olundukları, tahrir sırasında böyle bir durum ortaya çıkarılınca, düzeltilerek eski haline irca olunduğu, hâsıllarının da tesbit olunarak deftere kayd edildiği anlaşılmaktadır. Böyle bir vakanın tashihine ait, 1540 tarihli bir hükümde mezraalara taallûk eden bütün hususiyetleri bir arada izah olunmuş görmek mümkündür: «*Zikr olan mezraa* [Magâracık nâm-ı diğer Kuyûcuklar] *sâbıkâ ma'mûr karye olup sonra ahalisi perâkende oldukda etrafında olan kurâ ahalisi zirâat etmekle toprağını dahi köylerine ilhak etmişler, sâbıkâ ma'mûr olduğu zamandaki sınurunda ne mikdar yerin almışlar ise, hâliyâ girü, mezbûr mezraaya kayd olunup hâsılı bile hesâb olunmuştur. Kadîm sınurunda her kim zirâat ederse, hâsılın bunda vereler*[4]». Hâsılı 1.440 akçadır.

[1] BA, *TD 64*, 240, 308-308.
[2] TKUMA, *TD 117*, 88a.
[3] H. Sahillioğlu, *aynı eser*, 22 ve 31.
[4] BA, *TD 200*, 590.

Mezraalar timar olarak verilmişlerdir: «*be tarîk-i timâr dâde şüde*[1]».

Yerleşik ve göçebe topluluklar: Mardin sancağı'nın nüfusu XVI. yüzyılda, Tahrir Defterlerinden edinilen bilgilere göre, şehir ve köylerdeki yerleşik halk ile aşîret halindeki göçebe topluluklardan müteşekkildi.

A. Yerleşik halk: Bunlar umumiyetle şehir ve köylerde oturan, şehirde kısmen[2], köylerde ise tamamen ziraatle uğraşan halktır. Bunları dinî bakımdan dört gurupta toplamak mümkündür:

a. Müslümanlar: Bunların mezhep bakımından hanefî veya şâfiî oldukları anlaşılmaktadır. Mardin'in güney-batısındaki Kasım Padişah medresesinde XVI. yüzyılda hem hanefî, hem şâfiî müderris ve öğrencilerin bulunuşu, bu medresede ve Mardin'in diğer muhteşem san'at eserlerinden biri olan Zinciriyye medresesinde hem şâfiîler, hem hanefîler için iki mescidin varlığı bu hususta delîller olmalıdır.

Mardin sancağı'ndaki müslüman halkın etnik menşeini tâyin ve tesbit edebilmek pek kolay değildir. Her ne kadar, Mardin şehrine uğrayan seyyahlar burada hakim dilin arapça olduğunu bildirmekte iseler ve bugün Mardin'de genel olarak arapça konuşulmakta ise de, kanaatimizce, islâm ülkelerinde dil bir toplumun etnik menşeini tâyin hususunda nazar-ı itibara alınabilecek yegâne unsur değildir. Mardin ve havalisinde Akkoyunlular zamanında bu hanedana mensup Hamza b. Kara Yülük Osman'ın «*Türkmân perâkendelerin Mardin etrafına iskân hizmetine tâyin*» olunduğunu Müneccimbaşı[3] kayd etmektedir. Akkoyunlulardan önce Mardin ve havalisine hakim olan Artuk-oğulları'nın da bir türk hanedanı olduğu düşünülürse, elbette onlarla da bir çok Türk topluluklarının bu havaliye gelerek burada yerleşmiş olmaları keyfiyeti kabul olunabilir. Nitekim, XVI yüzyıla ait Tahrir Defterlerinde köy ve mezraa adları tetkik edilirse, bunlardan pek çoğunun tamamen türkçe isimler oldukları, hatta bir kısmının türk kabile isimleri olduğu görülür. Meselâ, Kızıltepe ile Viranşehir arasındaki sahra böyle

1 BA, *TD 64*, 276, 280 ve türlü yerler. Mezraaların mahiyetleri hakkında ayrıca bk. H. İnalcık, *aynı eser*, XXIX.

2 «... *şehirlü tâifesinün dahi ziraatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe* [pamuk] *ve meyvalarından yedide bir alap...*» bk. EKLER, 924 (1518) tarihli Mardin kanun-nâmesi.

3 *Aynı eser*, III, 156.

bir oğuz boyunun ismini taşımaktadır: Dede-kargın[1]. Kezâ Mardin'in güneyinde, Şenyurt ile Nusaybin arasındaki Duraçlu aşiretinin oturduğu bölgede Döğer-oğlu adını taşıyan iki köy vardır ki[2], bunların da oğuz boylarından Döğer'ler ile münasebeti aşikârdır[3]. Yine, Savur sipahileri timarlarından bir köy Bayındır adını taşımaktadır[4]. Bilindiği üzere, Akkoyunlular Türkmen ilinin Bayındır ulusuna nisbet edilirler[5]. Diğer bir köy de Kapı Kışlağı[6] adını taşımaktadır. Kayıların Artuklularla kuvvetli ilişkileri bulunduğu malûmdur[7]. Acaba bu isim Kayı Kışlağı'ndan mı doğmuştur, şimdilik katî bir şey söylemek doğru değildir.

Ayrıca, yukarıda da işâret olunduğu gibi, pek çok köy ve mezraa adları tamamen türkçedir: Boz-çalu[8], Çatal-depe[9], Çamurlu[10], Depe-viran[11], Deve-kendi[12], Gökçe-kaya[13], Gölviran[14], Göynük[15], Göllüce[16], İki-kuyu[17], Kamışlı-viran[18], Kanlu-viran[19], Karacalar[20], Kızıl-mescid (nâm-ı diğer Şorşob, halen Diyarbekir'in Çınar kazasına bağlı o-

1 Oğuz boylarına ait isimler için bk.: F. Sümer, *Oğuzlar*, *İA*, IX, 378-386, bilhassa 384; aynı yazar, *Oğuzlar (Türkmenler)*, bk. indeks.

2 BA, *TD 200*, 711, 720; BA *TD 998*, 46.

3 Bunun için bk.: F. Sümer, *Döğerlere dâir*, *TM*, X, 1953, 144-158, bilhassa 148.

4 BA, *TD 200*, 425. 48 n, 40 h, 8 m.li bir oymak.

5 Bk. M. H. Yınanç, *Akkoyunlular*, *İA*, I, 252 vd.

6 BA, *TD 998*, 19'da (1526) 91 h, 11 m; *TD 200*, 629'da (1540) 249 n, 16 ç, 146 b, 78 m. Millili aşiretinin Akkeçili kısmına bağlı.

7 F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri*, *Belleten*, VII, 1943, 271 vd.

8 BA, *TD 64*, 321; *TD 998*, 40; *TD 200*, 394.

9 BA, *aynı defter*, 719.

10 BA, *TD 64*, 317; *TD 998*, 44; *TD 200*, 405, 426,

11 BA, *aynı defter*, 424.

12 BA, *TD 64*, 321; *TD 998*, 44; *TD 200*, 407, 740.

13 BA, *aynı defter*, 572.

14 BA, *TD 998*, 42.

15 BA, *TD 200*, 408.

16 BA, *TD 64*, 247, *TD 998*, 47; *TD 200*, 700.

17 BA, *TD 998*, 15; *TD 200*, 618.

18 BA, *TD 998*, 41.

19 BA, *aynı defter*, göst. yer.

20 BA, *aynı defter*, 8; *TD 200*, 790.

lup Meydanköy adını taşımaktadır[1]), Söğütlü[2], Yassıca-pınar[3], Yılanlu[4], gibi. Bu misalleri arttırmak mümkündür. Türkler Rumeli'de ve Anadolu'da yerleştikleri mahallere bu kabil isimler vermişlerdir[5]. Bu itibarla, bir yandan bir kısım köy isimlerinin türk boylarına ait adları taşıması diğer taraftan köy ve mezraalara verilmiş olan isimlerin tamamen türkçe ve türk toplumunca hemen her yere verilenlere tıpa tıp benzemesi, XVI. yüzyılda Mardin ve havalisinde çok kuvvelti bir türk topluluğunun yerleşik bir halde bulunduğunu gösterir şaşmaz delillerdir.

b. Hıristiyanlar: Bunlardan defterlerimizde *«erâmine»* diye bahs olunmuştur. Erâmine *«ermeni»* kelimesinin çoğulu olmakla beraber, Mardin ve çevresinde oturan hıristiyanların hepsi ermeni değildir, bilâkis bunların büyük bir kısmı süryanîdir. Süryanîlerle ermenilerin de ayrı ırklara mensûb oldukları malûmdur.

Mardin'e uğrayan seyyahlar şehrin nüfusundan bahsederlerken hıristiyan toplulukları da sınıflandırırlar: ermeni katolik, süryanî katolik, yakûbî, nastûrî, keldânî[6]. Şehirdeki bu farklı mezhep veya menşeli halkların sancak içerisinde hıristiyanların oturdukları köylerde de bulunmaları tabiîdir.

c. Yahudiler: Bunlar Mardin sancağında, XVI. yüzyılın ilk yarısında, sadece Mardin şehrinde müstakil bir mahalle teşkil etmekte idiler. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Nusaybin'de de ufak bir yahudi kolonisine rastlanmaktadır[7]. Bunun dışında Mardin sancağı'nda yahudilere rastlanmaz.

d. Şemsîler: XVI. yüzyılda Mardin şehrinin bir mahallesi

[1] BA, *TD 998*, 15; *TD 200*, 660.

[2] BA, *aynı defter*, 427.

[3] BA, *aynı defter*, 14; *TD 200*, 645.

[4] BA, *TD 64*, 320; *TD 998*, 45; *TD 200*, 408.

[5] M. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957, 105, vd.; M. M. Koman ve S. Sırrı Üçer, *Konya ili köy ve yer adlarına ait bir irdeleme*, Konya 1945; F. Aksu, *Isparta ili yer adları*, Isparta 1936; A. A. Candar, *Anadolu coğrafya lûgatı*, Ankara 1941; C. H. Tarım, *Kırşehir tarih ve coğrafya lûgatı*, Kırşehir 1940; S. Aktüzel, *İzmir vilâyeti toponymie'si denemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji mezuniyet tezi, 1949-1950; H. Nihal ve A. Naci, *Anadolu'da türklere ait yer isimleri*, *TM*, II, 1928, 243-259; C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü*, 102 vd.; *Türkiyede meskûn yerler kılavuzu*, Ankara 1946-1950.

[6] C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 392; A. Dupré, *aynı eser*, I, 80; Mc. D. Kinneir, *aynı eser*, 433; J. S. Buckingham. *aynı eser*, I, 340; H. Southgate, *aynı eser*, II, 274.

[7] Bk. s. 58.

Şemsiyye adını taşımakta olup burada oturan halk erâmine arasında gösterilmektedir[1]. Bunlar «*şemsî*» dininin mensupları olmalıdırlar. XVII. yüzyıl başlarında Diyarbekir'e gelen, aslen Kefe'li bir ermeni ailesine mensup olan Polonya'lı Simeon Diyarbekir'i şemsîlerin merkezi olarak zikr eder ve Diyarbekir'de Mardin kapısı dışında bunların bir tapınağı olduğunu bildirir. Ona göre, Şemsiler putperesttirler, ermenice konuşurlar. Diyarbekir Beylerbeyilerinden birisi bunların ermenice konuştuklarını ve kendilerinin ermeni olduklarını söylemeleri üzerine «*öyle ise ya ermeni kilisesine veya camie devam edin, aksi takdirde hepinizi kılıçtan geçiririm*» diye tehdit etmiştir[2]. Bu küçük fıkra aşağıda görüleceği üzere XVIII. yüzyılda da bir kısım seyyahlar tarafından tekrarlanmıştır. 1766'da Mardin'den geçen C. Niebuhr[3] şemsîlerin Mardin'de iki mahalle teşkil ettiklerinden, ayrı mezarlıkları bulunduğundan, zâhiren kendini Diyarbekir'deki Yakûbî kilisesine bağlı göstermelerine rağmen, aslında hıristiyan olmayıp ayrı bir dinin mensupları olduklarından bahs eder.

XVIII. yüzyıl ermeni müelliflerinden P. L. İnciciyan[4] da «*şemsîler güneşe taparlarsa da, süryanî kilisesine gider ve orada vaftiz olurlar. Bunlara ait bir rivâyete göre, Sultan IV. Murad Bağdad seferi dönüşünde Mardin yakınında konakladığı vakit, şemsîlerin ne Kur'an'ı, ne de başka bir kitabı tanımadıklarını duyunca, müslümanlık hiç bir kitapsız millet tanımadığı için, şemsilerin kâmilen imha edilmesini emr etmiştir. Bunun üzerine süryanî patriği padişaha yalvararak, kendi kitaplarını onlara tanıtacağına dair teminat vermiş ve bu suretle onları kurtarmıştır*» der. Bu rivayetten C. Niebuhr[5] da bahs ettiği gibi, H. Southgate[6] de şemsîlerin islâm, hıristiyan veya musevî dinlerinden birisini kabule, Mardin Paşası vasıtası ile zorlandıklarını nakl eder. Ayrıca, bunların eskiden Mardin yakınlarında bir kasabada oturduklarından ve orada serbestçe ibadetlerini yapabildiklerinden bahs eder. V. Minorsky'ye göre[7], bu mezhep veya din mahalli bir paganizmin Di-

[1] BA, *TD 64*, 224; *TD 998*, 6; *TD 200*, 523-524,

[2] H. D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619*, İstanbul 1964, 100.

[3] *Aynı eser*, II, 396, C. Niebuhr'un verdiği bu malûmatı J. S. Buckingham (*aynı eser*, I, 341)'da ondan naklen yazar.

[4] *Dört kıt'a coğrafyası*, Kısım I, *Asya coğrafyası*, Venedik 1806, 352-354 (tercüme için Sayın Bay H. Andreasyan'a müteşekkirim).

[5] *Aynı eser*, göst. yer.

[6] *Aynı eser*, II, 284.

[7] *Mardin*, *IA*, VIII, 320.

yarbekir-Mardin ve çevresindeki son kalıntılarını teşkil etmektedir.

B. Göçebe topluluklar: Tapu Defterlerinde cemâatler başlığı altında gösterilen bir çok topluluklar vardır. Bunlardan bir kısmının «*oturak*», yani yerleşik düzene geçmiş oldukları kayd edilmiştir: Sürgüciyân[1], Millili-Akkeçilü, Millili-Karakeçilü, Mişki, Dinâbî, Şah Nasîbî, Zolî, Duraçlu, Behramki[2], Bradi, Dehlekî aşîretleri gibi. Bununla beraber, Mişki aşîretinin 1518 tarihlerinde Mardin'in Bâb-ı Cedîd mahallesi'nde kışladıkları[3] bilinmesine, (s. 73) bahsi geçen Türkmen-deresi köyünün Mişki aşîretine tâbi olarak gösterilmesine rağmen, bu aşîretin sonradan buradan göçtüğü, nihayet Berriyecik bölgesindeki Dede-kargın köyünün adı geçen aşîret tarafından daha sonraki yüzyılda hemen hemen tamamen boşaltılması bize «*oturak*» olarak kaydedilen cemâatlerin de tam yerleşik olarak sayılamıyacaklarını anlatmaktadır. Millilü aşîretinin bir kısmı ise «*göçer*» olarak kayıtlıdır, kendilerine bağlı otuza yakın oymak adı sıralanmaktadır[4].

Defterlerde bu cemâatlerden bahs edilirken hep «*cemâat-i ekrâd*» deyimi kullanılmaktadır. Bununla beraber aşîret veya kendilerine bağlı oymak beyleri arasında Timurtaş Bey[5], Budak Bey[6] gibi tamamen türkçe şahıs isimleri taşıyanlarına da rastlanmaktadır. Muhtemelen, bu aşîretlerden bir kısmı zamanla kürtleşmiş türk aşîretleri, hiç olmazsa içlerinde benliğini kaybetmiş türk unsurlar da bulunan aşîretler olmalıdır. Bir kısım türk aşîretlerinin zamanla kürtleştikleri, hatta araplaştıkları karşılaşılmamış vâkıalardan değildir[7]. Bu sebeple, Mardin havalisindeki cemâatlerin kendilerine yakıştırılan «*ekrâd*» sıfatına bakarak tamamen kürt olduklarını düşünmemek gerektir. Kürt kelimesinin

[1] Hâlen Savur'un Sürgücü nahiyesi bu aşîretin ismini taşımaktadır.

[2] BA, *TD 64*, 216-17.

[3] Behramki'nin aynı zamanda bir köy adı olduğu yukarıda görülmüştür (bk. s. 61).

[4] BA, *TD 998*, 17-18. Bu aşîretin ismi -genel olarak- hep Milli şeklinde telâffuz edilirse de, arşiv belgelerinde daimâ ملّی tarzında yazılmaktadır ve birinci *lâm*'ın üzerinde *şedde* vardır. Bu sebeple «*Millili*» okunuşunun ismin XVI. yüzyıldaki imlâsına uygun olacağı düşünülmüştür. Millilü aşîretinin XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. yüzyıl başlarında yerleşik hayata geçirilmeleri için devletçe büyük gayretler gösterilmiştir (bk. BA, *MÜD 115*, 488, 516).

[5] BA, *TD 64*, 295 vd; *TD 200*, 625.

[6] BA, *MAD 17955*, 2 (983/1577-1578 tarihli).

[7] *Ziya Gökalp Külliyâtı - II, Limni ve Malta Mektupları*, hazırlayan: F. A. Tansel, Ankara 1965, s. XXVII; M. Eröz. *Kürtlerin menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi*, İstanbul, 1966.

türkçede bir topluluk adı olmaktan ziyâde, «*dağlı, şehir hayatından uzak*» anlamlarına geldiğini, Toroslarda göçebe bir halde yaşayan Yörüklere -ihtimal, yukarıda açıklanan sebepten- «*kürt*» denildiğini göz önünde bulundurmak lâzım gelir[1]. Üstelik «*kürt*» kelimesinin gelişi güzel kullanıldığını da unutmamak gerekir. Meselâ, 1520 senesinde Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne bağlı sancakları ve onların beylerini gösteren bir listede Berriyecik sancak-beyi Akkoyunlu Tur Ali Bey dahi kürt olarak gösterilmektedir[2].

İskânla ilgili başlıca olaylar: XVI. yüzyılda, Osmanlı devleti tarafından bu bölgede takip olunan şenletme siyâseti ile aynı yüzyılın nihayetlerine doğru bir kısım reâyâ'nın yurtlarını terk ederek bir kısım köylerin harap ve boş bir vaziyette kalması devrin en mühim iskânla ilgili olaylarını teşkil ederler.

Şenletme siyasetinin sebepleri meydandadır; bakımsız ve çıplak araziyi verimli bir hâle getirmek, dolayısı ile varidatı arttırmak, buralardan geçen yolcuları hırsız ve çapulcuların baskınından korumak, yollarda emniyeti sağlamak[3]. Bu gayeye erişmek için de takip edilen usullerden birisi, yukarıda Serçe-hanı köyünün kuruluşunda olduğu gibi[4], gelip yerleşenleri hizmetlerinin karşılığı olarak avârızdan muaf tutmak, bir diğeri de «*hâric ez-defter*» kalmış «*hâli ve harâbe*» mezraaları timar olarak vermekti. Meselâ 9 Zilkâde 957 (23 Kasım 1550) tarihli bir hükümde bu ikinci usul açıkça belirtilmektedir: «*Diyarbekir Beylerbeyisi Ayas Paşa mektub gönderüp Mardin'den aşağa bir yerde vâki olan Silindir ve Büyükce ve Çömlek-depe ve Ali Depesi ve Çakırpazar nâm mezraalar hâric ez defter hâlî ve harâbe mezraalar olup mahûf ve muhâtara olmağın şenlenmesi lâzım olup on dört bin akçalık timara mutasarrıf olan Zeynelâbidîn tahminen altı bin akça ile timarı zeâmete yetiştirilmek üzere mâmûr edüp âyende ve revendenin cânına ve mâline zarar erişdirmeyüp ol yerleri hıfz ve hırâset etmeği uhdesine alup hıfz ve hırâseti emr olunup memleket ihyasına ve mâlin izdiyâdına sebeptir deyu arz etmeğin vech-i meşrûh üzre timarı zeâmet olmak buyuruldu*[5]». Bununla beraber Çakır-pazarı mevkiinin 1563 senesinde de

[1] Aynı yazar, *aynı eser*, 9-10.

[2] Ö. L. Barkan, *H. 933-934 (M. 1527-28) malî yılına ait bir bütçe örneği*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, XV, 1953-1954, 307.

[3] Ayrıca bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda aşîretleri iskân teşebbüsü*, 37 vd.

[4] Bk. s. 70-71.

[5] BA, *Ruûs 209*, 130.

şenletilmesine dâir bir başka hükmün bulunuşu[1] devletçe takip olunan hedeflere ulaşılamadığının delilidir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Mardin çevresinde bir çok köylerin boşalmasının tamamen beylerbeyi voyvodalarının halktan fazla «*cerîme*» almalarından doğan bir sonuç olduğu, yani halka yapılan zulmün neticesi olduğu görülmektedir[2]. Bu yüzden bir kısım köyler boşalmış, hazinenin geliri azalmıştır. 1597-98 tarihlerinde eski Lahsa beylerbeyi Ahmed Paşa[3] Diyarbekir ve Rakka eyâletlerini, dolayısı ile Mardin ve çevresini tahrire memur edilmiştir. Lâkin, timar sistemini yeniden düzene sokmağı, bu arada hazineye daha fazla gelir sağlamayı gözeten bu tedbir Mardin ve köylerinde karışıklıklara ve kanlı olaylara yol açmıştır[4].

Nüfus dağılışı (vergi mükelleflerine ve muaflara göre) : XVI. yüzyılın muhtelif tarihlerinde Mardin sancağı'ndaki müslüman, hıristiyan (şemsîler de bunlarla beraber) ve yahudi topluluklarının, Tahrir Defterleri'ndeki vergi mükellefi[5] veya muafların[6] adetlerini hesaplamak sureti ile, şehir ve köylerde dağılışlarını ve bunların yekdiğerlerine oranlarını tesbit edebilmek, hatta bu rakamlara göre, «*hâne*» tabiri için bir kat-sayı kullanarak, nüfus tahminlerine girişmek mümkündür. Aşağıda buna teşebbüs olunacaktır.

1518 (924) 'deki durum:

	Hâne			Mücerred		
	Müsl.	Hıris.	Yah.	Müsl.	Hıris.	Yah.
Mardin kazası:	4760	3610	92	408	443	20

1 BA, *Ruûs 218*, 51.

2 M. Akdağ, *aynı eser*, 11.

3 Yukarıdaki makalede Lahsa -herhalde büyük bir dalgınlık eseri olsa gerek- bep Liha şeklinde dizilmiştir. Ahmed Paşa'nın Lahsa Beylerbeyiliği için bk. BA, *DD 75 mükerrer*, 15a, 69b.

4 M. Akdağ, *aynı eser*, 12-13 ve notları.

5 Bk. N. Çağatay, *Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler*, *DTCFD*, V, 1947, 483-511; H. İnalcık, *Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu*, *Belleten*, XXIII, 1959, 576-610.

6 Aynı yazar, *aynı eser*, 595-600; L. Güçer, *XVI-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*, İstanbul 1964, 71 vd.

Şehir[1] :	618	796	92	94	156	20
Köyler:	3913[2]	1204	—	280[3]	266	—
Nusaybin nahiyesi:	229	212	—	34	21	—
Şehir[4]:	114	98	—	13	21	—
Köyler[5]:	115	114	—	21	—	—
Savur kazası:	520	215	—	88	53	—
Şehir[6]:	86	—	—	7	—	—
Köyler:	434	215	—	81	53	—
Sancak:	5286	2427	92	496	496	20

Mardin kazasına bağlı köylerden yalnız 19'u hiç müslüman vergi mükellefi bulunmayan, tamamen hıristiyanların oturdukları yerlerdir. Tek bir köy halkı muhtelittir: Kelbîn[7]. Savur'a tabi köylerden de 4 ü tamamen hıristiyanlarla meskûndur, diğerleri müslüman halkın oturduğu mahallerdir.

Aynı tarihte, yani 1518'de, Mardin sancağı'ndaki üç dinî cemaatin vergi mükelleflerinin şehir ve köylere dağılış oranları -kanaatimizce, genel nüfus içerisindeki nisbetlerin de aynı olması gerekmektedir- yüzde cinsinden şöyledir:

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
Mardin kazası:			
Şehir :	40.-	53.7	6.3
Köyler:	74.-	26.-	—
Nusaybin nahiyesi:			
Şehir :	51.6	48.4	—
Köyler:	50.-	50.-	—

[1] BA, *TD 64*, 228.

[2] Bunlardan 2.370 hâneyi aşiretlere, cemaatlere ve oymaklara mensup konar-göçerler teşkil etmektedir.

[3] Konar-göçerlere ait 6 mücerred de bu rakama dahildir.

[4] BA, *TD 64*, 237.

[5] Köylere ait yekûnlar defterden teker teker hesaplandığı için, bunlara mehaz olarak muayyen bir yer gösterilememektedir.

[6] BA, *TD 64*, 311.

[7] Bk. s. 71

Savur kazası:			
Şehir :	100.-	—	—
Köyler:	65.8	34.2	—
Sancak:	66.75	32.-	1.25

1526 (932)' daki durum:

	Hâne			Mücerred		Muaf	
	Müsl.	Hıris.	Yah.	Müsl.	Hıris.	Yah.	
Mardin kazası .	8130	2460	131	1591	808	103	989
Şehir :	753	1140	131	344	399	103	501
Köyler:	6685	1169	—	1192	396	—	481
Nusaybin nahiyesi :	692	151	—	55	55	—	7
Şehir :	183	151	—	35	55	—	3
Köyler:	509	—	—	20	—	—	4
Savur kazası :	970	323	—	197	254	—	114
Şehir :	87	14	—	6	4	—	22
Köyler:	883	309	—	191	250	—	92
Berriyecik kazası:	1885	164	—	265	76	—	34
Sancak:	10.985	3.047	131	2.053	1.180	103	1.045

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Mardin sancağı 1518 ile 1526 seneleri arasında büyük bir gelişmeye mazhar olmuş, vergi mükellefleri miktarında büyük bir artış vukua gelmiştir. Bunun başlıca sebeplerini kısmen önceki tahrir esnasında bütün mükelleflerin deftere kayd olunmamış olması, kısmen de osmanlı idaresinin kısa zamanda burada sağladığı nizam ve sükûnun bu havaliye nüfus celbetmesi teşkil edebilir.

Böylece, sancak dahilindeki vergi mükelleflerinin sayısı 1526 da -yeni ilhak olunan Berriyecik hariç- aşağıdaki nisbetlerde artmıştır:

(Yüzde) 72.15 18.80 42.40 270.- 114.- 415.-

Mardin sancağı'ndaki 1526 senesindeki muafların, yani tekâlif-i örfiyye ve hâne-i avârızdan muaf olanların müfredâtı ise şöyledir:

	Mardin'de		Nusaybin'de		Savur'da		Berriyecik'te	
	Şeh.	Köy	Şeh.	Köy	Şeh.	Köy	Şeh.	Köy
Kadı[1]	1	—	—	—	1	—	1	—
Dizdar[2]	1	—	—	—	—	—	—	—
Mustahfız[3]	139	—	—	—	—	—	—	—
Azap[4]	108	—	—	—	—	—	—	—
Müderris[5]	6	—	—	—	—	—	—	—
Talebe[6]	6	—	—	—	—	—	—	—
Sipâhî-zâde[7]	43	19	—	—	12	12	—	5
İmam[8]	6	7	3	—	—	12	—	1
Hatip[9]	3	—	—	—	—	—	—	—
Müezzin[10]	5	3	—	—	—	—	—	1
Sâdâd[11]	29	1	—	—	—	13	—	—
Ehl-i[12] berât	55	22	—	4	2	35	—	15
Pîr, âtıl, âmâ[13]	99	103	—	—	7	20	—	11
Sipâhî[14]	—	113	—	—	—	—	—	—
Zaîm[15]	—	9	—	—	—	—	—	—
Ümerâ-i aşâir[16]	—	204	—	—	—	—	—	—
Muaf'lar	501	481	3	4	22	92	1	33

Toplam: 1.045

1 BA, *TD 998*, 6, 40, 52.

2-6 BA, *TD 998*, 37.

7 *Aynı defter*, 13, 14-19, 41-43, 57.

8 *Aynı defter*, 6, 8, 12-13, 41-45, 53.

9 *Aynı defter*, 6.

10 *Aynı defter*, 6, 13, 53.

11 *Aynı defter*, 7, 41-4.

12 *Aynı defter*. 6, 11, 40-57.

13 BA, *TD 998*, 5-7, 12-37, 40-57. Bunlar arasında hıristiyan köylerde oturmakta olan muaflar da vardır. Bu husus, Osmanlı İmparatorluğu'nda teb'a arasında din farkı gözetilmediğinin tipik bir delili olduğu ve "*Osmanlılar Yeni zaman tarihinde, milliyetlerini tesis ederken dinî hürriyet umdesini temel taşı olarak vaz etmiş ilk millettir*» diyen H. A. Gibbons *(Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, terc. R. Hulûsî, İstanbul 1928, 63)'u bir kere daha teyit ettiği için, bilhassa belirtildi.

14 *Aynı defter*, 37.

15-16 *Aynı defter*, göst. yer. Aşiret ümerâsından bir kısmının isimlerini *TD 998* kaydetmektedir: «*Şah Ali Bey, ekrâd-ı aşiret-i Şak Nasîbî reisi; Pîrî Bey, cemâat-i ekrâd-ı Zoli reisi; Ali Bey, Yar Ali b. Hamza ve Timurtaş Bey, ekrâd-ı Millili-Akkeçili reisleri (Aynı defter*, 14-19).»

Yine mezkûr tarihte, yani 1526'da Mardin sancağı'nda vergi mükellefleri ile hâne-i gayr-ı avârız'ın muhtelit olarak şehirlere ve köylere dağılış nisbetleri, dolayısı ile, nüfusun dinî topluluklara göre dağılış yüzdesi şöyledir:

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
Mardin kazası:			
Şehir :	49.87	45.65	4.48
Köyler:	84.23	15.77	—
Nusaybin nahiyesi:			
Şehir :	51.76	48.24	—
Köyler:	100.-	—	—
Savur kazası :			
Şehir :	86.47	13.53	—
Köyler:	67.30	32.70	—
Berriyecik kazası:	90.-	10.-	—
Sancak:	76.26	25.36	1.38

1540 (947)' daki durum:

	Hâne			Mücerred		
	Müsl.	Hıris.	Yah.	Müs.	Hıris.	Yah.
Mardin kazası :						
Şehir :	966	1393	121	308	803	59
Köyler :	9660	2340	—	2.956	1494	—
Sancak:	10.626	3.733	121	3.264	2.297	59

Aynı tarihte avârız-i divâniyye'den muaf olanların miktarları defterdeki kayıtlardan çıkarıldığı zaman şu rakamlarla karşılaşılmaktadır:

Pîr[1]: 31 adet; imam[2]: 5 adet; hatip[3]: 1 adet; sâdât[4]: 4; çeşitli muaflar[5]: 83 adet; şeyh[6]: 1 adet; cebelû[7]: 6 adet. Toplamı: 131.

Defterimizde zikr olunmamakla beraber, bunlara 1 kadı, 1 dizdar, her biri 100'ün üzerinde olan kale mustahfızlarının ve azaplarının, ümerâ-i aşîretin eklenmesi gerekirdi. Böylelikle de, 1540 senesinde Mardin sancağı'ndaki muafların sayısı, mutlak surette, 131 rakamının birkaç katı fazlası olan bir miktara ulaşırdı.

Yukarıdaki malûmata göre, aynı tarihte Mardin sancağı'nda toplulukların birbirlerine oranları şöyledir (yüzde):

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi
Mardin şehri :	34.90	59.10	5
Köyleri :	76.70	23.30	—
Sancak :	69.69	29.47	0.84

Tahmînî nüfus: XVI. yüzyılda Mardin sancağı'ndaki vergi mükellefleri ile muaflara ait rakamlardan şehirlerdeki, köylerdeki ve bütün sancak dahilindeki nüfusu, tahmini olarak, hesaplamanın imkân dahilinde olduğu yukarıda belirtilmişti[8]. Bunun için «*hâne*» tabiri ile kaç kişinin ifade olunduğunu -takrîbî olarak- tayin etmek gerekir. Evli vergi mükellefini gösteren hâne deyimi, umûmiyetle 5 kişiyi ifade eder, kabul edilir[9]. Bununla beraber «*hâne*»yi 7 kişi olarak mütâlâa edenler de vardır[10]. Burada, daha yaygın olduğu için, bu tabiri 5 kişiyi gösterir, şeklinde nazar-ı itibara alarak aşağıdaki tahmînî sayılar bulunmuştur:

1 BA, *TD 200*, 481, 490-1, 493, 527, 538, 580, 583, 596, 598-9, 644, 651.
2 *Aynı defter*, 491, 495, 538, 586, 712.
3 *Aynı defter*, 538.
4 *Aynı defter*, 542.
5 *Aynı defter*, 558, 593, 596, 598-9.
6 *Aynı defter*, 596.
7 *Aynı defter*, 642.
8 Bk. s. 70.
9 Ö. L. Barkan, *Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*, *TM*, X, 1953, 11-12.
10 F. Sümer, *Kayı*, *İA*, VI, 461.

1518'de Mardin sancağı'nın nüfusu:

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
Mardin kazası:	24.208	18.493	480	43.181
Şehir x :	3.594	4.136	480	8.100
Köyler :	19.845	6.275	—	26.120
Nusaybin nahiyesi :	1.179	1.081	—	2.260
Şehir :	583	511	—	1.094
Köyler:	596	570	—	1.166
Savur kazası :	2.688	1.128	—	3.816
Şehir :	437	—	—	437
Köyler:	2.251	2.128	—	4.379
Sancak :	26.896	19.621	480	46.997

1526'da Mardin sancağının nüfusu:

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
Mardin kazası	43.230	13.117	103	56.450
Şehir :	4.610	6.099	103	10.712
Köyler :	35.089	6.240	—	41.329
Nusaybin nahiyesi :	3.522	810	—	4.332
Şehir :	953	810	—	1.763
Köyler :	2.569	—	—	2.569
Savur kazası	5.161	1.869	—	7.030
Şehir :	463	74	—	537
Köyler :	4.698	1.795	—	6.493
Berriyecik kazası	9.724	896	—	10.620
Sancak:	58.115	15.882	103	74.100

x Müslüman nüfusa kadı, dizdar, mustahfız ve azap ilâve olunmuştur.

1540'da Mardin sancağı'nın nüfusu :

	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
Mardin kazası :				
Şehir :	5.511	7.768	664	13.943
Köyler :	52.756	13.194	—	65.950
Sancak:	58.267	20.962	664	79.893

IV. Bölüm

Mardin Şehri

Diyarbekir - Musul yolu güzergâhında oluşu ve evvelce de belirtildiği gibi, ancak uzun muhasaralardan sonra teslime zorlanabilen feth edilmez, sarp bir kalesi bulunduğu için İbn Fakîh[1] (ölm. 903), İstahrî[2] (ölm. 951), İbn Havkal[3] (ölm. 977), İbn Cubayr[4] (ölm. 1217), Yâkût[5] (ölm. 1229), İbn Şaddâd[6] (ölm. 1285), Ebü'l-Fidâ[7] (ölm. 1331) ve İbn Battûta[8] (ölm. 1377) gibi arap coğrafyacıları Mardin'den bahs ederler.

Bunlardan, İstahrî ve İbn Havkal'ın bize verdikleri malûmatdan Mardin şehrinin X. yüzyılda büyük bir şehir olup kalabalık ve geniş çarşıları bulunduğunu, sur dışının mamur olduğunu, Yâkût'tan XIII. yüzyılın başlangıcında Mardin'de büyük kervansarayların, çarşıların, medreselerin mevcudiyetini, evlerin biribiri üzerine yamaçta inşa edilmeleri sebebi ile, merdiven şeklinde göründüklerini, her birinin birer sarnıcı olduğunu, Mardin'de zeytinyağı imal edildiğini öğrenmekteyiz.

1 *Kitâb al-Buldân*, neşr eden: M. J. de Goeje, Lugdunum Batavorum 1885, 132, 136.

2 *Kitâb Masâlik v'al-Mamâlik*, neşr eden: M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum 1927, 76, k. notu.

3 *Kitâb Sûrat al-ʿArz*, neşr eden: J. H. Kramers, Lugduni Batavorum 1938, 214.

4 *The Travels of Ibn Jubayr*, neşr eden: W. Wright metnine istinaden M. J. de Goeje, Leyden 1907, GMS, 241.

5 *Aynı eser*, V, 39.

6 *Al-Aʿlak al-Ḫaẓīra fī Ẕikr Umarā al-Şam v'al-Cazīra*, bu yazmanın Lübnan, Ürdün, ve Filistin ile ilgili kısmı basılmıştır: *Topographie historique d'Ibn Saddād*, neşr eden: S. Dahan, Damas 1963. Eserin Mardin'den bahs eden kısmı Oxford, Bodl. Marsh 333'dedir. Cl. Cahen *La Djazira au milieu du treizième siècle d'après ʿIzz'ad-din Ibn Chaddâd (Revue des Etudes Islamiques*, I, 1934, 109-128) adlı makalesinde bu kısmı incelemiş ve değerlendirmiştir. Bu makaleden faydalanılmıştır.

7 *Géographie d'Aboulféda*, fr. terc. ve notlar: S. Guyard, Paris 1883, II/2, 55.

8 *Voyages d'Ibn Batoutah*, neşr eden: C. Defremery ve B. R. Sanguinetti, Paris 1854, II, 142-145; *Seyahat-nâme-i İbn Battûta*, türk. terc.: M. Şerif, İstanbul 1333, I, 260 vd.

İbn Şaddâd ise, şehrin az yüksek bir sur ve onun kenarındaki bir hendekle çevrilmiş olduğunu, iç kalenin son derece yüksekte bulunduğunu, surların altı kapısı olup bunlardan dördünün Bâb al-Sûr, Bâb Kıssîs, Bâb Şavât ve Bâb al-Cadîd'in açık, Bâb al-Zaytûn ile Bâb al-Hammâra'nın kapalı bulunduklarını belirtmektedir. O, şehirde 300 e yakın cami ve 6 hamam bulunduğunu da yazmaktadır ki, 300 rakamı mübalâğalı olmakla beraber, şehrin ne derece gelişmiş olduğunu ifade etmesi yönünden önemlidir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında, 1471'de Urfa'dan Mardin'e gelen Venedik'li tâcir Josafa Barbaro[1] da şehir hakkında hayli geniş malûmat vermektedir. Onun tasvirine göre, bir tepe üzerinde bulunan Mardin (*Merdin*)'e bir mil kadar uzunluktaki bir merdivenli yolu takiben ulaşılmakta, bu yol bir kapıdan şehre vasıl olmakta idi. Şehir, ortasındaki, üzerinde bir kale bulunan diğer bir tepeyi çevrelemekte idi. Kaledeki evlerin duvarları tabiî bir sur vazifesi gördüğünden, burada ayrıca bir sur yoktu[2]. İçerisinde 300 kadar ev vardı. Buraya ayrı bir merdivenli yoldan tırmanılıyordu. Şehirde bol miktarda ipekli kumaş ve kadife dokunmakta idi. J. Barbaro bunların Uzun Hasan (*Assembei*) nâmına dokunduğunu belirtmekle, şehrin Akkoyunluların hakimiyetinde olduğuna işaret etmektedir.

Bu zat, Mardin'deki ikameti sırasında, Cihangîr Bey (*Ziangirbei*) misafir-hânesinde kalmıştır. Burası bizim Tahrir Defterlerinde rastladığımız Cihangîr Bey zâviyesi olsa gerektir[3]. Zâviyenin gayet iyi tefriş edilmiş olduğu, Barbaro'nun yerdeki halılara, beherine 100 duka gibi çok yüksek bir baha biçmesinden bellidir. O, hastalanmış ve burada tedavi de edilmiştir.

XVI. yüzyıl başlangıcında Mardin'e bir Venedikli tâcir daha uğramışsa da bunun ismi malûm değildir[4]. O da, dört beş mil uzaktan görülen şehrin ihtişam ve güzelliğine işaret etmekte, şehrin ortasındaki

[1] *Travels to Tana and Persia by Barbaro and Contarini*, ing. terc.: W. Thomas, London 1873, 48, Hakluyt Society No. 49; *İA*, Mardin maddesinin bibliografyasında (VIII, 322) Barbaro'nun 1431'de Mardin'e gelmiş gibi gösterilmesi bir baskı hatası olmalıdır.

[2] Bu durumu 1766'da Mardin'e uğrayan C. Niebuhr'da müşahede etmiştir (Bk. *aynı eser*, II, 392).

[3] BA, *TD 998*, 25; *TD 200*, 750-1; krş. A. Gabriel, *aynı eser*, I, 37 not 6.

[4] *The Travels of a Merchant in Persia*, ing. terc. W. Thomas, London 1873, 149-150, Hakluyt society no. 49.

bir tepe, onun da üzerinde bir kale bulunduğunu ve şehrin bu tepeyi çevrelediğini, şehirde güzel saraylar ve câmiler bulunduğunu yazmaktadır. Her iki Venedik'li tâcir tarafından Mardin hakkında verilen izahat, insana ister istemez, 1690'da ölen Hollanda'lı doktor ve coğrafyacı Olfert Dapper'i hatırlatmaktadır. Zamanının coğrafî eser ve seyahat-nâmelerinden faydalanarak aynı türde pek çok eser vücûda getiren ve kaynaklarından bir kısmı, muhtelif sebeplerle kaybolduğu için, kendininkiler kıymet kazanan bu zatın *Beschryving van Asie*[1] adlı kitabına koyduğu, daha sonra pek çok eserlerde, hatta türkçe kitaplarda bile[2], kopyaları görülen Mardin'e ait bir gravür, Barbaro'nun ve diğer Venedik'li tacirin Mardin tasvirlerine tıpa tıp uymaktadır. Bundan da mevzu-u bahs gravürün bu iki tacirden birisine veya onlarla beraber seyahate katılan diğer bir san'atkâra ait olması ihtimali hatıra gelmektedir.

Mardin şehrinin XVI. yüzyıldaki durumu ise bu bölümün konusudur.

Kale: Mardin kalesi, Mardin dağı'nın üzerinde, doğu-batı istikametinde, 800 m. kadar uzunlukta, yer yer 30 ilâ 150 m arasında değişen genişlikteki bir düzlüktedir. Bu düzlük doğuda 1.200 m, batıda 1.180 m, ortada 1.165 m. yüksekliğindedir. Hemen bütün görenlerin azamet ve heybetinden sitayişle bahs ettikleri ve X. yüzyılda «*al-Bâz* [şahin[3]], XIV. yüzyılda «*Kalʿat al-Şahba*» veya «*Kalʿat-ı Kûh*[4]» hatta «*Kalʿat al-Gurâb* [Karga-kalesi][5]» adları verilen Mardin kalesinin osmanlılara ne şekilde intikal ettiği meçhûlümüzdür. Kalenin osmanlı kuvvetleri tarafından muhasarası sırasında top ve tüfek ile döğüldüğünü, İdris-i Bitlîsî'den naklen oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi bildirmektedir[6]. Buna rağmen, bu hadiselerin kalede yapmış olduğu tahribat bilinmemektedir.

Kalenin yakın zamanlara kadar ancak tek giriş imkânı mevcuttu: Güneye bakan tarafta, hayli dar ve meyilli bir patikanın nihayetindeki giriş kapısı. Kapının üzerinde bir kitâbe ve onun da yuka-

1 Amsterdam 1680, 18.

2 *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1958, II, 744; N. Sevgen, *Anadolu kaleleri*, İstanbul 1959, I, 259.

3 İbn Havkal, *aynı eser*, göst. yer.

4 İbn Battûta, *aynı eser*, göst. yer.

5 Abdülgani Efendi, *aynı eser*, 1.

6 *Aynı eser*, 84a.

rısında iki arslan bulunuyordu[1]. 1932 de Mardin'i ziyaret ederek kalede ve şehirdeki tarihî eserleri sanat tarihçisi olarak inceleyen A. Gabriel[2] bu giriş kapısının mimarî tarzının bu kapıdaki Akkoyunlu hükümdarlarından Hamza Bey'e ait bir kilidin de delâlet ettiği gibi[3], Akkoyunlular devrine ait olabileceğini kabul etmektedir.

Bugün kaleye, 1960 senesinde burada yapılan Nato tesisleri ile irtibatı kolaylaştırmak için, kalenin kuzey cephesinde inşa olunan ve elle işleyen bir teleferik vasıtası ile bir tünelden çıkılabilmektedir.

XVI. yüzyılda Mardin kalesinin bir kaç defa tamir ettirildiğini vesikalardan öğreniyoruz. Bunlardan biri, kalenin 1549 (956)'da yazın Avlonya sancak beyi Hızır Bey vasıtası ile tamir ettirildiğine dâir 24 Cemâziyülahir 956 (24 Temmuz 1549) tarihli ve ebnâ-i sipâhiyândan Mehmed tarafından tanzim edilmiş bir defterdir[4]. Bu tamirat esnasında 1065 inşaat işçisi, 190 ırgat, 50 marangoz, 24 bıçkıcı (*erre-keşân*), 12 taşçı, 9 demirci, 39 zenbilci (*zembilgerân*), 12 kanalizasyon işçisi (*âb-râhgerân*), 15 mahzenci, 205 saka, yani cem'an 1621 işçi çalıştırılmış, bunlara 74.965 akça ücret ödenmiş, bütün inşaat masrafları 802.780 akçaya baliğ olmuştur.

Bu tamir işlemi bittikten sonra, surların muhafazası için kaledeki azapların kâfi gelmediği, bu sebeple buraya 50 azap gönderildiğini evâîl-i Zilkâde 957 (11-21 Kasım 1550) tarihli Diyarbekir Beylerbeyisi Ayas Paşa'ya yazılan bir hükümdeki «*Mardin kalʿesinin dahi suru taʿmir olunup muhafazası azablarına fermân olunup taşra ihraç olundukta mevcut olan azab kifâyet etmemekle sâir kılʿâdan kırk-elli nefer âdem ihraç edüp hıfz ettiresin deyu emr-i şerîfim vârid olmağla sûr-ı mezbûr muhafazasına elli nefer âdem ihraç olunmağla ...*[5]» ifâdesinden anlıyoruz.

Diğer bir vesika da kalenin 1574 senesinde tamir ettirildiğini göstermektedir. Diyarbekir beylerbeyisine ve defterdarına gönderilen bir hükme göre, kalenin 75.000 akçaya tamir olunabileceği tahmin e-

[1] Bu arslanlar, hâlen, Mardin müzesinde bulunmaktadır.

[2] *Aynı eser*, I, 12-14.

[3] H. Etem, *Akkoyunlu Hamzanın adına Mardin kalesi kilidi*, *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, İstanbul, III, 1936, 141-4; İ. Artuk, *Artuk ilinin tarihi belgesi*, İstanbul (basılış tarihi yok), 9-14.

[4] BA, *MAD 55*, 146a-148a.

[5] BA, (A), DVN 957.11.a (Fekete tasnifi 375).

dilmiş iken, Mardin mimarlarından İlya bu işin devamlı olarak kendisine verilmesi şartı ile, kalenin tamirini 30.000 akçaya yapabileceğini arz etmiş, bu talebi kabul olunarak tamir masraflarının Mardin haslar mukataası gelirinden ödenmesi hususu dahi emr olunmuştur (29 Şevvâl 981 = 21 Şubat 1574)[1].

Kalenin müteakip yüzyıllarda da müteaddid defalar tamir ettirilmiş olduğu, buradan gelip geçen Avrupa'lı seyyahların onu, bazan harap[2], bazan kudretli bir durumda bulmalarından anlaşılmaktadır[3]. Burada, batı tarafta bir çok evler bulunmakta idi. Bu evlerin duvarları kaledeki şehir için tabiî bir sur meydana getiriyordu. 1471'de J. Barbaro, buradaki evlerin miktarını üç yüz kadar tahmin etmektedir[4]. 1766'da C. Niebuhr[5] da kalede vaktiyle 200 kadar ev varken, oradan geçtiği tarihte bunlardan ancak 80 inin oturulabilecek vaziyette olduğunu kayd etmektedir. Bu bilgilere kıyasla, XVI. yüzyılda da Mardin kalesinde 300 ile 200 arasında mesken bulunduğu tahmin olunabilir. Kalenin doğu tarafında ise, bir saray ile bir câmi ve bazı binaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Sarayın kalıntıları 1932'de A. Gabriel tarafından incelenerek o zamanki durumu fotoğrafla tesbit olunmuştur. Onun tahminine göre[6], saray XV. yüzyıldan, yani Mardin'deki Akkoyunlular devrinden intikal etmiştir[7].

Câmilerden birisi Artuk oğullarından kalmadır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Ali Emîrî bu câmiin mîhrap ve minaresinin dört köşe temel kaidesini görmüştür. Mihrabındaki bir ibâre[8], onun Artuk-oğullarından Necmeddin İlgazi b. Kara Arslan (1294-1312) tarafından tamir olunduğuna işaret etmektedir. Kale câmii adı da verilen bu eser halk tarafından bir ziyaretgâh olarak da kullanılmıştır. Bu mahalle «*makam-ı Hıdırlık*» adı da verilirdi. Ali Emîrî, çok uzun olan bu câmiin minaresinin suret-i mahsûsada tezyin edildiğini, ihtiyarlardan naklen

[1] BA, *MAD 20115*, 83; İlya'nın babası da mimardı. Bk. BA, *DD 75, 23 a*.

[2] Bk. C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 391; G. A. Olivier, *aynı eser*, II, 342.

[3] Bk. Aucher-Eloy, *Relations de voyages en Orient de 1830 à 1838*, notlarla neşr eden: Jaubert, Paris 1843, I, 181.

[4] *Aynı eser*, 48.

[5] *Aynı eser*, II, 392.

[6] A. Gabriel, *aynı eser*, II, Planches VII/3.

[7] A. Gabriel, *aynı eser*, II, Planches VII/3; I, 17.

[8] Kâtip Ferdî, *aynı eser*, 14'deki notta:

امر تجديده مولانا السلطان الملك المنصور نجم الدنيا و الدين

kaydetmektedir[1]. Bununla beraber, o, bu minarenin ancak kaidesini görebilmiştir. Abdülgani Efendi[2], kale bir iskân yeri olmak vasfını kaybettikten sonra, yani halk tarafından terk olunduktan sonra, kaledeki diğer bazı eserlerinki ile birlikte, bu minarenin de taşlarının sökülerek başka inşaatlarda kullanıldığını yazmaktadır. 1932'de A. Gabriel, o zamanki kalıntılardan faydalanarak, bu câmiin plânını yapmaya muvaffak olmuştur[3].

Kalede bulunan ikinci bir câmiin de Akkoyunlulardan miras kalmış olduğuna, çok harap bir vaziyetteki minaresinin üzerindeki Akkoyunlu damgası şehâdet etmektedir.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan maliyeden müdevver defterlerden birisinde bulunan bir evkaf kaydında[4] «*cemâat-i câmi-i şerîf der kale-i Mardin*» başlığı altında 1550 (957) ve 1552 (959) senelerinde bu câmide ferrâş, muarref[5], mütevelli olarak bulunan zatların kaçar akça yevmiyeleri olduğu zikr olunmaktadır. Burada bahis konusu olan câmi Artuk-oğullarından kalan câmi midir, belli değildir.

Kalenin doğu tarafında bulunan bir diğer binanın da mimarî tarzından XIV. yüzyıla ait olabileceği A. Gabriel'in serd ettiği fikirler meyanındadır[6].

Kalede bir de hamam bulunduğunu, buna ait enkazın 1925 ilâ 1930 seneleri arasında mevcudiyetini Abdülgani Efendi belirtmektedir[7]. Bunlardan başka, büyük sarnıçları bu gün dahi görmek mümkündür.

Mardin kalesinde 1526 (932) senesinde 139 mustahfız ve 108 azap bulunduğu yukarıda belirtilmişti[8]. Bunlardan bir kısmının, bazan başka kalelere gönderilerek oralarda vazifelendirildikleri[9], bazan da seferlere iştirakleri emr olunduğu[10], bu sebeple miktarlarının azalması

1 Kâtip Ferdî, *aynı eser*, göst. yer.
2 *Aynı eser*, 182.
3 A. Gabriel, *aynı eser*, I, 16, şekil 7,
4 BA, *MAD 16160*, 3 ve 5.
5 F. Köprülü, *Vakfa ait tarihî ıstılahlar meselesi*, *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, 133-138.
6 *Aynı eser*, I, 15-16, şekil 8.
7 *Aynı eser*, 190.
8 Bk. s. 52.
9 BA, *MÜD 30*, 246.
10 BA, *MÜD 21*, 48.

yüzünden kalenin muhafazasında ve gerekli hizmetlerin ifasında müşkilât çekildiği, bu itibarla da, zaman zaman kaledeki mustahfız ve azapların takviye edildikleri anlaşılmaktadır[1]. Bununla beraber, XVI ve XVII. yüzyılda kaledeki mustahfız ve azapların adedlerinin, müştereken 200 civarında olduğunu, sayılarının 1572 (980)'de 199, 1642 (1052) de 196 (85'i mustahfız, 111'i azap), 1645 (1055)'de 198 (85'i mustahfız, 113'ü azap) kişi olarak gösterilmesinden anlamaktayız[2]. 1664'de Mardin'den geçen J. B. Tavernier[3] de kalede 200 sipâhi ve 400 yeniçeri bulunduğunu yazmaktadır.

Kale, muhtemelen, XVIII. yüzyıl ortalarında yavaş yavaş terk olunmağa başlamıştır. C. Niebuhr'un evvelce kalede 200 ev varken, 1766'da buradaki meskenlerin adedinin 80 kadar bile olmadığını belirtmesi bunun delilidir[4]. XIX. yüzyıl ortalarından sonra kale tamamen terk olunmuş, buradaki binaların taşları sökülerek başka inşaatlarda, şehirde, kullanılmıştır.

Şehrin surları: Mardin'in etrafı XVI. yüzyılda, daha önceleri de olduğu gibi, surlarla çevrili idi[5]. Bu durum şehrin yalnız âsâyişinin temininde değil, ayni zamanda iktisadî hayattaki canlılık ve hayatiyyet üzerinde de büyük bir rol oynuyordu. Bu keyfiyeti 1654 senesi Temmuz ayı başlangıcında Mardin nâibi olan Ahmed'in şehir surlarının harap bir halde bulunuşunun intac ettiği âsâyişsizliği ve iktisadî çöküntüyü belirten aşağıdaki arzından çok açık bir şekilde öğrenmekteyiz:

«Atabe-i aliyye-i saᶜâdet-mekîne arz-ı dâi-i kemîne budur ki, Mardin kalᶜesinin burç ve bârûsu, mukaddemâ muhkem ve maᶜmûr iken, vilâyet halkı hırsız ve haramzâdelerden emîn olup ve tüccar tâifesi Mardin'e getürdükleri emtia ve akmişelerinden mirîye ait olan rüsûmat makbûz olup şehir kapularından ubûr etmekle, bir akça zâyi olmaz iken; on dört seneden mütecâvizdir ki, bârû ve hisârın baᶜzı yerleri münhezim olup yer ile yeksân olmağla, haram-zâde gice ile şehre girüp ev ve dükkân açup emvâl ve erzâk serîka etmekle vilâyet halkına zarar ve gezend erişdürüp ve nice fesâd edüp münhedim olan gedüklerden çı-

[1] Bk. s. 92 deki hüküm.
[2] BA, *MAD 4646*, 3.
[3] *Aynı eser*, I, 187.
[4] C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 392.
[5] Cl. Cahen, *aynı eser*, 116; *Travels to Tana and Persia by Barbaro and Contarini*, göst. yer.

kup firâr eyleyüp ve tüccâr tâifesi yüklerin kapulardan geçirmeyüp münhedim olan yerlerden hafiyyeten yük idhâl edüp kaçırmağla, cânib-i mirîye gadr müterettib olmağın, devlet-i şehinşâhîde münhedim olan yerler binâ ve taᶜmir ve muhkem ve hasîn eylemek dîn ü devlete lâyık görülüp emr-i mühim olmağla âyân-ı vilâyet ve mimâr ve ehl-i hibre ve muᵓtemedîn ile üzerine varılup cümle burc ve bârûsun devr edüp münhedim ve harâbe olan gedükleri yer yer, tûlen ve arzan zıraᶜ olunup defter olundukta, mecmûu üç bin zıraᶜ çıkup ve andan mâadâ, bârûnun nice yerleri harâbe müşrif olmağla, meremmata muhtâc olup tahmîn-i sahih ile tahmin olundukda, altı bin riyâl gurûş ile binâ ve taᶜmir ve ıslah və termim olur, deyü cevap vermeğin, Mardin mukataası mâlinden binâ ve taᶜmir olunmak içün emr-i şerif-i cihan-mutâᶜ inâyet ve ihsân buyurulmak ricâsıyla der-i devlet-medâra arz olundu. Bâki fermân der-i adâlet-penâhındır. Tahriren evâsıt-ı Şaᶜbân el-muâzzam, sene erbaᶜ ve sitte ve elf [1046/1636-37].

Ezᶜafüᵓl-ᶜibâd
Ahmed en-nâib
be-Mardin[1]»

Mardin şehri surlarının bugün izleri dahi kalmamışsa da 1870 den sonra Mardin'den geçen «*The Times of India*» nâşiri C. Geary'nin kitabına derc ettiği bir fotoğraftan şehir surlarının bir kısmı belli olmaktadır[2]. Bu resme göre, surlar evlerin kenarlarını takip etmekte ve şehrin doğusunda Meydanbaşı mevkiinde bulunan Sultan Hamza türbesi surların dışında kalmakta idi. Mardin'de Savurkapı mahallesi güneyinde, yeni açılan 2. cadde üzerindeki birkaç evin eski surlar üzerine bina edilmiş oldukları bugün de görülebilmektedir.

Etrafı bir hendekle çevrili bulunan surlar, Mardin şehrine aid gravürlerden anlaşıldığına göre[3], kaleye kadar uzanmakta idi ve üzerinde Tarhan (Tarchan) kalesi adı verilen bir büyük istihkâm bulunmakta idi[4]. İki-iki buçuk mil kadar uzunlukta olduğu tahmin edilen surların[5] muhtelif tarihlerde tamir ettirildikleri, bazan da harap bir

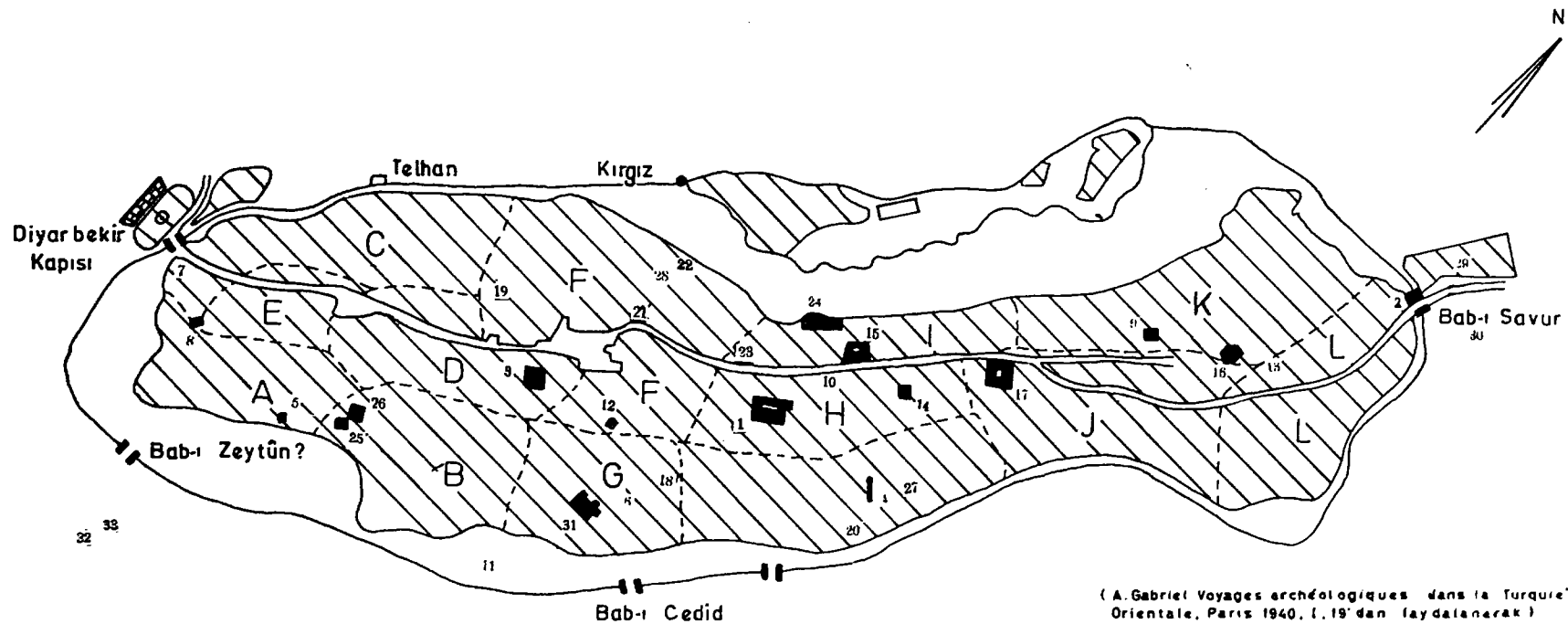
[1] BA, *BŞMK*, 1062.00.0

[2] C. Geary, *Through Asiatic Turkey, narrative of a journey from Bombay to the Bosphorus*, London 1878, II, iç kapak.

[3] O. Dapper, *aynı eser*, göst. yer.; La Boullaye Le-Gouz, *Les voyages et observations*, Paris 1653, 323; J. S. Buckingham, *aynı eser*, I, 314.

[4] C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 391.

[5] J. S. Buckingham, *aynı eser*, I, 337; Mc. D. Kinneir, *aynı eser*, 483.

(A. Gabriel Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940, I, 19'dan faydalanarak)

MARDİN ŞEHRİ PLÂNI

0 km 1

A_ Eminettin mahallesi
B_ Necmettin mahallesi
C_ Diyarbakır Kapı mah.
D_ Lâtifiye mahallesi
E_ Çabuk mahallesi
F_ Şar mahallesi
G_ Yenikapı mahallesi
H_ Ulucami mahallesi
I_ Teker mahallesi
İ_ Medrese mahallesi
J_ Şehidiye mahallesi
K_ Kölâsiye mahallesi
L_ Savurkapı mahallesi

1 _ Ulucami
2 _ Melik Mahmut camii
3 _ Lâtifiye camii
4 _ İbrahim Bey b. Bicân camii
5 _ Necmeddin Gazi mescidi veya cami-ı Asfer
6 _ Şeyh Mahmut Türkî mescidi
7 _ İbrahim Ağa mescidi
8 _ Şeyh Çabuk mescidi (şimdi cami)
9 _ Şeyh Bikâr veya Bınâr mesc.
10 _ Dinâr mescidi
11 _ Zarrâr mescidi
12 _ Şeyh Abdülaziz mescidi (şimdi cami)
13 _ Hacı Ya'kup mescidi
14 _ Reyhaniyye mescidi (şimdi cami)
15 _ Altun-Boğa mescidi
16 _ Sitti Radviyye medresesi
17 _ Şehidiye medresesi (şimdi cami)
18 _ Surp Kevork kilisesi
19 _ Kırk - Şehid kilisesi
20 _ Mar - Şmuni kilisesi
21 _ Behermis kilisesi
22 _ Hüsamiyye medresesi
23 _ Muzaferiyye medresesi
24 _ Zinciriyye medresesi
25 _ Bîmâristan
26 _ Hamam (Bî) mâristan hamamı
27 _ Şah Sultan Hatun medresesi
28 _ Hacı Maruf medresesi
29 _ Hamza-i Kebîr zâviyesi
30 _ Hamza-i Sagîr zâviyesi
31 _ Yenikapı hamamı
32 _ Cihangir Bey zâviyesi
33 _ Kasım Padişah medresesi

halde bulundukları hem yukarıda metni aynen verilen vesikadan, hem de Avrupa'lı seyyahların bıraktıkları eserlerdeki Mardin'e ait tasvirlerden anlaşılmaktadır[1].

A. Gabriel, 1932 senesinde Mardin'deki tetkikleri esnasında, bir yandan Mardin'e ait veya ondan bahs eden eserlerde verilen malûmata, diğer taraftan bizzat kendi müşahedelerine dayanarak Mardin'i çevreleyen surların bir krokisini yapmağa muvaffak olmuştur. İlişikte, bu araştırmanın ana kaynağı olan Tahrir Defterleri'nden faydalanarak, Mardin'deki tarihî eserlerin bir kısmını, şehrin mahallelerini ve Mardin'in tek ana caddesini işaretlediğimiz bir krokiyi takdim ediyoruz.

Şehrin mahalleleri: XVI. yüzyılda Mardin'in dokuz mahalleden ibaret olduğu görülmektedir: Bâb-ı Cedîd, Zarrâka, Kıssîs, Bâbü'l-Hammâra, Kölâsiyye, Şemsiyye, Zeytûn, Kâmil ve Bîmâristân, Yahudiyân.

Bâb-ı Cedîd باب جديد **(Yeni-Kapı) mahallesi**[2]: Bu mahalleye Bâbü'c-Cedîd mahallesi de denilir. Sur kapılarından birisinin adını taşıdığı anlaşılmaktadır. Bugün Mardin'de bu ismin türkçesi kullanılmakta olup mahallenin yamaçlarına doğru *Bâb-şit* denilen bir mahal vardır ki, *"Bâb-şit"*'in Bâb-ı Cedîd'in halk dilinde bozulmuş bir şekli olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılda halkının ekserisini müslümanların teşkil ettiği bu mahallede, hıristiyanların ufak bir azınlık meydana getirdiği, fakat devamlı olarak artış kaydettikleri görülmektedir. Aynı mahallede bânisi ve inşa tarihi belli olmayan, 1915 (1333)'de evkaf memuru Şükrü Efendi tarafından yeniletilen bir hamamın bulunduğu, bu mahallenin ismini yakın zamanlara kadar muhafaza ettiği bilinmektedir.

Zarrâka زراقة **mahallesi**[3]: XVI. yüzyıla ait ve hatta XVIII. yüzyıldan kalma vesikalarda ve defterlerde Zarrâka mahallesine

[1] J. B. Tavernier, *aynı eser*, I, 169; C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 391; A. Dupré, *aynı eser*, I, 79; G. A. Olivier, *aynı eser*, II, 342; Mc. D. Kinneir, *aynı eser*, göst. yer; J. S. Buckingham, *aynı eser*, göst. yer; Aucher-Eloy, *aynı eser*, I, 188; J. Cernik, *aynı eser*, II, 17; E. Sachau, *aynı eser*, 404.

[2] BA, *TD 64*, 216-7; *TD 998*, 6; *TD 200*, 524-7; TKUMA, *TD 117*, 31a-33a; BA, *MAD 4663*, 88; Abdülgani Ef., *aynı eser*, 189.

[3] BA, *TD 64*, 218-9; *TD 998*, 6; *TD 200*, 512-5; *MAD 4664*, 88; TKUMA, *TD 117*, 24b-27a; DM, *MŞS 262*, 46.

rastlanmakla beraber, XIX. yüzyıldan itibaren Mardin'in mahalleleri arasında bu isme tesadüf edilememektedir. Bununla beraber Mardin süryânî metropolidi sayın Hanna Dolapönü'nün verdiği sözlü bilgiye göre, Necmeddin mahallesine eskiden bu isim verilmekte olup Zarrâka «*suyu çok az olan kaynak*» demektir.

XVI. yüzyılda Zarrâka mahallesi'nde müslüman ve hıristiyan halk birlikte oturmakta olup ikisi arasındaki oran yüzyıl boyunca devamlı olarak, hıristiyanların lehine gelişmiştir.

Kıssîs قسيس ، قيصى ، قصيص (**Keşiş, Papaz**) **mahallesi**[1]: İbn Şaddâd[2] Mardin'in sur kapılarından birisine Bâb-ı Kıssîs adı verildiğini yazmaktadır. Böylece, bu mahallenin adı da bir sur kapısı ile alâkalıdır.

Bugün Mardin'de bu ismi taşıyan bir mahalle veya semt ismine tesadüf edilememektedir. Bununla beraber, 1846 (1262) tarihli bir vesika sureti, bizi, bu mahallenin yerini tâyin hususunda aydınlatmaktadır: "*...Mardin kasabasında mütemekkin süryânî katolik milleti mine'l-kadîm ölülerini yakûbî ermeni milleti kilisalarının havlılarına müştereken defn edegelürler iken, bir vakitden berü yakûbîler taarruz ederek beynlerinde vukû bulan münâzaa imtidâd bulmuş ve ba*ᶜ*d-ez-in katolik süryanîleri ölülerini kasaba-i mezbûre mahallâtından Kıssîs mahallesinde kâin kadîmden ve müstakilen kendüler yedlerinde olan Meryem-ana kilisası ta*ᶜ*bir olunur kilisalarının havlısına defn eyledikleri takdirde münâzaa-i mezkûre bi't-tabi*ᶜ *mündefi*ᶜ *olacağı ifâde ve beyân kılınmış...*"[3].

Yukarıdaki metinde mevzu-u bahs olan Meryem-ana kilisesi Mardin'in tek ana caddesi üzerinde ve Diyarbekir-kapısına giden yolun sağ tarafında bulunmakta idi. Burası 1963-64 senelerinde park yapılmak üzere, belediye tarafından istimlâk edilmiştir. Kıssîs mahallesinin bu kilisesinin bulunduğu mahal ve civarı olması gerekir. Buraya, hâlen, Şar mahallesi denilmektedir.

Kıssîs mahallesi tabirine XIX. yüzyıl ortalarındaki vesikalar-

[1] BA, *TD 64*, 219-21; *TD 998*, 6; *TD 200*, 515-20; *MAD 4663*, 87; TKUMA, *TD 117*, 34a-37b.

[2] Cl. Cahen, *aynı eser*, 116.

[3] DM, *MŞS 264*, 66a.

da da rastlanmaktadır[1]. Bu ismin ne zamandan beri terk edilmiş olduğu meçhuldür.

XVI. yüzyılda bu mahallenin sâkinlerinin 3/4 ünü hıristiyanlar, geri kalanını da müslümanlar teşkil etmekte idi.

Bâbü'l-Hammâra باب الحمارة **mahallesi**[2]: Burası da şehir kapılarından birisinin adını taşımaktadır. Bu kapının XIII. yüzyılın ikinci yarısında kapalı olduğu da bildirilmektedir[3]. Süryanî kaynaklarına dayanarak yazılan bir makalede[4] "*IV. yüzyıl başlangıcında şehrin kuzey-batısında Kırkıs denilen mevkide Babişvat yakınında Deyralhammar kurulmuştur. Bu manastırın adı yüzünden, o kapıya Hammar kapısı denilirdi.*", şeklindeki malûmat bizi aydınlatmaktadır. P. Krüger[5] de Mardin civarındaki bir tepe üzerinde "*al-ḥamâru (süry. Ḥamara)*" isimli bir manastır bulunduğunu tesbit edebilmiştir ve bunun tesis tarihinin IV. yüzyıla kadar çıkabileceğini kabul etmektedir. Kırkıs *Kırgız kulesi*'nden galattır. Bu kule Mardin kalesinin kuzey-batı ucunda bulunmakta idi. Hâlen de halk arasında yaşayan bir semt ismidir. "*Babişvat*", İbn Şaddâd'da açık, Bâbü'l-Hammâra ise kapalı olarak tavsif edilmektedir. Bunun sebebi bu iki kapının biribirine çok yakın oluşu dolayısı ile, ikisinin birden açık bulundurulmasına lüzûm görülmemiş olması ile izah olunabilir. Bâbü'l-Hammâra'da Akkoyunlu hükümdarı Cihangîr'in evkafına ait bir imâret olduğu, 1526 (932) senesine ait Tahrir Defteri kaydından anlaşılmaktadır: "*be-cihet-i taâm ve suluk der Bâb-ı Hammâra, fî sene* [932]. *Nân-bahâ, fî yevm: 5, gûşt-bahâ, fî yevm: 5, gendüm-bahâ, fî yevm: 2, hîme ve nemek ve nohûd, fî yevm: 1. Suluk der Bab-ı Hammâra, fî sene 250* [akça]"[6].

Bu mahallenin ismine, Tahrir Defterleri'nin dışında, osmanlı vesikalarında tesadüf edilememektedir. Evvelce orada bulunduğu bildirilen manastırın ve imâretin de izine rastlanmamaktadır. XVI. yüzyılda burada nüfusun çoğunluğunu hıristiyan ahali teşkil etmekte olup müslümanlar çok küçük bir azınlık meydana getirmekte idiler.

1 DM, *MŞS 243*, 58.
2 BA, *TD 64*, 221-2; *TD 998*, 6; *TD 200*, 498-503; TKUMA, *TD 117*, 37b-42a.
3 Cl. Cahen, *aynı eser*, göst. yer.
4 *Mardin Tarihi*, XIX. Ayrıl, *Özhikmet*, 4/76, 1953, 77.
5 *Aynı eser*, 41.
6 BA, *TD 998*, 26. Nân = ekmek, gûşt = et, gendüm = buğday, hîme = yakacak odun, nemek = tuz.

ORIENTAL DEPOSIT INSTITUTE

Kölâsiyye كولاسيه **mahallesi**[1]: Bu mahalle şehrin kuzey-doğusunda bulunmakta idi ve şimdiki Gül mahallesine tekabül ediyordu. Burada da hıristiyanlar çoğunlukta, müslüman halk azınlıktadır. İbn Şaddâd'ın mevzu-u bahs ettiği Melik Mansur medresesi[2] bu mahallede bulunuyordu[3]. Lâkin bu medreseden XVI. yüzyıla ait belgelerde bahs olunduğuna tesadüf olunamamıştır. Sadece Abdülgani Efendi[4] yerini bilmemekle beraber bu medreseye Haliliye medresesi de denildiğini yazmaktadır.

Şemsiyye شمسيه **mahallesi**[5]: Şemsî'lerin Mardin'de şimdiki Savur-kapı mahallesi taraflarında oturdukları söylenmektedir (Sayın H. Dolapönü'den nakil). 1526'dan sonra bu mahallede çok az sayıda müslüman ahaliye de rastlanmaktadır.

Zeytûn زيتون **mahallesi**[6]: Mardin şehrini çevreleyen kapılardan biri, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Bâbü'z-Zeytûn ismini taşımaktaydı[7]. Yakut[8] «*Ey Taglibli Huzr, Mardin'de zeytin yağı sıkıldıkça kötü ad ve fenâlık sizin müttefikinizdir*» şeklinde tercüme edebileceğimiz arapça يا حزر تغلب أن اللوم حالفكم ما دام فى ماردين الزيت يعتصر beytini nakl eder. Bu beyitte bahis konusu edilen zeytin imalât-hâneleri bu mahallede olsa gerektir. Sayın Hanna Dolapönü'nün verdiği bilgiye göre, evvelce Bâb-ı Cedîd (Yeni-kapı) mahallesinin yukarısında «zeytûn» adını taşıyan bir câmi bulunmakta olup, bu câmiin yanındaki bir sütundan zeytin yağı akar ve halk da bu yağı şifâ için çocuklarına sürermiş. Bugün câmiden de, yanındaki sütundan da eser yoktur. Lâkin bu açıklama Yakut'un yazdıklarını doğrulamaktadır. Zeytûn mahallesi de yine Bâb-ı Cedîd mahallesi civarında olmaktadır.

XVI. yüzyılda bu mahallede müslüman ahali çoğunlukta idi.

1 BA, *TD 64*, 222-3; *TD 998*, 6; *TD 200*, 507-10; *MAD 4663*, 88; TKUMA, *TD 117*, 18b-20b.

2 Cl. Cahen, *aynı eser*, 116.

3 DM, *MŞS 203*, 45.

4 *Aynı eser*, 187.

5 BA, *TD 64*, 224; *TD 998*, 6; *TD 200*, 523-4; *MAD 4663*, 89; TKUMA, *TD 117*, 20b-22a. Şemsîler için s. 77-78'e bakınız.

6 BA, *TD 64*, 224-5; *TD 998*, 6; *TD 200*, 520-2; *MAD 4663*; TKUMA, *TD 117*, 22a-24a.

7 Cl. Cahen, *aynı eser*, göst. yer.

8 *Aynı eser*, göst. yer.

Bu mahalle isminin XVIII. yüzyılın sonlarında da mevcudiyetini tesbit edebiliyoruz[1]. Bugün de halk arasında yaşamaktadır.

Kâmil ve Bîmâristan(كامل و بيمارستان) mahallesi[2]: Burası bu günkü Emineddin mahallesine verilen isimdi. Halkının çoğunluğunu müslümanlar teşkil ediyordu. Bu mahalle, her ne kadar, sadece 924 (1518) ve 932 (1526) tarihli Tahrir Defterlerinde zikr edilmekte ise de, XVIII. yüzyıl sonlarında da Mâristan mahallesi adına rastlanmaktadır[3]. Mahallenin adını burada mevcut Şeyh Emineddin bîmâristanından aldığı açıktır.

Yahudiyân يهود ديان mahallesi[4]: Hâlen Mardin'de, Yeni-kapı mahallesi'nin kuzey doğusunda, «*ʿayn-ı yahûd*» denilen bir çeşme vardır. Ayrıca, bu çevrede de vaktiyle yahudilerin oturdukları halk tarafından söylenildiğine nazaran, Yahudiyan mahallesi burası olmalıdır.

XVI. yüzyılda, bu mahalle, münhasıran musevîlerle meskûndu. Lâkin Tahrir Defterlerinin dışında, bu mahalleden bahs olunduğu görülmez.

Bu mahalle isimlerinden başka, 1540 (947) senesine ait Tahrir Defterinde ve daha sonraki tarihlere ait defterlerde «*mahalle-i Sevindik* سوندك» ismine tesadüf edilmektedir[5]. Burada da hıristiyan ve müslüman iki dinî cemaat oturmakta idi. Bu mahalle Lâtifiye camiinin güneyinde olmalıdır. Zira, buraya halk arasında «*mahalle-i Sündik*» de denmektedir. Sündik ve Sevindik aynı şekilde yazılmaktadır.

İbn Şaddâd'da bahs olunan[6] ve bugün de mevcut bulunan «*Bâb-ı Savur*» mahallesine, nedense, Tahrir Defterlerinde hiç tesadüf olunamamaktadır. XIX. yüzyılda ise, Mardin'de yeni mahalle isimlerine rastlanmaktadır[7]ki hepsi bugüne kadar muhafaza olunmuştur.

Şehrin nüfusu: Mardin şehrinde XVI. yüzyılda ikâmet etmek-

1 DM, *MŞS 241*, 117.
2 BA, *TD 64*, 226-7; *TD 998*, 6.
3 DM, *MŞS 241*, 117 vd.
4 BA, *TD 64*, 227-228; *TD 998*, 6; *TD 200*, 510-511; *MAD 4663*, 89; TKUMA, *TD 117*, 33a-34a.
5 BA, *TD 200*, 503-507; *MAD 4663*, 87; TKUMA, *TD 117*, 27b-30b; DM, *MŞS 241*, 118 vd.
6 Cl. Cahen, *aynı eser*, 116.
7 DM, *MŞS 248*, 43; *MŞS 264*, 79.

te olan vergi mükellefleri ile hâne-i gayr-ı avârız'ın miktarlarına, Mardin sancağı'nın genel nüfûs durumu incelenirken temas olunmuştu. Orada verilen rakamlara ve «*hâne*» için kabul edilen «*5*» katsayısına göre, Mardin şehrinin nüfusu 1518'de 8.200, 1526'da 10.712, 1540'da 13.943, 1564'de 18.714 kişi civarında olmalıdır. Bu rakamlar, daha sonra Mardin'in nüfûsu hakkında seyahat-nâmelerde rastlanan takrîbî nüfûs miktarlarına da uymaktadır:

1766'da C. Niebuhr[1]: 3.000 hâne, 2.000 müslüman, gerisi hıristiyan, 10 hâne de yahudi. Hâne başına beşer kişi kabul edilirse, 25.000 kişi kadar olur. C. Niebuhr'a Mardin'in nüfûsunun 60.000 kadar olduğu söylenmişse de, o bunu şüphe ile karşılamıştır.

XVIII. yüzyılın sonunda, G. A. Olivier[2]: 3.000 kürt, 5 ilâ 6.000 arap veya türk, 1500 ermeni yakûbî, bir o kadar da nastûrî, cem'an: 12.000 kadar. Bu tahmin bir-az az görünmekte ise de, P. L. İnciciyan'da aynı yüzyılın sonlarında vebadan mütevellit Mardin'in nüfûsunun azaldığını yazmaktadır[3].

1807'de A. Dupré[4]: 20.000 türk, 3.200 yakûbî, 2.000 ermeni katolik, 400 keldânî, 800 yahudi, 800 şemsî, 40 ermeni ortodoks, cem'an 27.240.

1816'da Mc. D. Kinneir[5]: 11.000 (1500 ü ermeni).

1827'de J. S. Buckingham[6]: 20.000 kişi, bunun 2/3 ü müslüman.

1837'de H. Southgate[7]. 3.000 aile, bunun 500 ü ermeni katolik, 400 ü yakûbî, 250 si süryanî katolik, 100 ü keldanî, 10 u yahudi, mütebakisi müslüman.

1878'de G. Geary[8]: 16.000 nüfus, 1/4' ü hıristiyan.

1880'de E. Sachau[9]: 20.000 kişi olup müslüman, hıristiyan, yakûbî, nasturî ve az miktarda ermeniden mürekkep.

[1] *Aynı eser*, II 392.
[2] *Aynı eser*, II, 343.
[3] *Aynı eser*, gösterilen yer.
[4] *Aynı eser*, I, 80.
[5] *Aynı eser*, 433; karş. V. Minorsky, *Mardin*, *İA*, VIII, 320.
[6] *Aynı eser*, I, 340.
[7] *Aynı eser*, II, 274.
[8] *Aynı eser*, II, 157.
[9] *Aynı eser*, 405.

Daha sonraki tarihlerde de Mardin'in nüfusu 15 ilâ 20.000 arasında gösterilmektedir. Cumhuriyet devrinde de bu şehrin nüfusu 18 ilâ 25.000 arasında değişmektedir. Mardin'in nüfûsundaki kısmî gerilemeler ve 15.000 ilâ 25.000 arasındaki sabit durum şehir halkının zaman zaman başka yerlere göç ederek hayat ve geçimlerini orada kazanmaları ile izah olunabilir.

XVI. yüzyılda şehirdeki nüfûsun dört dinî topluluğa göre, yüzde oranları da şöyledir:

	1518'de	1526'da	1540'da	1564'de
Müslüman :	41.00	38.8	34.9	27.9
Hıristiyan :	48.7	48.6	56.1	62.1
Yahudi :	6.2	8.0	5.0	5.1
Şemsî :	4.1	4.6	4.0	4.9

Bu tabloya bakıldığı zaman hıristiyan nüfusun şehirde zamanla daha büyük bir çoğunluk teşkil ettiği, buna mukabil müslümanların aynı artışı gösteremediği anlaşılır. Bunun sebepleri kısmen köylerdeki hıristiyan ahalinin şehre toplanması mıdır malûm değildir.

Şehirdeki hâne-i avârızın mahallelere dağılışı şöyledir[x]:

	1518		1526		1540		1564	
	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.
Bâb-ı cedîd	152 h 22 m	46 h 11 m	137 h 41 m	85 h 29 m	223 b 53 m	85 h 31 m	160 h 54 m	142 h 4 m
			2 i, 12 spz 1 pf 13 ehb.					

x Kısaltmalar :
Müs. (müslüman).
Hr. (hıristiyan).
b (beunak).
h (hâne).
m (mücerred).
i (imam).
spz (sipahi-zâde).
ehb (ehl-i berat).
pf (pîr-i fâni).

	1518		1526		1540		1564	
	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.
Meşki aşîretî[x]	30 h							
Zarrâka	120 h 16 m	83 h 4 m	123 h 20 m	42 h 22 m	155 h 43 m	85 h 27 m	137 h 65 m	248 h 2 m
			3 spz 13 sd, 3 i 14 ehb, 9 pf				10 seyyid, 22 kışlakçı	
Kıssîs	55 h 4 m	154 h 29 m	45 h 32 m	160 h 104 m	136 h 41 h	273 h 200 m	59 h 26 m	492 h —
			16 sd, şz, 6 spz, 3 ehb, 2 i, 5 mu, 10 pf					
Bâbü'l-Hammâra	12 h 4 m	182 h 63 m	56 h 11 m	292 h 103 m	49 h 22 m	363 h 227 m	25 h 19 m	759 n —
			30 pf, 2 mu, malûl âmâ					

x Bu aşîret mensupları Bab-ı Cedîd mahallesinde oturmaktadırlar.

Kısaltmalar:

n (nefer). sd (sâdât),
mu (muaf). şz (şeyh-zâde).

	1518		1526		1540		1564	
	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.	Müs.	Hr.
Kölâsiyye	73 h 15 m	86 h 14 m	131 h 19 m 9 pf, 9 spz 3 i 4 mu	182 h 54 m	104 b 20 m	173 h 92 m	77 h 19 m 16 n kışlakçı	239 h 31 m
Şemsiyye	64 h 8 m	2 h 1 m	95 h 36 m	2 h		100 h 46 m	7 h	193 h 2 m
Zeytûn	163 h 33 m	24 h 2 m	157 h 8 m 4 i 14 ehb 17 pf	34 h 6 m	192 b 91 m	48 h 28 m	189 h 99 m	104 h —
Kâmil ve Bîmâristan	43 h	157 h 25 m	102 h 26 m 2 ehb, 13 spz 4 pf.	250 h 45 m				
Sevindik veya Sündik					105 b 38 m	227 h 152 m	82 h 53 m	458 h 5 m
Yahudiyân	92 h 20 m		131 h 103 m 20 pf			121 h 59 m		198 h 6 m

Bu hâne, mücerred ve muaf adetlerine göre de, tahmînî olarak, mahallelerin nüfusu şöyle idi:

	1518		1526		1540		1564	
	Müsl.	Hr.	Müsl.	Hr.	Müsl.	Hr.	Müsl.	Hr.
Bâb-ı cedîd	932	241	856	454	1173	456	854	714
Zarrâka	616	419	845	232	818	452	800	1242
Kıssîs	279	799	467	904	721	295	321	2460
Bâbü'l-Hammâra	64	973	441	1563	277	2042	144	3795
Kölâsiyye	380	444	799	964	540	957	404	1195
Şemsiyye	—	328	11	511	10	546	35	967
Zeytûn	848	122	1032	176	1051	268	1044	520
Kâmil ve Bîmâristan	215	810	631	1295	—	—	—	—
Sevindik veya Sündik	—	—	—	—	563	1135	463	2295
Yahudiyân		480		758		664		996

Yukarıda verilen müslüman nüfus rakamlarının toplamına kadı, dizdar, mustahfız ve azapların adetleri eklenerek ve hıristiyan ve yahudilerin toplamı ile birleştirilerek 102. sahifede zikr edilen nüfus tahminleri bulunmuştur.

Şehirdeki anıtlar ve evkafı: XVI. yüzyılda Mardin şehrinde bulunan câmi, mescid, medrese, zâviye, kervansaray, bedestan (Kaysariyye), hamam, dükkân ve imalât-hânelerin de bir hayli kabarık bir yekûn teşkil ettiği görülmekte ve 1526 (932) senesinde bunların miktarları şöyle belirtilmektedir[1]:

cevâmi	*mesâcid*	*medâris*	*zevâyâ*	*hamam*	*kârvansarây*
bâb	*bâb*	*bâb*	*bâb*	*bâb*	*bâb*
4	*13*	*6*	*12*	*13*	*4*

dekâkîn	*muallim-hâne*	*boya-hâne ve şemᶜi hâne ve ser-hâne ve buz-hâne*	*maᶜsara*[2]	*bedestan*
bâb	*bâb*	*bâb*	*bâb*	*bâb*
572	*5*	*5*	*1*	*1*

[1] BA, *TD 998*, 37.

[2] Zeytinyağı imalathânesi

Tahrir defterlerindeki evkaf kayıtlarından da Mardin ve çevresindeki âbidelerin isim, mahiyet ve evkaflarını tesbit etmek mümkündür. Lâkin, ekseriyetle bu binalar «*medrese ve câmi*», «*zâviye ve medrese*», «*zâviye ve mescid*» ibarelerinin gösterdiği gibi, çift hizmet gören eserlerdir. Bunların icmaldeki adetleri ile evkaf kayıtlarındaki miktarları arasında farklar bulunmaktadır. Biz bu farkların -kısmen- icmal hesabının, bu yapıların tek ve birinci plânda hizmetleri nazar-ı dikkate alınarak yapılmasından doğduğu kanaatindeyiz. Zira, bu şekilde verilen yekûnlara varılabilmektedir. Bununla beraber, bazı câmilerin mevcudiyyetleri evkaf kayıtlarından öğrenilmekte ise de, icmale dahil edilmedikleri anlaşılmaktadır.

Mevcut Tahrir Defterlerinin karşılaştırılması neticesinde elde edilen bilgileri, kısa notlarla, aşağıda takdim ediyoruz.

a. **Câmiler:**

1. Câmi-i kebîr (Ulu-câmi): Mardin'deki câmilerin en eskisidir. J. S. Buckingham bu câmiin eski bir hıristiyan kilisesinden bozma olduğunu ifade ederse de[1], A. Gabriel'in câmiin mimarîsi üzerindeki tetkikleri ve kitâbesi[2], eserin XI. yüzyıl sonlarında mevcut olup islâm hâkimiyeti devresinden kalma olduğunu ortaya koymaktadır. Minaresi Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi[3] zamanında 1186 (582)'da inşa olunmuştur. Ali Emîrî, vakfiyesinde iki minareli olduğunun yazılı olduğunu zikretmektedir. Hâlen tek minârelidir. Câmiye ait kitabelerin birisinde kendisinden bahs olunan «*al-amîr al-kabir Tagrı-vermiş*» Karakoyunlu hükümdarlarından Kara Yusuf Bey'in nökerlerinden olup Mardin'de valilik yapan emir Tanrı-vermiş'tir[4].

Bu camiye Artuklu hükümdarlarından Melik Salih (1312-62) bir kısım malını vakf etmişti. Bunlar Mardin'de 38 dükkân, bir hamam, Bâb-ı cedîd civarında bir bahçe ve yine Mardin köylerindeki bir çok bağdan mürekkepti. Evkafın 1526'da 15.149, 1540'da 17.915, 1565'de 16.170 akça varidatı vardı[5].

2. Melik Mahmud câmii: Savur kapıda bulunmaktadır. Kitâ-

[1] *Aynı eser*, I, 339.
[2] A. Gabriel, *aynı eser*, I, 20-24, 291-295. Kitâbeyi okuyan J. Sauvaget'dir.
[3] K. Süssheim, *Kutb al-Din İlgazi II*, *İA*, V, 966.
[4] A. Gabriel, *aynı eser*, I, 295; Abū Bakr-i Tihrānī, *aynı eser*, I, 77, 79.
[5] BA, *TD 998*, 26-27; *TD 200*, 746-747; TKUMA, *ETD 552*, 60a.

besine nazaran[1], 1312-1362 tarihleri arasında Melik Salih tarafından yaptırılmış olmalıdır. Halk arasında bu câmiye Melik Mahmud câmii denir. Arşiv kayıtlarında da bu şekilde geçmektedir. Bu husus Melik Mahmud (1367-68)'un burada medfun olması keyfiyetinden doğmuş olsa gerektir[2].

XVI. yüzyılda bu câmiin evkafı arasında Musul Atabeyi Bedreddin Lûlû (1233)'nun vakfettiği bir dükkân ve 5 bağ, Melik Mahmud tarafından vakf olunmuş 14 dükkân ve Bâb-ı Savur yakınındaki bir diğer bağ bulunmaktadır. Vâridatı 1526'da 2.391, 1540'da 3.072, 1565'de 3.736 akça idi[3].

3. [Abd]al-Lâtif Câmii (Lâtifiye câmii): Artuk oğullarından Melik Salih ve Melik Muzaffer'in adamlarından Abdüllâtif b. Abdullah tarafından 1371'de yaptırılmıştır[4]. Mihrabının sağındaki kitâbede[5] vakfiyesi yazılı ise de, kısmen bozuk olduğu için tamamen okunamamıştır. 1526'da 3.162, 1540'da 4.046, 1565'de 5.013 akça varidatı olan evkafı, beş kıt'a bağ, 9 dükkân ve birisi harap iki köyden ibaretti[6].

4. İbrahim Bey b. Bîcân câmii: Bu zatın kim olduğu hakkında vesikalarda malûmat yoksa da, Abdülgani Efendi[7] Tekke (şimdiki Teker) mahallesinde Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından yaptırılmış bir câmiden bahs eder. 1526'daki evkafı Mardin'deki 8 dükkân, Diyarbekir'de bir bağ ve yine Mardin civarında muhtelif bağ ve değirmenlerden müteşekkildi; vâridatı 15.036 akça idi. Bu câmiin vakfına ait bir değirmenin 1518'deki tahrir esnasında Kasım Padişah evkafı arasına yazıldığı, fakat bu yanlışlığın 1526'da düzeltildiği görülmektedir[8]. Ayrıca, 1526 senesinde Diyarbekir'deki timar sahipleri arasında Akkoyunlu Mehmed veled-i Bîcân isimli bir zattan bahs olunmaktadır[9]. Bir yandan İbrahim Bey câmii evkafının Kasım Padişah evkafına karıştı-

1 A. Gabriel, *aynı eser*, I, 295.

2 Kâtib Ferdî, *aynı eser*, 58, Abdülgani Ef., *aynı eser*, 179.

3 BA, *TD 998*, 33; *TD 200*, 751; TKUMA, *ETD 552*, 63b. Câmiin mimarisi ve planı için bk. A. Gabriel, *aynı eser*, I, 24-5.

4 Kâtib Ferdî, *aynı eser*, 47; Abdülgani Ef., *aynı eser*, 181-182.

5 A. Gabriel, *aynı eser*, I, 296.

6 BA, *TD 998*, 31; *TD 200*, 748-749; TKUMA, *ETD 552*, 59b. Câmiin planı için bk. A. Gabriel, *aynı eser*, I, 25-26.

7 *Aynı eser*, 179; bk. Abdüsselâm Efendi, *Ümmü'l-İber*, Üniversite ktb. A. Y. 44, 265.

8 BA, *TD 998*, 30-31.

9 BA, *TD 134*, 18.

rılması, diğer yandan Diyarbekir'deki timar sahibinin bizimki ile isim ayniyyeti, «*b. Bîcân*» ve «*veled-i Bîcân*», İbrahim Bey b. Bîcân'ın Akkoyunlu hanedanına mensubiyetine işaret etse gerektir.

b. Mescidler:

1. **Necmeddin Gazi mescidi:** Artuk oğullarından Necmeddin Gazi tarafından yaptırılmıştır. Hâlen «*câmi-i asfer*» denilmektedir. Kitâbesi yoktur, ufak bir mesciddir.

XVI. yüzyılda 2 dükkân, 2 bağ ve Tel - Ulîn mezrasının 1/4 hububat hissesinden[1] ibaret olan evkafının 1526'da 2260, 1540'da 2695, 1565'de 3903 akça varidatı vardı[2].

2. **Şeyh Mahmud Türkî mescidi:** 1925 - 1930 seneleri arasında Necmeddin mahallesinde bu ismi taşıyan sadece minaresinden bir kaç arşın yüksekliğinde bir kısmı kalmış bir mescid bulunduğunu Abdülgani Efendi bildirmektedir[3]. Bu mescid XVI. yüzyıla ait Tahrir Defterlerinde zikr edilen eser olmalıdır. Bânisinin şahsiyeti ve yapılış tarihi hakkında her hangi bir ip ucu bulunamayan bu mescidin evkafı arasında Mardin'de 3 dükkân, 9 parça bağ ile Kavs ve Harâbü'd-darb köylerinin rub'u hububat hisseleri bulunup varidatı 1526'da 1170, 1540 da 3178, 1565'de 5514 akça idi[4].

3. **İbrahim Ağa mescidi.** Diyarbekir kapısı[5] mahallesinde bu-

[1] 1540 tarihli Diyarbekir kanun-nâmesinde «*rub'u hubûbat hisse*» şöyle tarif olunmaktadır: «... *bir köyün vakfiyyeti sahîh olıcak, öşr-i şer'îsi vakf olmak gerek ki, nısfı olur. Rub'u olmasına sebep bu vilâyetin emlâki ekseriyâ padişahlar tarafından meçhûlü'l-mâlden harâbe ve raiyyeti yok iken satılup alınmışdır. Ve ol tarihlerde bu kanun dahi var imiş ki, bir yerde bir kilmesnenin raiyyeti ziraat eder olsa, hasıl olan behrenin nısfını sahib-i arz ve nısf-ı aharın sahibi raiyyet alurmış. Emlâk sahipleri hod ancak marabasın almışdır. Raiyyet padişah-ı âlem-penâh hazretlerinindir. Ol ecilden öşr-i şer'înin dahi nısfı mîrî içün kaydolunup nısf-ı ahar vakıf kayd olundu ki, beşde bir kasm olunca cümleden rub'u mahsul vakfın olur.*» (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 135. Neşirde dalgınlıkla «*maraba*» yerine «*haraba*»).

[2] BA, *TD 998*, 34: *TD 200*, 750; TKUMA, *ETD 552*, 63b; ayrıca bk. VUMA, *DMD 491*, 253.

[3] *Aynı eser*, 185.

[4] BA, *TD 998*, 32; *TD 200*, 753; TKUMA, *ETD 552*, 57b; VUMA, *DMD 491*, 253.

[5] Bu kapıya Muş kapısı da denilirdi (bk. A. Dupré, *aynı eser*, göst. yer.)

lunmakta idi. Yerine şimdi, Zirâî kombinalar binası yapılmıştır. İbrahim Ağa'nın şahsiyeti meçhuldür.

Mescidin 1526'da 5739, 1540'da 5944, 1565'de 4677 akça varidatı olan evkafı şehirdeki 2 dükkân, Kurs-ı evsat köyünde bir değirmen, Üçdepe Şems, Harza ve Hatîbe köylerinin rub'u hubûbat hisselerinden müteşekkildi[1].

4. Şeyh Çabuk mescidi: Aynı adı taşıyan mahalledédir. Kitâbesi okunamamaktadır. 1259 (1843)'da tamir edilmiştir[2]. 1873'de ikinci bir tamir daha görmüştür[3]. Bânisinin kimliği bilinememektedir.

Evkafı Mardin'deki 3 dükkân ile Kurs-i âlâ köyünde bır bağdan ibaret olup varidatı 1526'da 214, 1540'da 588, 1565'de 960 akçadan fazla değildi[4].

5. Şeyh Bîkâr veya Bınâr بـكار mescidi: Gül mahallesindedir. Abdülgani Ef[5]. bu mescidin VIII. yüzyılda Abbasî halifesi Saffah zamanında yapıldığının rivayet edildiğini yazmakta ise de, hiç bir delil gösterememektedir. Bizce, bu kabil Şeyh ismi ile başlayan mescidler, Mardin'in türklerin buraya hakim oluşlarından sonra yapılmışlardır, bu şeyhler veya dervişler burada kolonizatör vazifesini ifa etmişlerdir[6]. Mescidin bulunduğu mahalle de "*Bikâr*" adı verilmekte idi: "*bağ-ı vakf der Bikâr der bağha-i şehr*", [7] kaydı buna delâlet etmektedir.

Evkafı iki dükkândan ve iki adet bağdan ibaret olan bu binanın geliri 1526'da 308, 1540'dâ 226, 1565'de 300 akça idi[8].

6. Dinâr mescidi: Medrese mahallesinde olup kapısı cadde üzerinde iken 1930 a doğru cadde genişletilirken istimlâk edildiğinden

[1] BA, *TD 998*, 32-33; *TD 200*, 754; TKUMA, *ETD 552*, 62a.
[2] Abdülgani Ef., *aynı eser*, 180.
[3] Aynı yazar, *aynı eser*, göst. yer.
[4] BA, *TD 998*, 33; *TD 200*, 757; TKUMA, *ETD 552*, 64a; VUMA, *aynı defter*, 252.
[5] *Aynı eser*, 184.
[6] Bk. Ö. L. Barkan, *Kolonizatör Türk dervişleri*, *Vakıflar Dergisi*, II, 285 vd.
[7] BA, *TD 998*, 34.
[8] BA, *TD 998*, 34; *TD 200*, 756; TKUMA, *ETD 552*, 63a; ayrıca bk. VUMA, *aynı defter*, 255.

sokak içerisinde kalmıştır[1]. Bânisi Şeyh Mehmed Dinârî adlı bir zattır. İnşa tarihi meçhuldür.

Evkafı, XV. yüzyılda, şehirdeki 3 dükkândan ibaret olup varidatı 1526'da 360, 1540'da 324, 1565'de 480 akça idi[2].

7. **Zarrâr mescidi:** Necmeddin mahallesinin güneyinde, evlerin biraz daha aşağısındadır. Bânisi ve mescidin yapılış tarihi bilinmemektedir.

1526 senesinde Şeyh Mehmed Okî اوق mescidinin evkafından Şücâiyye hamamının senelik 3240 akça kira bedeli bu mescidin evkafına ilâve olunmuştur. İhtimal bu sebeple, daha sonraları Zarrâr mescidinden hiç bahs olunmamaktadır. Sadece Şeyh Mehmed Okî evkafı kayd olunmaktadır. Bahis konusu edilen de artık Şeyh Mehmed Okî mescididir.

1540'da 560, 1565'de 1980 akça geliri olan bu mescidin[3] evkafına dahil olan Şücâiyye hamamı Koçhisar'da idi[4].

8. **Şeyh Abdülâziz mescidi:** Mardin'de Sûkü'l-bakar denilen çarşı içerisinde bulunduğunu, fakat 1930 tarihlerinde yıkılmış bir durumda olduğunu Abdülgani Efendi kaydetmektedir[5]. Hâlen mevcut değildir.

1526'da 408, 1540'da 480, 1565'de 372 akça geliri olan evkafı şehirdeki 5 dükkândan ibaretti. Evkaf varidatı mescidin imamının ve müezzininin masraflarını karşılayabilmekte idi[6].

9. **Hacı Selmân mescidi:** Bu mescidin ne bânisinin şahsiyeti, ne yapılış tarihi, ne de yeri bilinmektedir.

1526'da evkafı 8 dükkândan ibaretti, geliri 600 akça olup imamına ve müezzinine tahsis olunmuştu. Bu varidatın 1540'da 480, 1565'de 852 akça olduğu bilinmektedir[7].

[1] Abdülgani Ef., *aynı eser*, 185.
[2] BA, *TD 998*, 33, *TD 200*, 753; TKUMA, *ETD 552*, 66b; ayrıca bk. VUMA, *Aynı defter*, 255.
[3] BA, *TD 998*, 35; *TD 200*, 753; TKUMA, *ETD 552*, 64a.
[4] Abdülgani Ef., *aynı eser*, 181.
[5] *Aynı eser*, 185.
[6] BA, *TD 998*, 33; *TD 200*, 747; TKUMA, *ETD 552*, 63b.
[7] BA, *TD 998* 35; *TD 200*, 757; TKUMA, *ETD 552*, 64a.

10· Hacı Yaʿkûb mescidi: Bu mescid daha 1526 senesinde harap bir vaziyette idi ve evkafını teşkil eden iki bağın 500 akçalık geliri Hacı Maʿrûf medresesine bağlanmıştı[1]. Sonradan tekrar tamir edilerek ibadete açılmış olmalıdır ki, 1540'da evkafının 540 akça olan varidatı imamlarının tasarrufuna terk olunmuştur[2]. 1565'de de evkafının geliri 480 akçayı bulmuştu[3]. Hacı Yaʿkûb'un kim olduğu, ne zaman yaşadığı, mescidinin Mardin'in hangi mahallesinde bulunduğu tesbit olunamadı.

11· Hûnrevân Hatun mescidi: Bu mescidin de yeri, bânisinin kimliği ve inşa tarihi tesbit olunamamıştır.

1526'daki evkafı şehirdeki 5 dükkân ve kervansaray'ın kira bedelleri varidatı toplamı 696 akçadan ibaretti. Bu gelir 1540'da 900, 1565'de 1925 akçaya yükselmiştir[4].

12· Reyhaniyye mesciddi: Çarşı içerisindedir. Bânisi malûm değildir. 1540'daki evkafı Diyarbekir'deki bir değirmen, Mardin'de 2 dükkân, 2 parça zemîn, mescidin yanında bir mahzen ve bir bağdan müteşekkil olup varidatı 1712 akça idi[2]. 1565'de bu gelir 1558 akçaya düşmüştür[6].

Abdülgani Efendi[7] 1171 (1757/1758)'de Ahmed Paşa kızı Âdile Hanım ismindeki bir kadının Mardin'de, çarşı içerisinde Reyhâniyye adını taşıyan bir mescid yaptırmış olduğunu yazmaktadır. Bunun yukarıda adı geçen mescidin esaslı bir şekilde yeni baştan inşa edildiği anlamını taşıması kuvvetle muhtemeldir.

13· Altun-boğa mescidi: Bânisi Artuk-oğulları vezirlerinden Altun-boğa olmalıdır. 1565'de bu mescidin evkaf varidatı 384 akça idi[8]. Abdülgani Efendi[9], Zinciriyye medresesinin doğusunda bulunan ve aynı

1 BA, *TD 998*, 35.
2 BA, *TD 200*, 747.
3 TKUMA, *ETD 552*, 63a; ayrıca bk. VUMA, *Aynı defter*, 252.
4 BA, *TD 998*, 33; *TD 200*, 748; TKUMA, *ETD 552*, 60b.
5 BA, *TD 200*, 747.
6 TKUMA, *ETD 552*, 63a.
7 *Aynı eser*, 180.
8 TKUMA, *ETD 552*, 59b.
9 *Aynı eser*, 186-187.

adı taşıyan bir medresenin taşlarının sökülerek, şimdiki Ticâret Lisesi olan, okulun yaptırıldığından bahs etmektedir.

14. **Azaplar ağası mescidi:** Bu mescid muhtemelen 1540-1565 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Bunu, bu mescidden sadece 1565 senesine ait Evkaf Tahrir Defteri'nde bahs edilmesinden anlıyoruz[1]. Bu mescid hâlen mevcut değildir. Bununla beraber, Abdülgani Efendi[2], vaktiyle Savurkapı civarında bu adı taşıyan bir mescidin olduğunu işittiğini, fakat bunun izine rastlayamadığını kayd ettiğine göre, yerinin o civarda olması lâzımdır. Bu mescidin evkafının geliri 1565 tarihinde yılda 8.000 akçaya ulaşmakta idi[3].

c. **Kiliseler:** XVI. yüzyılda, halkının büyük bir çoğunluğunun hıristiyanlık dinine mensup olmaları sebebi ile, Mardin ve çevresinde bir çok kiliselerin de bulunması tabiidir. Bununla beraber, aynı yüzyıla ait defterlerde yalnız şehrin doğusunda bulunan **Deyr-i Zaferan** hakkında iki küçük kayda rastlanabilmiştir. Bunlardan birisi 1540 senesine ait olan "*mahsul-i kinisa-i Deyr-i Zaferan, fî sene: 2400. Hisse-i vakf-ı medrese-i Sitti Radviyye: rubᶜ 600* [akça], *hisse-i mîrî: 3 rub, 1800* [akça]„ şeklindekidir[4]. İkincisi de yine adı geçen manastırın bağlarından alınacak vergi hakkındadır, 1565 tarihlidir. Bu ikinci kayda ekli bir açıklamadan, Deyr-i Zaferan'ın bağlarından elde olunan mahsulün vergisinin aynı manastırda patrik olan Tuma[5] adlı bir rahip tarafından 1/4 ve 3/4 nisbetleri çerçevesinde, vakfa ve has eminlerine verildiği, daha sonraları bu bağların hass-ı humâyûn olan Kalʿatü'l-merʿa (Kalat al-İmra) köyü reayasının eline geçtiği, manastır rahibi tarafından ancak vakfa ait bağın işletildiği anlaşılmaktadır: "*...mezraa-i mezbûrenin sınurunda vâki olan bağlardan lâzım gelen resm-i bâğâtı kilisa-i mezbûrede patrik olan Tuma nam rahib cemᶜ edüp merkûm mezkûr üzere vakfa ve has eminlerine edâ edermiş. Badehu mezraa-i mezbûrenin bağları hass-ı humâyûn olan Kalʿatü'l-merʿa karyesinin reâyâsı eline nakl eylemek ile has eminleri kabz etmeğin hisse-i mîrî müstakillen kayd olunmayup lâkin hisse-i vakf içün kilisa-i mezbûrenin bir kıt'a bağı olup rahib-i mezbûrun tasarrufunda andan gayri bağdan ve ziraat*

[1] TKUMA, *ETD 552*, 64b.

[2] *Aynı eser*, 186.

[3] TKUMA, *aynı defter*, aynı yer.

[4] BA, *TD 200*, 529.

[5] Krş. M. H. Dolapönü, *Deyrulzafaranın muhtasar tarihi*, Mardin 1955, 28. Bu manastırın 1698 senesindeki tamiri için bk. BA, *ŞD 29*, 147a.

olunur yerden nesne olmadığı, üzerine varılup görülmek ile ve âyân-ı vilâyet ve has eminleri ve ehl-i vukûf ihbârıyla malûm olmağın bir kıt'a bağına 600 akça resm takdîr olunup vakf-ı mezbûreye edâ eylemek içün uhdesine kayd olundu ki, min ba'd has eminlerine kabz edegeldikleri 1800 akçeyi karye-i mezbûre bağlarıyla mezraa-i mezbûre sınurunda olan bağların rüsûmâtından mahsub edüp bigayrı hakkın tekrar nesne talep olunmamak içün meşrûh kılındı„ [1].

XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl başlarında Mardin'deki bazı kiliselerin tamirlerine ait vesikalardaki "*nefs-i kasaba-i Mardin'de vâki feth-i hâkânîden berü yedlerinde terk olunmuş... kilisası*„ gibi kayıtlardan da Mardin'de XVI. yüzyılda bazı kiliselerin bulunduğu öğrenilebilmektedir. Bunlar şehirdeki ermenilere ait **Surp Kevork** [2], süryani yakûbîlere ait **Kırk-şehid**, **Mar Şmuni** ve vesika metninde isim hânesi boş bırakılmış bir üçüncü kilise [3] ile şehrin hemen güneyindeki Göllü köyündeki eski bir kilisedir [4].

d. Medreseler: XVI. yüzyılda Mardin'de bulunan medreselerden sekizi tesbit olunabilmektedir, buna rağmen 1526 senesinde şehirdeki medreselerin adedinin altı olarak gösterilmesi, bir kısmının faal olmadıkları manasına gelse, gerektir.

1. Sitti Radviyye (Hatûniyye) medresesi: Bânisi, Artuklu hükümdarlarından Necmeddin Alpı (1152-1176)'nın hanımı ve Kutbeddin İlgazi (1176-1184)'nin annesidir. Gül mahallesindedir, bir de mescidi vardır. Evkafı aynı adı taşıyan hamamın kirası, Benabil köyünün 1/4 hubûbat hissesi, Deyr-i Zaferan'da bir bağ ve Nakr al-Kahv نقر القهو mezraından müteşekkildi [5]. Varidatı 1526' da 9.080, 1540'da 10.484, 1565'de 10.451 akça idi [6].

2. Şehidiyye medresesi: Aynı adı taşıyan câmi ile birlikte Mardin'deki âbidelerin en muhteşemlerinden birisidir. El-Mansûr ve Nasıreddin lâkaplarını da taşıyan Artuklu hükümdarı Artukarslan b. İlgazi

1 TKUMA, *TD 117*, 44a.

2 BA, *MÜD 114/1*, 102. Lâtifiye mahallesindedir.

3 BA, *ŞD 39*, 629. Vesikada ismi yazılmayan üçüncü kilise şehrin ana caddesi üzerindeki *Behermis* kilisesi olmalıdır. Mardin'de şehir içerisindeki en eski kiliselerin yukarıda isimleri yazılı biri ermeni ve üçü süryani olmak üzere dört kilise olduğu H. Dolapönü tarafından da kabul edilmektedir.

4 BA, *MÜD 115*, 531 ve *ŞD 120*, 192.

5 J. Sauvaget, *aynı eser*, 297-98.

6 BA, *TD 998*, 27; *TD 200*, 749; TKTMA, *ETD 552*, 59a.

(1201-1239') tarafından yaptırılmıştır. Kızıltepe'de hâlen iskeleti kalan büyük câmi de bu zat tarafından yaptırılmıştır [1]. Ali Emîrî Efendi bu medresenin seksen hücreli olduğu için "*semânîn*" diye isimlendirildiğini yazmaktadır [2]. Bu medresenin de bir mescidi vardır, sonradan câmiye tahvil olunmuştur.

XVI. yüzyılda bu medresenin evkafını şehirdeki 32 dükkân, bir kervansaray, Kurs köyünde 3 değirmen, yine şehirde Bâb-ı cedîd de, Kurs-ı ednâ ve Kabbâd köylerinde birer bağ, ʿAyn-ı Ferd, Harâb ül-mâ, Tel-Kurʿa, ʿAmişmiş (عمشمش) [3] ve Zaʿni (زعنى) köylerinde rub'u hubûbat hissesi teşkil etmekte idi. Bu evkaftan mütevellid varidatı 1526'da 16.992, 1540'da 20.498, 1564'de 29.060 akça idi[4].

3. **Hüsamiyye medresesi:** Tahrir defterlerinde evkafına rastlayamamakla beraber, A. Gani Ef., Mardin'de Hüsameddin Timurtaş tarafından yaptırılmış bir medrese bulunduğunu ve bunun 1930 senelerinde çok harap bir vaziyette olduğunu yazmaktadır[5]. Ferdî'ye göre, Melik Mansur Necmeddin II (1294-1312) bu medresede gömülü idi. Hâlen eseri kalmamış olan ve Cumhuriyet İlkokuluna giderken yolun sağında olduğu söylenen bu medresenin XVI. yüzyılda mevcut bulunması lâzımdır.

4. **Muzafferiyye medresesi:** Medrese mahallesinde olup 19 Zilhicce 1315 (11 Mayıs 1898) tarihli "*vakf-ı mezkûrdan* [Mardin'de Muzafferiye medresesi vakfı] *olan medrese arsasına bir câmi-i şerif, bir de mekteb-i Rüşdiye inşasına müsaade-i mahsûsa-i cenâb-ı pâdişâhî erzân buyrulduğunu nâtık Diyarbekir vilâyet-i aliyyesiyle evkaf muhasebeciliği vekâletinden tahrîrât tastîr içün Mektûbî kalemine ilmü haberi verilmiştir* [6]." şeklindeki bir evkaf kaydı bu medresenin yerini ve akîbetini bize göstermektedir. Mardin'deki Rüşdiye mektebi, yakın zamanlarda Lise, Kız Öğretmen Okulu ve nihayet Ticaret Lisesi olarak kullanılan Zinciriye medresesi altındaki iki katlı taş binadır.

Bânisi Artuklu hükümdarı Melik Muzaffer Kara Arslan (1260-1299)'dır. Kâtip Ferdî bu medreseyi bilhassa övmektedir[7]. İçerisinde

1 Bk. s. 66.

2 Kâtip Ferdî, *aynı eser*, 31, not 2.

3 Bugün Aynmişmiş köyüdür.

4 BA, *TD 998*, 28; *TD 200*, 752; TKUMA, *ETD 552*, 58a. A. Gabriel, *aynı eser*, I, 27-28, 298-300'de J. Sauvaget'nin okuduğu kitâbeler, II, XI-XIV'de resimler, plân.

5 Abdülgani Ef., *aynı eser*, 187.

6 VUMA, *DMD 491*, 234'deki sahife kenarı notu (der kenar).

7 Kâtip Ferdî, *aynı eser*, 38.

bir de mescid bulunduğu *"evkaf-ı Melik Muzafferiye be-cihet-i medrese ve mescid,,* kaydından anlaşılmaktadır.

1526'da evkafı Cedîd ve Kâsımiyye adlı iki hamam olarak gösterilmekte iken, 1540'da bunlara ilâveten Mahmud Şah, Başitûne ve Buveyre köylerinin rubʿu hubûbat hisseleri de kayd olunmaktadır, ayrıca iki dükkân da eklenmiştir. Evkaf varîdatı 1526'da 13.141, 1540'da 19.246, 1564'de 19.305 akça idi [1].

5· Sultan İsa (Zinciriyye) medresesi: Medrese mahallesinde olup hâlen öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır. Bânisi Artuklu hükümdarlarından Melik Sultan İsa'dır ve 1385 tarihinde inşa olunmuştur. Evkafı arasında, XVI. yüzyılda, şehirde 19 dükkân, Diyarbekir'deki 2 değirmen, Mardin'de bir bağ ve Tuffahiyye köyünün rub'u hubûbat hissesi zikr edilmektedir. Evkaf geliri 1526'da 14.150, 1540'da 12.780, 1564'de 12.641 akça idi [2].

6· Bîmâristân: Mardin'deki Artuklu hanedanının kurucusu Necmeddin İlgazi (1106-1122) [3] tarafından kardeşi Eminüddin için yaptırıldığı söylenir. Yanında bir de hamam ve câmi bulunmakta idi. Bu bîmâristânın harabesini Abdülgani Efendi [4] görmüştür. Bu binanın bulunduğu mahalleye bugün de Emineddin mahallesi adı verilmektedir.

-1526 senesinde Bîmâristân'ın evkafı yanındaki hamam, şehirde 7 dükkân, iki bahçe ve ʿAmûde köyünün rubʿu hubûbat hissesinden müteşekkildi. Varidatı aynı tarihte 15.971, 1540'da 17.035, 1564'de 18.905 akça idi [5]. 1540 tarihinde Mardin'de Bâbü'l-Hammâra mahallesinde oturan Vehîb b. Hekîm adlı bir zat, bu darüşşifâda, çalışan ve günde 5 akça geliri olan bir hekimdi.

7· Kâsım Padişah medresesi: Şehrin güney-batısında ve dışındadır. Hâlen de Kâsım Padişah medresesi adı ile çok meşhurdur. Akkoyunlu hanedanından Mardin'de ve Diyarbekir'de saltanat süren Kasım b. Cihangîr (ölm. 1503)'e izafe edilen ve defterlerimizde *"zâviye*

1 BA, *TD 998*, 29; *TD 200*, 756; TKUMA, *ETD 552*, 57b.

2 BA, *TD 998*, 32; *TD 200*, 745-746; TKUMA, *ETD 552*, 68a; A. Gabriel, *aynı eser*, I, 28-33, 300-302 (kitâbeleri).

3 A. Sevim, *Artuk oğlu İlgazi, Belleten*, XXVI, 649-91.

4 *Aynı eser*, 186.

5 BA, *TD 998*, 30; *TD 200*, 498, 748; TKUMA, *ETD 552*, 59a. A. Süheyl Ünver, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastanelerin bir kısmına dair, Vakıflar Dergisi*, I, 1938 (s. 18 de Mardin Darüşşifâsı); aynı yazar, *Selçuk tababeti*, İstanbul 1940. Bimaristan için bk: D. M. Dunlop ve B. N. Şehsuvaroğlu, *Bimaristan*, *EI*², I, 1259-62.

ve mescid [1]", "*medrese ve zâviye* [2]" olarak belirtilen Mardin'deki bu muhteşem eserin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. A. Gabriel[3], bu bina ile Sultan İsa medresesi arasındaki büyük mimârî benzerliğe istinâden ve üzerinde yapılış tarihine ait hiç bir kitâbe bulunmamasından, bu yakınlığı Akkoyunluların Mardin'i ele geçirdikleri zaman henüz inşası bitmemiş bir medrese bulup onu tamamlamış oldukları şeklinde izah etmektedir.

Bu eser, Mardin'deki âbideler içerisinde, XVI. yüzyılda evkafı en fazla ve varidatı en zengin olan binadır. Öyle ki, bu zâviyenin evkafı arasında 1526'da yalnız Mardin'de 243 dükkân zikr edilmektedir. Bu dükkânlardan 74 tanesi Kaysariyye denilen büyük bedestenin yani kapalı çarşının içerisinde bulunmakta idi [4]. Ayrıca, şehirdeki Kasımiyye hamamı, Kurs-ı ednâ köyünde 4, ʿAmişmiş ve Karadere köylerinde birer değirmen, yine Kurs civarında 15, Rişmil'de 1, Mardin şehri etrafında 6 adet bağ, Mardin kazasına bağlı Şamrah, İbrahimiyye, Kelbîn, Kızılkend, Ebu Katâra, Mal-depe, Harzem, Salâh, Savur kazasına tâbi Pîr Ali depesi, Tezeklü, Yenice, Susan, Kurumşalu (Kurmuşlu), Arânis, Deve-kendi, Matar, Tel-Şihâm, Rummâni, Kıranlı köylerinin rubʿu hububat hisseleri bu evkafa dahildi. Varidatı topyekûn 141.082 akçayı buluyordu[5]. Bu varidat medrese, zâviye ve mescidin bütün masraflarını karşıladıktan sonra, artan yevmî 51 akça, senevî 18.360 akça havâss-ı humâyûna veriliyordu. Bu evkafa 1540 (947) senesinde Diyarbekir'de bulunan Kasım Padişah evkafına ait 13 dükkân da ilâve edilmiştir, yıllık gelir 199.631 akçaya yükselmiştir.

1540 tarihinde bu medresenin zevâidinden [6] faydalanan üç şahsın ismi bilinmektedir: Mevlânâ İnâyetüddin (günde 15 akça geliri vardır), Mevlânâ Hüseyin Şirvânî (günde 10 akça) ve Mevlânâ Mansur Müneccim (günde üç akça). Yine aynı tarihte bu medresede 7' si hanefî, altısı şâfiî olmak üzere 13 dânişmend ile 13 de suhte bulunduğu, bunların medresenin zâviyesinde bir kısım yolsuzluklar yaptıkları, bu sebeple kendileri ile ilgili yiyecek miktarlarının 1540 tarihlerinde düzen-

1 BA, *TD 998*, 20. Zâviyelerin görevleri ve zâviyeli câmiler için bak.: S. Eyice, *Zâviyeler ve zâviyeli camiler*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, 1963, 22-25.

2 BA, *TD 200*, 740; TKUMA, *ETD 552*, 55b-56b.

3 *Aynı eser*, I, 36-37.

4 A. Gabriel, *aynı eser*, I, 40-41.

5 BA, *TD 998*, 20-22.

6 "*Zevâid*„ bir vakfın gelirinden bütün masraflar çıktıktan sonra arta kalan para demektir, bk. M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, 349.

lendiği Tahrir Defterindeki kayıttan anlaşılmaktadır: *Zikr olan zâviyede olan taamı dânişmendler ve suhteler tamâm kendüler alup ve altı-yedi ay yaylâğa çıkup medresede olmayup 'taam bizümdür'* [deyu] *harc-ı taam ne ise nakd alup kendüler yaylâkta ekl edüp zâviyede âyende ve revendeye altı-yedi ay taam verilmeyüp battal olurmuş. Hâliyâ defter-i cedîde şol vechle kayd olunmuştur ki, medrese-i hanefînin muîdiyle yedi dânişmendi vardır ve medrese-i şâfiînin muîdiyle altı dânişmendi vardır ki, cümle 13 dânişmend olur ve 13 dahi suhteleri vardır. Her gün sabahda ve akşamda her hücreye iki nöbet doksan dirhem yahni* (یاخنی), *altmış dirhemi dânişmend içün ve otuz dirhemi suhte içün ve her öyünde yüz seksen dirhem etmek* (ekmek) *-yüz yiğirmi dirhemi dânişmend içün ve altmış dirhemi suhteleri içün verilüp ve âdet üzre şurbaları* (çorbaları) *verilüp ve cuma gicesi pilâv ve zerde verilüp bâki kalan et ve etmek hademeye ve misâfire ve sâir âyende ve revendeye verile*„ [1].

Kâsım Padişah medresesi ve zâviyesi evkafının geliri 1564'de de 266.795 akçaya yükselmiştir [2]. Aynı tarihte Kasım Padişah evkafının zevâidinden faydalananlar arasında Mevlânâ Muhyiddin b. Bahaeddin (günde 30 akça), Mevlânâ Seydi Ali (günde 10 akça), kadı İbrahim Çelebi (günde 5 akça), Mevlânâ Muhammed veled-i Mansur (günde 3 akça) gibi şahıslar bulunmaktadır [3]. Bu medresenin faaliyeti Birinci Dünya Savaşına kadar devam etmiş, sonra kapatılmıştır [4].

8. Şah Sultan Hatun medresesi : [5] Akkoyunlu hanedanından İbrahim Bey'in hanımı Şah Sultan tarafından, İbrahim Bey camiinin yanında yaptırılmıştır. Teker mahallesinde idi. Bu medresenin evkafı arasında Mardin'de dokuz dükkân, Karadere ve Kurs-ı evsat köylerinde birer değirmen, yine Kurs-ı evsat ve Rişmil köylerinde birer bağ, Tel-Ermen, Tel-Ulyan, Diki, Kodeh, Çakal-depe, Tel-ʿAyn ve فلو köylerinin 1/4 hububat hisseleri kayd olunmaktadır. Evkafın varidatı 1526'da 15.219, 1540'da 23.292, 1565'de 22.614 akça idi. 1840'larda Mardin müftüsü bulunan Abdüsselâm Efendi, *Ümmü'l-iber* adlı yazma Mardin Tarihi'nde dedelerinin bu medresede müderris ve mütevelli olduklarını belirtmektedir. Bunlardan ilki El-hac Abdülkadir Efendi'dir. Ona oğul

1 BA, *TD 200*, 745.
2 TKUMA, *ETD 552*, 55b-56b.
3 TKUMA, *aynı defter*, 57a.
4 Abdülgani Ef., *aynı eser*, 124.
5 BA, *TD 998*, 28-29; *TD 200*, 755; TKUMA, *ETD 552*, 62a-b; Abdüsselâm Efendi, *aynı eser*, Üniversite Ktb., A. Y. 44, 265; Abdülgani Efendi, *aynı eser*, 187.

ve torunları El-hac Zeynelâbidîn, Es-seyyid Ömer, Mehmed, İbrahim, El-hac Ömer, Mehmed ve Ömer Efendiler halef olmuşlardır. Bu son Ömer Efendi Abdüsselâm Efendi'nin babasıdır.

9. Hacı Maᶜruf medresesi : Bu medresenin hâlen mevcut mimarî kalıntısından bir artuklu eseri olup 1526 (932) tarihlerinde tamir edildiği anlaşılmaktadır [1]. Hacı Maᶜruf'un şahsiyeti hakkında malûmatımız yoktur. Bu medreseden Abdülgani Efendi *"Şeyhullah mahallesi'nin*[2] *üstündedir. Gayet geniş ve muhteşem idi,,, "1345* (1926) *senesinde bu dahi tahrip ve enkazı şuraya, buraya sarf edildi. Şimdi üç-dört hücresi duruyor,,,* şeklinde bahs etmektedir [3].

Medresenin 1526 tarihlerindeki evkaf geliri 7.780 akça olup 500 akçası Hacı Yaᶜkup mescidinin, 8.280 akçası Baba Abdurrahman nâmı ile meşhur, Baba Mahmud zâviyesinin buraya tahsis olunan evkafından hasıl olmakta idi.

Daha sonraki defterlerde bu medreseye ait kayıtlara rastlanamamaktadır.

10. Pulad Bey medresesi : Bu medresenin yerini, yine Abdülgani Efendi[4]'nin *"Meydan-başı'nda Puladiyye ismiyle müsemmâ bir medrese olduğu mahallî ulemânın ihtiyarlarından anlaşılmıştır,,* ifadesinden öğrenebilmekteyiz. Pulad Bey hakkında tamamlayıcı malûmatımız yoktur. Bununla beraber, bu medresenin de 1540'dan sonra yaptırılmış olması, daha eski tarihli defterlerde bu hususta hiç bir kayda rastlanamamasından istihraç edilebilir. 1564'deki varidatı 35.640 akça idi [5]. Medrese, muhtemelen XIX. yüzyıl sonlarına doğru ortadan kaybolmuştur.

e. Zâviyeler :

1. Hamza-i Kebîr zâviyesi : Savur kapısı dışında Meydan-başı mevkiinde bulunmakta idi. Bânisi Akkoyunlu Hamza b. Karayülük Osman (1434-1444)'dır. Bugün mevcut bina, sadece Hamza Bey'in türbesinin kalıntısıdır. Yanında 1890 (1307) tarihinde Mardin'de vefat eden 6. Ordu müşiri Hidâyet Paşa medfundur.

1 *"Evkaf-ı medrese-i Hacı Maᶜruf, cedîd,,* (BA, *TD 998*, 35).

2 Şeyhullah mahallesi yakın zamana kadar bugünkü Şar mahallesinin bir bölümünü teşkil etmekte idi.

3 *Aynı eser*, 188.

4 *Aynı eser*, 189.

5 TKUMA, *ETD 552*, 68b.

Burada vaktiyle bir zâviyenin bulunduğu, Tahrir Defterlerindeki kayıtlardan, mescidinin de olduğu Abdülgani Efendi'nin ifadesinden anlaşılmaktadır [1]. Üzerindeki kitâbe, 1932 senesinde bu binanın bâruthane olarak kullanılması sebebi ile, yanına yaklaşma müsaadesi verilemediğinden A. Gabriel tarafından tesbit olunamamıştır [2]. Bununla beraber, İ. Artuk tarafından neşr olunmuştur [3]. İnşa tarihi 842 (1438/1439)'dir.

1526'daki evkafı 2 tanesi Kurs köyünde, biri Nusaybin'de 3 değirmen, Mardin civarında 3, Nusaybin'de 1 bağ, Mardin'de Hacı Halil, Tel-Neşar [4], Meşkûk-ı arab ve Halîf köylerinde rub'u hubûbat hisselerinden mürekkep olup varidatı 1526'da 12.416; 1540'da 19.515, 1564 de 15.783 akça idi [5].

2. Cihangîr Bey zâviyesi: Şehrin dışında ve güney batısında, Kasım Padişah medresesinin yanında bulunuyordu. Bânisi Akkoyunlu hükümdarlarından Cihangîr (1444-1469)'dir. Binanın 1932'de A. Gabriel tarafından plânı yapılmışsa da, hâlen tamamen harap ve metrukdür. Venedikli Josafa Barbaro Mardin'de bu zâviyede kalmıştır [6].

Zâviyenin 1526'daki evkafı Harzem ve Mansûriyye köyleri ile Fahriyye ve Cavsak mevkilerinde bulunan birer bağ, Bâb-ı cedîd dışındaki bir bahçe, 2 zemin, Kurs-ı ednâ, Kefertut köylerinde birer, Nusaybin'de 2 değirmen ve Kusur (قصور) köyünün 1/4 hububat hissesinden müteşekkil olup 9.697 akça varidatı vardı. 1540'da varidat 24.026, 1564'de 29.988 akçaya yükselmiştir [7].

Cihangîr Bey'in Mardin'de Bâbü'l-Hammâra'da bir imareti olduğundan yukarıda bahs olunmuştu. Bu zatın Nusaybin'de de bir câmii vardı. Bu şehirdeki 2 değirmen, 3 dükkân ve bir bağdan müteşekkil evkafının geliri 1526'da 3600, 1540'da 6.040, akça idi [8].

1130 (1718) tarihli bir hükümde [9] bahs olunan "*Mardin hari-*

1 *Aynı eser*, 183.
2 *Aynı eser*, I, 38, 302, II, planches XI, 3.
3 *Artuk ilinin tarihi belgesi*, 10, not 5.
4 Bu köyün adı bazan Tel-Enşer şeklinde yazılmaktadır, bk. BA, *TD 200*, 555.
5 BA, *TD 998*, 23-24; *TD 200*, 752; TKUMA, *ETD 552*, 67a.
6 Bk.: s. 90.
7 BA, *TD 998*, 25; *TD 200*, 750; TKUMA, *ETD 552*, 66b.
8 BA, *TD 998*, 36; *TD 200*, 758.
9 *MŞS 251*, 99.

cinde vâki Cihangîriyye medresesi,, yukarıda izah olunan zâviyenin bir kısmından başka bir şey olmasa gerektir [1].

3. **Hamza-i sagîr zâviyesi**: Bânisi Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'in oğlu Hamza olmalıdır. Bu zâviyenin içerisinde bir de mescid olup Meydan-başı mevkiinde bulunmakta idi. Hâlen haraptır, 879 (1474/75) senesinde inşa olunmuştur [2]. Evkafını Kurs-ı evsat köyünde 2 değirmen, Nusaybin'deki bir değirmenin 1/3 hissesi, Mardin'de bir dükkân, bir bağ teşkil ediyordu. Harrincik, Mukbile ve Mezraa isimli köylerin rubʿu hububat hisseleri de bu zâviyeye vakf olunmuştu. Varidatı 1526'da 9.249, 1540'da 10.155, 1564'de 12.223 akça idi [3].

4. **Baba Mahmûd zâviyesi**: **Baba Abdurrahman** adı ile meşhur olan bu zâviyenin Mardin'de şehir dışında bulunduğu, 1638 (1048) senesine ait bir kayıttan öğrenilmektedir: "*zâviye-i Baba Abdurrahman der hâric-i Mardin*,, [4]. Bu zâviyenin yeri ve bânisi hakkında kesin bir bilgi yoksa da, *Kitab-ı Diyarbakriyya*'da [5] "*kutbü'l-budala ve tâcü'l-meczûbîn Baba Abdurrahman*,, adlı bir dervişin kerâmetlerinden sık sık bahs olunmaktadır. Bu zat, Akkoyunlular ile beraber, Mardin havalisin de ve Akziyâret köyünde bulunmuştur. Mardin'de Akkoyunlular devrinden pek çok âsâr kaldığı düşünülürse, Baba Abdurrahman ile mezkûr zâviye arasında bir münasebet bulunabileceğine ihtimal verilebilir.

1526'da bu zâviyenin evkafından bir bağ, bir değirmen ve Diyarbekir'de 9 dükkân bulunduğunu, bu dükkânların kira bedellerinin bir kısmının Mardin'deki Hacı Maʿruf medresesine tahsis olunduğunu, evkafın tekmil gelirinin 5.520 akça olduğunu, 1540'da 13.060, 1564'de 14.124 akçaya yükseldiğini görüyoruz [6]. Zâviye XVIII. yüzyılda da faal bir halde idi [7].

Diğer zâviyeler:

Bunlardan başka, Mardin'in Kabala köyünde Şeyh Abdülazîz [8],

[1] Bu zâviye ve medrese ile ilgili bazı tevcihat için bk. VUMA, *DMD 491*, 237-28; VUMA, *567 no.lu Defter*, 232; *568 no.lu Defter*, 50.

[2] Abdülgani Ef., *aynı eser*, 183.

[3] BA, *TD 998*, 25; *TD 200*, 758; TKUMA, *ETD 552*, 67a.

[4] BA, *MAD 6055*, 33, 46.

[5] Abū Bakr-i Ṭihrānī, *aynı eser* I, 253, 280.

[6] BA, *TD 998*, 35; *TD 200*, 757; TKUMA, *ETD 552*, 61a.

[7] *MŞS 251*, 89, 91; VUMA, *DMD 491*, 246; VUMA, *567 no.lu Defter*, 232'de "*Baba Abdurrahman Tekkesi*,,.

[8] BA, *TD 998*, 34; *TD 200*, 757; TKUMA, *ETD 552*, 66a.

Tohum köyünde Şeyh Davud [1], Harzem'de Şeyh Tâceddîn [2], Mardin-Diyarbekir yolu üzerinde 4. menzilde, Şeyh Zolî menzili, aynı adı taşıyan bir zâviye [3], Savur'da Baba Hâki [4], Nusaybin'de Zeynelâbidin [5] zâviyeleri vardı. Bunlara ait evkaf da Tahrir Defterlerindeki evkafla ilgili bölümlerde mevcut ise de, burada yalnız şehir içerisindekiler ve civarındakiler hakkında, kısa bilgi verilmekle, diğerlerine de sade işaretle yetinildi.

f. Hamamlar. 1526 tarihinde Mardin'de 13 hamam bulunduğu anlaşılmaktadır [6]. Bununla beraber, bunlardan ancak bazıları hakkında kısa bilgi sahibi bulunmaktayız:

1. **Radviyye hamamı** [7]: Sitti Radviyye medresesi evkafındandır. 1526'da yıllık kira bedeli 7.920 akça, 1564'de ise 8.360 akça idi.

2. **Câmi-i kebîr (Ulu-câmi) hamamı** [8]: Bu hamam Câmi-i kebîr'e Melik Salih tarafından vakıf olarak yaptırılan hamam olup 1525'da yıllık kira bedeli 7.920 akça, 1540'da 6.480 akça, 1564'de 4.731 akça idi.

3. **Hamam-ı cedîd (Yeni hamam)** [9]: Melik Muzaffer medresesi ve mescidi evkafındandır. Yıllık kira bedeli 1526'da 12.600 akça, 1540'da 12.960 akça, 1564'de 12.000 akça idi.

4. **Bîmâristan hamamı** [10]: Şeyh Emîneddin bîmâristanı evkafından olup yıllık kira bedeli 1526'da 11.520 akça, 1540'da 12.600 akça, 1564'de 15.716 akça idi. Bu hamama bugün de Mâristan hamamı adı verilmektedir, haraptır.

[1] BA, *TD 998*, 35; *TD 200*, 757; TKUMA, *ETD 552*, 64b.

[2] BA, *TD 998*, 29; *TD 200*, 749; TKUMA, *ETD 552*, 64b.
Şeyh Tâceddin, Mardin'deki Artuklu hükümdarlarından Nasıreddin Artuk Arslan'ın kölesi idi. İsmi Tâceddin Mes'ud'dur. 1211 (608) tarihinde Harzem köyünde bir medrese yaptırmıştı. Tahrir Defterlerindeki kayıtlardan, bu binanın XVI. yüzyılda bir zâviye ve ziyâretgâh olduğu anlaşılıyor. Bu medrese için bk.: A. Gabriel, *aynı eser*, 54, 304-305.

[3] BA, *TD 998*, 36; *TD 200*, 592-93; TKUMA, *ETD 117*, 219 b.

[4] BA, *TD 998*, 36.

[5] BA, *TD 998*, 36; *TD 200*, 759.

[6] Bk. s. 106'daki icmâl.

[7] BA, *TD 998*, 27; TKUMA, *ETD 552*, 59a.

[8] BA, *TD 998*, 26; *TD 200*, 746; TKKMA, *ETD 552*, 60a.

[9] BA, *TD 998*, 29; *TD 200*, 756; TKUMA, *ETD 552*, 57b.

[10] BA, *TD 998*, 30; *TD 200*, 748; TKUMA, *ETD 552*, 59a.

5. **Kasımiyye hamamı**[1]: Akkoyunlu hükümdarı Kasım Padişah'a izafeten bu ismi taşımakta ise de, 1526 tarihine ait bir kayıtta Mardin'deki Artuklu hükümdarlarından Melik Muzaffer'in mülkü[2] olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen, bu hamam Melik Muzaffer tarafından yaptırılmış olup Kasım Padişah tarafından sonradan tamir ettirildiğinden "*Kasımiyye hamamı*„ adı verilmiştir. Bu hamamın temiz suyu Melik Muzaffer medresesinden verilir, suyun bedeli Kasım Padişah evkafından ödenirdi: "*be-cihet-i icâre-i âb-ı afîf ki*, [be] *hamam-ı Kasım Padişah* [an] *medrese-i Melik Muzaffer mîdehend*[3]„. "*Alaca hamam*„[4] diye de şöhret bulan bu hamamın yıllık kira bedeli 1526'da 15.480 akça, 1540'da 17.160 akça, 1564'de 18.630 akça idi.

6. **Keçeci hamamı**[5]: Bu hamam, yakınındaki bir bağın Şeyh Pınar mescidi evkafı arasında kayd edilmesi dolayısı ile bahis konusu edilmektedir. Hakkında başka bilgiye tesadüf olunamamıştır.

g. Kervansaraylar: Defterlerimizdeki kayıtlardan XVI. yüzyılda Mardin'de bulunan kervansaraylardan dördü hakkında çok kısa malûmata sahibiz:

1. Artuk-oğulları hükümdarlarından Melik Nâsır Şehid'in, yani Artukarslan b. İlgazi (1201-1239)'nin evkafından olan kervansaray. 1526'da yıllık kirası vakfa 720 akça gelir temin etmektedir[6].

2. İbrahim Bey b. Bîcan vakfına ait kervansaray[7]. Bu kervansarayın yıllık geliri 1526'da 3.240 akça, 1540'da 2.880 akça, 1564'de 2.520 akça idi.

3. Hunrevân Hatun evkafından olan kervansaray[8]. Yıllık geliri 1526'da 200 akça idi.

1 BA, *TD 998*, 20, 29; *TD 200*, 744; TKUMA, *ETD 552*, 56b.

2 "*Hamam-ı Kasımiyye ki, mülk-i Melik Muzaffer bûd*„ bk. BA, *TD 998*, 29.

3 BA, *TD 998*, 23; *TD 200*, 744. Bu iki defterdeki kayıtlarda ع ve ب edatları ters kullanılmış olup cümleden Kasımiyye hamamı'ndan verilen suyun bedelinin yine Kasım Padişah evkafından ödendiği gibi bir mâna çıkmakta ise de, TKUMA, *ETD 552*, 57b'de "*icâre-i âb-ı afîfe ki, be-hamam-ı Kasımiyye câri şüde bûd*„ açıklaması defterlerdeki yanlışlığın düzeltilmesini, karîneye bırakmamaktadır.

4 "*Hamam-ı Kasımiyye el-marûf be-Alaca hamam*„, BA, *TD 200*, 744.

5 BA, *TD 998*, 35.

6 BA, *aynı defter*, 27.

7 BA, *aynı defter*, 30; *TD 200*, 755; TKUMA, *ETD 552*, 61b.

8 BA, *TD 998*, 33. Diğer defterlerde bahs edilmiyor.

4. Kaysariyye [1]. Kasım Padişah evkafından olup 1526'da 74 dükkânı havi idi ve yıllık geliri 8.928 akça idi. Kaysariyye'deki dükkân adedi 1540'da 80 adet olarak gösterilmekte olup yıllık kiralarının geliri 13.716 akçaya yükselmişti. 1564 tarihindeki Kasım Padişah evkafından bahs eden defterimizde Kaysariyye şeklinde değil, sadece Bezzâzistan diye kayd olunmaktadır. Burada 99 dükkânın faal olup yıllık gelirinin 23.220 akçaya ulaştığı, Bezzâzistan'da 12 de boş *"hâlî"* dükkânın mevcut olduğu belirtilmektedir.

[1] M. Streck *Kaysâriye* (*İA*, VI, 482-483)'nin *"kervansaray, han, bedestan* (bezzâzistan)" deyimleri ile aynı mânaya geldiğini belirtmektedir. Ayrıca bk. BA, *TD 998*, 20; *TD 200*, 741; TKUMA, *ETD 552*, 56a.

V. Bölüm

İktisadî hayat ve faaliyetler

Mardin'in XVI. yüzyılda iktisadî hayatında, şehrin Diyarbekir-Musul ve Halep-Musul (ipek yolu) yolları üzerinde bulunuşu sebebi ile, buradan gelip geçen kervanların çok önemli bir rol oynadıkları Mardin'e ait kanûn-nâmelerden, Mardin nâibi Ahmed'in 1064 (1654) tarihli arzından ve Mardin'e ait seyahat-nâmelerdeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Mardin civarındaki köylerde yetiştirilen ve şehre getirilerek satışa arz olunan çeşitli ziraî ürünlerin de iktisadî faaliyetler meyanında büyük bir yer işgal ettiği, bunlardan alınan resm-i bevvâbî'nin yüksekliğinden meydana çıkmaktadır.

Bu ticarî faaliyetlerin yanı sıra, şehirdeki ve civar köylerdeki dokuma tezgâhları, Mardin'deki darp-hâne, baş-hâne, kiriş-hâne, boya-hâne, boza-hâne, dabbağ-hâne, şem'i-hâne ve susam-yağı imalât-hânesi (mi^{c}sara) gibi sınaî tesisler Mardin'de hayli gelişmiş bir endüstrinin de mevcudiyetine işaret etmektedirler [1].

Şehirde oturan halkın bir kısmının ziraatle uğraştıkları yine kanûn-nâmelerdeki ibarelerden ve bazı vesikaların ifadesinden anlaşılmaktadır.

Mardin'den geçen büyük kervanlar Akdeniz limanlarına Asyanın zengin ülkeleri Hindistan ve İran'dan çeşitli baharat, kumaş gibi emtiayı nakl ettikleri gibi, oradan da bir kısım Avrupa mallarını yüklenerek tekrar aksi istikamete taşırlardı [2]. Bu kervanların çok kuvvetli bir silâhlı muhafız birliği refakatinde gelip gitmelerine rağmen, bilhassa Cizre dolaylarından geçerken soyuldukları olagan şeylerdendi. Böyle bir soygun hadisesi 1579 (987) sonbaharında olmuş olmalı ki, Diyarbekir Beylerbeyisine ve kadısına aynı sene Ekim'i içerisinde gönderilen iki hükümden Musul Sancak-beyi Ali Bey'in bu hususta ki şikâyeti-

[1] C. Niebuhr, Mardin'de bir çok pamuklu ve keten imalathâneleri ile bir cam işliği bulunduğundan bahs eder (*aynı eser*, II, 395).

[2] C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 374; G. A. Olivier, *aynı eser*, II, 337.

nin mahiyeti öğrenilebilmektedir. Musul halkından bir kısım tüccar Halep'ten kumaş ve Musul darphânesi için 4.000 altınlık gümüş getirirlerken *"Cezîre ülkesine geldüklerinde ekraddan Şah Nasîbî ve Bohti nâm tâifenin hırsuzlarından elli ve altmış nefer kimesne âlet-i harple yollarına gelüp bir nicesin mecrûh ve maktûl edüp cemî-i mâl ve esbâbların gâret ve hasâret edüp envâı zulm ve zıyk„* eylemişlerdir. Aynı şekilde daha önce de *"Musul pazarbaşısı Hüseyin nâm kimesne bin filorilik gümüş ile Halep'ten Musul'a gelür iken mahall-i mezbûrda mezkûr hırsuzlar zikr olunan gümüşü„* yağma etmişlerdir. Adı geçen tüccarlar Cizre'ye gelip mallarını bulmuşlar ve hırsızların isimlerini de tesbit ederek şikâyetçi olmuşlar, fakat Cizre hâkimleri hırsızların tarafını tutmuşlardır. Bu sebeple hem Diyarbekir Beylerbeyisine ve kadısına hırsızların yakalanarak cezalandırılması emredilmekte: *"mezbûrun harâmîler her kanda ise buldurup gıybet eder ise şerʿle buldurması lâzım olanlara bildirüp getürdüp bir defa şerʿle fasl olmayup üzerinden on beş yıl mürûr etmiş davâ değil ise, hüsemâ muvâcehesinde hak üzerine ziyâde dikkat ve ihtimamla teftiş ve tafahhus edüp göresin, fiʾl-vâki arz olunduğu üzere mezburların malların ve gümüşlerin gâret ettükleri tahteʾş-şerʿiʾş-şerîf sâbit ve zâhir olursa, ol bâbda muktezâ-yı şerʿ-i kavîmle âmil olup şerʿle müteveccih olan hakların baʿdeʾl-takarrüb hükm edüp bî-kusûr alıverüp ehl-i fesâd sipâhi ise habs ve arz edüp olmayanlar hakkında muktezâ-yı şerʿ-i kavîm ne ise, icrâ eyleyesin„*, hem de Cizre hakimi, kendisine Diyarbekir Beylerbeyisine gönderilen hükmün bir sureti yoklandıkdan başka, bu konuda uyartılmaktadır: *"İmdi mezburlar ikrar etmişler iken hakları alıverilmeyüp teaddî olunmağa sebep nedir, memleket böyle mi zapt olunur? Buyurdum ki, vardukta zikr olunan harâmileri her kande ise, bulup yanına getürdüp Diyarbekir'e gönderüp dahi bu bâbda ellerinde olan emr-i şerîf mucibince tahtıʾş-şerʿ-i şerîf müteveccih olan hakların alıverüp min baʿd ehl-i fesâd himâyet etmeyüp âyende ve revendeye ol vechle teaddî ve tecâvüz ettirmeyesin*[1]„ denilmektedir.

Ticarî mallar ve bunlardan alınan vergiler:

XVI. yüzyılda kervanlarla nakl edilen ticarî mallar ve bunlardan Mardin'de alınan çeşitli resimler Mardin kanûn-nâmelerinde açıkça görülmekte olup transit olarak geçen mallar ile şehirde satılanlardan alınacak vergiler, aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

[1] BA, *MÜD 40*, 219.

Cins	Adet	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Esir	1	bâc-ı ubûr	33 akça	50 akça: ak esir, 25 akça: karası	aynı
		şehirde satılsa: % 5 tamga[1]	%5	%2.5 1/2 alandan, 1/2 satandan	aynı
At, katır deve, sığır	1	tamga	% 5 alandan	%2·5 1/2 alandan, 1/2 satandan	aynı
Koyun	12	resm-i bevvâbî	1 akça	—	—
	8	resm-i bevvâbî (satılırsa, postu dabbağ-hâneye, parçası baş-hâneye gider)	—	1 akça	—

[1] Tamga için bak.: W. Hinz, *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert*, 190-194.

Cins	Ölçek	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
İpek (Harîr)	yük	bâc-ı ubûr	300 akça	aynı	aynı
		âdet-i hazînedârî	60 akça	aynı	aynı
		resm-i kitâbet	6 akça	aynı	aynı
		noktabaşı	6 akça	aynı	aynı
		melikü'l-ümerâlık	3.3 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvâbî	2 akça	aynı	aynı
	Toplam:		377.3 akça	aynı	aynı
Yezdî ve Frengî akmişe, Rum kumaşının çatması, beneği, zerbaft atlası	yük	bâc-ı ubûr	450 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvâbî	1.32 akça	aynı	aynı
		resm-i hazînedârî	0.1 akça (tamgaya göre)	aynı	aynı
Halep, Şam, Mısır ve Rum kumaşı	yük	bâc-ı ubûr	100 akça	aynı	aynı
		resm-i hazînedârî	0.1 akça (tamgaya göre)	aynı	aynı

Cins	Ölçek	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Halep, Şam, Mısır ve Rum kumaşı	yük	melikü'l-ümeralık resm-i bevvâbî	3.3 akça	aynı	aynı
			1.32 akça	aynı	aynı
	Toplam:		104.62 akça (tamga hariç)	aynı	aynı
Rengîn ve ham bez	yük	bâc-ı ubûr	66 akça	aynı	aynı
		resm-i hazînedârî	6.6 akça	aynı	aynı
Baalbekî bez	yük	bâc-ı ubûr	—	—	8 akça (satılsa % 5 tamga)
	batman	bâc-ı ubûr	6 akça	aynı	—
Keten	yük	bâc-ı ubûr	100 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvâbî	1 akça	aynı	aynı
		(satılsa, her pârede:)	— 4 akça	aynı	—
Penbe (pamuk)	yük	tamga-i siyah	% 5 tamga (alandan)	aynı	aynı
Kepenek (yağmurluk)	yük	bâc-ı ubûr	66 akça	aynı	aynı
		resm-i hazînedârî	6.6 akça	aynı	aynı
Şeker	yük	bâc-ı ubûr	66 akça	aynı	aynı

Cins	Ölçek	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Şeker	yük	resm-i hazînedârî	6.6 akça	aynı	aynı
Bal, yağ, hurma, nardenk (narsuyu), limon ve emsali	yük	tamga-i kapan	8 akça	aynı	aynı
		(satılsa:) tamga	%5	aynı	aynı
Ak ve kara sakız	yük	tamga-i kapan	8 akça	aynı	aynı
		(satılsa:) tamga	%5	aynı	aynı
Un	yük	tamga-i kapan	—	1 akça	—
Kavun, karpuz	yük	tamga-i kapan	1 er kavun, karpuz	aynı	aynı
		resm-i bevvâbî	1 er kavun, karpuz	aynı	aynı
Soğan, tuz, nohut, mercimek	yük	tamga-i kapan	1 migrafa (kepçe)	aynı	aynı
		hakk-ı kapancı	1 migrafa	aynı	—
		resm-i kitâbet	1 migrafa	—	—
Pekmez, kuru üzüm, fındık ve saire	yük	şahnalık	1 migrafa	aynı	aynı
Şarap	yük	resm-i asesiyye	2 batman	—	—

Cins	Ölçek	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Şarap	yük	melikü'l-ümerâlık	1 migrafa	—	—
		şirecilik	1 batman	—	—
		dizdarlık	2 migrafa	—	—
Kömür	yük	resm-i bevvâbî	2 kömür	1 kömür	—
		resm-i asesiyye	1 kömür	1 kömür	—
Odun	yük	resm-i bevvâbî	1 ağaç	aynı	aynı
		resm-i asesiyye	1 ağaç	aynı	aynı
		tamga-i kapan	—	—	1 akça
		resm-i mizan	—	—	1/2 akça iken bu tarihte ref olunmuştur.
Oltuk	yük	resm-i bevvâbî	1 burma	aynı	aynı
		resm-i asesiyye	1 burma	aynı	aynı
Bakır	yük	bâc-ı ubûr	24 akça (işlenmiş)	aynı	aynı
			16 akça (kurs=levha)	aynı	aynı

Cins	Ölçek	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Demir	yük	bâc-ı ubûr	8 akça	aynı	aynı
		resm-i bev-			
		vâbî	1 akça	aynı	aynı
Kalay, bıçak,					
pulad (çelik)	yük	bâc-ı ubûr	66 akça	aynı	aynı
		resm-i hazî-			
		nedârî	66 akça	aynı	aynı
Nal	yük	şahnalık	1 nal	—	—
		resm-i bev-	1 epçin		
		vâbî	0.33 akça	—	—
		resm-i ase-			
		siyye	2 nal	—	—
		mirahorluk	1 nal	—	—
			1 epçin		
Cam, neft,					
tutya,	yük	bâc-ı ubûr	66 akça	aynı	aynı
		resm-i hazî-			
		nedârî	6.6 akça	aynı	aynı
Kızıl boya, şap,					
summâk, katran,					
zift, çerâğ-yağı	yük	tamga-i kapan	8 akça	aynı	aynı
		satılsa tamga	% 5	aynı	aynı
Itır	yük	bâc-ı ubûr	33 akça	aynı	aynı
Çivit	yük	bâc-ı ubûr	—	33 akça	aynı
	kelle	bâc-ı ubûr	33 akça	—	—

Cins	Ölçek	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Mazu, gön, sahtiyan	yük	bâc-ı ubûr	8 akça	aynı	aynı
		(satılsa:) tamga	—	%5	—
Bulgârî (yumuşak deri, telâlin)	yük	bâc-ı ubûr	66 akça	aynı	aynı
		resm-i hazînedârî	6.6 akça	aynı	aynı
Hınna	yük	bâc-ı ubûr	8 akça	aynı	aynı
		şahnalık	1 migrafa	aynı	aynı
		resm-i bevvâbî	1 akça	aynı	aynı
Sabun	yük	bâc-ı ubûr	8 akça	aynı	aynı
		tamga-i kapan	2 kalıp	3 kalıp (deve ve at yükünden)	3 kalıp (deve yükünden)
				1 kalıp (eşek yükünden)	2 kalıp (at ve katır yükünden)
					1 kalıp (eşek yükünden)
		resm-i bevvâbî	1 akça	aynı	aynı

Yukarıdaki cetvellerde görüldüğü üzere, XVI. yüzyılda Mardin'den kervanlarla transit olarak geçen veya şehirde satışa arz olunan ticarî mallardan alınan vergiler — bir kaç istisnâsı ile — hemen hemen 1518 senesindeki yüksekliğini muhafaza etmiştir. Bu tarihteki kanûn-nâmeye esas teşkil eden vergi sistemi de, Doğu Anadolu'da ve Mardin havalisinde XV. yüzyılda hükümran olan Akkoyunlular zamanında Uzun Hasan (1453-1478) tarafından tanzim olunan kanûn-nâmelerden alınmıştır. Bu husus Diyarbekir, Ergani, Urfa, Harput, Çermik, Arapkir, Mardin ve Berriyecik'e ait 924 (1518), Erzincan'a ait 922 (1516) tarihli kanûn-nâmelerin başlangıcındaki "... *ber mûceb-i kanûn-ı Hasan Padişah...*„ ibarelerinden bellidir [1].

924 (1518) tarihli Mardin kanûn-nâmesi tanzim olunurken Mardin kadısına ve reayânın ihtiyarlarına danışarak mahalli örf ve âdetler tesbit ounmağa çalışılmışsa da, yine bazı hatalar olmuştur. Bunların daha sonraki kanûn-nâmelerde tashihi cihetine gidilmesinden de, bazı matrahlardaki vergi nisbetlerinde bir evvelkine nazaran, farklar meydana gelmiştir. Bu husus un ve koyun mevzularında açıkça görülmektedir: "... *un gelüp satılur olsa, nesne kayd etmeyüp sehv olmuş. Ammâ kadîmden yükde* [2] *bir osmânî alınurmuş.*„ 932 (1526) tarihli kanûn-nâmede yer alan bu ifadede bahis konusu vergi tamga resmidir.

Şehre getirilen koyunlardan alınan '*resm-i bevvâbî*' tesbit edilirken de, 1518 senesinde hataya düşülmüştür. Bu da yine, 1526 tarihine ait kanûn-nâmedeki bu matrah ile ilgili maddede görülmektedir: "*Kapudan içerü koyun girse, her koyuna bir pul alınurmış, resm-i bevvâbî deyu ki, on iki koyuna bir osmânî akçası olur, deyu sehv eylemiş. Sekiz koyuna bir akça-i osmânî olur*„.

Vergilendirme mevzuunda kanûn-nâmeler arasında görülen farklardan bir kısmı da, vergiye tâbi bir kısım ticarî malların vergi nisbetlerinin tayininde, bunların yeniden, evsaflarına göre, sınıflandırılmalarından doğmaktadır. Meselâ, 1518 tarihinde genel olarak esirlerden

[1] Ö. L. Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar, aynı eser*, 91-106, 184-197.

[2] Mardin kanun-nâmelerinde yalnız ipek yükü tarif olunmaktadır: "*her yükü 8 boğça imiş ve her boğçası 4'er batman imiş ve her batmanı 1580 dirhem imiş ve her yükü bu zikr olan batman ile 32 batman olur imiş*„ (bk. *EKLER, 924 (1518) tarihli Mardin Livası Kanûn-nâmesi)*. Bir dirhem 3,086 gram (bk. W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte, 5*) olarak hesaplandığına göre, 1 batman 4,875 kg, bir boğça 19,503 kg ve bir yük de 156,028 kg. olmaktadır.

şahıs başına 33 osmanlı akçası alınırken, 1526'da bunlar ak ve kara, yani beyaz ve zenci olmak üzere iki kategoriye ayrılmışlar, beyaz esirlere 50, zencilere 25 akça bâc-ı ubûr tayin olunmuştur.

Vergi mevzuunun bu kadar açık ve kesin bir şekilde kararlara bağlanması, hiç şüphe yok, Mardin'in ticârî ve iktisadî hayatında XVI. yüzyılda bir gelişmeye yol açmış olmalıdır. Buna bir delil olarak, resm-i bevvâbî'nin 1518'de 30.000 akça iken 1540'da 40.000 akçaya yükselmesi gösterilebilir [1]. Bununla beraber, muhtelif vesilelerle, mahallî memurların kanûn dışı hareketlerde bulundukları, yine kanûn-nâmelerden anlaşılmaktadır. Bu hususta şarap mevzuu iyi bir misal teşkil eder:

1518'de şehre getirilen her yük şaraptan iki batman tutarında vergi alındığı kanun-nâmede belirtilmiştir [2]. Bu aynî vergi dışında kalan şarap sahibi tarafından satılırdı. O tarihte şehirde meyhâne yoktu. 1518 ile 1526 tarihleri arasında şehirde bir meyhâne kurulduğu ve köylülerin şehre getirdikleri şarapları doğrudan doğruya buraya getirerek küplerini subaşıya mühürlettikleri, subaşının da onlardan "*mühür akçası*„ adı altında iki akça vergi aldığı ve bu usulün bid'at olması sebebi ile alınan iki akçe verginin ref olunduğu 932 tarihli kanûn-nâmeden anlaşılmaktadır [3]. Şehre şarap getirerek satmak yasaktı. Böyle durumlarda, istihsal mahallindeki bütün şarapların müsaderesi gerekiyordu. Köye gidip şarap içmek yasak değildi. Lâkin yine de yolsuzlukların önlenemediği aşağıdaki hükümden anlaşılmaktadır: "*Defter-i atîkde reâyânın şıraları mühürlenüp ve meyhâneci bahasın verüp alup kabz eyleyüp ve niceye alursa ol-mikdar ziyadeye satup andan tecavüz olunmaya deyu kayd olunup meyhâne âmili olan, reâyânın şıraların mühürledükde, kifâyet mikdarı alıkomayup ve küllî şıraların alup rubʿu bahasın vermeyüp envâ-ı taaddî eylemeğin reâyâ zarûrî "şıralarımız mühürlenmesün, bağdan üzüm geldükde at ve katır yükünden 34'er akça ve merkep yükünden 22 şer akça verelüm", deyu meyhâneci ile ittifak eyleyüp bir kaç yıl olmuş ki, bu üslûp üzere verirler imiş. Bu dahi zulmü sarîh olmağın, refʿ olunup hâliyâ reâyâ ittifakıyla böylece mukarrer ola ki, min baʿd şıraları mühürlenmeyüp bağdan üzüm geldükde at ve katır yükünden 17 şer akça ve merkep yükünden 12 şer akça alınup bundan tecâvüz olunmıya. Ammâ, bir kimesne yükün âmilden gizleyüp gice*

1 BA, *TD 64*, 207; *TD 200*, 528.
2 BA, *TD 64*, 205.
3 BA, *TD 998*, 5.

ile evine getürse ki, sâbit ve zâhir ola, malına göre, cürm alına. Niyâbet-i cürm meyhânenin bir günlük kıstıdır. Andan ziyade alınmıya ve Tûr şarabın dahi ola geldüği üzere meyhâneci alup niceye alursa bir ol mikdar ziyâdeye sata [1]„

Tarım ürünleri ve bunlardan alınan vergiler. XVI. yüzyılda Mardin ve çevresinde, bugün de olduğu gibi, tarım ile ilgili faaliyetler iktisâdî hayatın esas unsurunu teşkil etmektedir. Köylerin, bir kaçı müstesnâ, hemen hemen hepsinde halkın ziraatle meşgul olduğu, hatta şehirde oturanlardan bir kısmının da yine bağ, bahçe sahibi olup ziraatle de uğraştıkları bu şehirle ilgili kanunnâmelerdeki ifadelerden anlaşılmaktadır: "*...şehirlü tâifesinün dahi ziraatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe ve meyvalarından yedide bir alup resm-i bennâk ve resm-i çift ve resm-i mücerred alınmaya* [2]„. Ayrıca, 1526 ve 1540 tarihlerinde şehirli tâifesinin bağlarından alınan vergilerin miktarları Diyarbekir Beylerbeyisi'ne ve Havass-ı humâyûn'a ait haslar arasında kayd edilmektedir [3].

XVI. yüzyılda Mardin çevresinde elde edilen tarım ürünlerinin büyük bir kısmını buğday, arpa, darı, mercimek, teşkil etmektedir. Bununla beraber, bilhassa Nusaybin'de pirinç, bir çok ova köylerinde pamuk yetiştirildiği görülmektedir. 1518'de "*Mardin vâdisi*" denilen mahalde de çeltik (pirinç) ekimi yapıldığından bahs olunmaktadır [4]. Kurs vâdisinde de zeytinlikler bulunduğu anlaşılmaktadır. Meyvecilik ise gelişmiş olup hemen ekseri köyün ürünleri arasında üzüm, badem ve emsaline rastlanmaktadır. Ayrıca Mardin'in iccâs denilen eriği de meşhur olup "*nefs-i nefîs-i humâyûn içün*„, yani padişah için İstanbul'a gönderildiği gibi [5], daha sonraki yüzyıllarda da buradan geçen avrupalı seyyahlar Mardin'in bu meşhur eriğinden bahs etmektedirler [6].

Arıcılık da Mardin çevresinde gelişmiştir. Bir çok köylerin hasılları arasında resm-i asel (bal'dan alınan vergi) yer almaktadır. Mardin Kanûn-nâmelerinde tarım, hayvancılık ve bunlarla ilgili vergiler şu şekilde gösterilmektedir:

1 BA, *TD 200*, 528.

2 Bk. *EKLER, 924 (1518) tarihli Mardin Livâsı Kanun-nâmesi.*

3 Bk. Müteakip bölümde "*padişah hasları*„ ve "*Diyarbekir Beylerbeyisi hasları*„ kısımları.

4 "*Mahsul-i çeltük der vâdi-i Mardin*„ (BA, *TD 64*, 216).

5 BA, *T-BŞM*, 27. II. 1164.

6 C. Niebuhr, *aynı eser*, II, 395.

Hububat mahsulünden	müslüman ve hıristiyandan	1/5
Bağ ve bostan mahsulleri ile meyva ve pamuktan	müslümandan	1/7
	hıristiyandan	1/5
Baldan (resm-i asel)	müslüman ve hıristiyandan	1/10
Koyundan (âdet-i agnâm)		2 koyuna 1 akça

Dokumacılık ve bununla ilgili vergiler: Mardin'de, bizzat şehirde ve Mansuriyye ve Kal'atü'l-İmra köylerinde çok gelişmiş bir dokuma sanayiinin mevcudiyetine XVI. yüzyılda tanık olunmaktadır. Kanun-nâmelerde "*nefs-i Mardin'in ipek işlenen tezgâhlarından*,,, *vâle* ve *bez*'den, Mansuriyye'de "*meyzer*,,, Kal'atü'l-İmra'da "*sûf*,, dokunduğundan bahs edilmektedir. Vâle "*çok ince ipek tül*[1],,, meyzer "*başörtülük ince kumaş*[2],,, sûf veya sof "*ince yünlü kumaş*,, manalarına gelmektedir. Bunlardan alınan vergiler aşağıdaki miktarlardadır:

	1518	1526	1540
İpek işleyen tezgâhlardan ayda	4 karaca akça	aynı	aynı
Bir çift bez'den [3]	2 karaca akça	aynı	aynı
Meyzer'in pastav'ından	5 osmanî akça	1 akça	1 akça
Sof'tan	5 karaca akça	aynı	aynı

1526 senesine ait Mardin Kanûn-nâmesi 1518 senesinden bu tarihe kadar Mansuriyye köyünde dokunan meyzerin pastavından alınan 5 osmanî akçanın usulsüz olduğunu, bu ikinci kanûn-nâme ile yürürlükten kaldırıldığını açıklamaktadır.

1 F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 1453.
2 Aynı yazar, *aynı eser*, 1362.
3 Burada "çift bez,, *bir top çift enli bez* anlamına olsa gerek.

Dokuma sahasında bilhassa sofdan alınan vergi hususunda 1524-26 arasında usulsüzlük yapılmış, beylerbeyi tarafından sof işlenen her kuyudan yılda 24 akça vergi alınmıştır ki, bu da 1526 tarihinde kaldırılmıştır.

Kal'atü'l-İmra köyünde işlenen sofun XVI. yüzyılın ikinci yarısında ticarî rağbetten düştüğü, bu sebeple halkın bu kumaşı dokumaktan vaz geçerek onun yerine *"börk,,* işlemeğe başladıkları, bu hususta kanunnâmede hiç bir kayıt olmaması sebebi ile, bundan alınacak vergi hususunda ihtilâfa düşüldüğü görülmektedir. Halk *"defterde mukayyed değildir,,,* diye havass-ı humâyûn ve bazı mukataat-ı hassa emini olanlara vergi vermemişler, bu hem mîrî hasılatın düşmesine, hem de civar halkın bu köye gelerek yerleşmelerine, böylelikle de Kal'atü'l-İmra köyünün 200 hâneden ibâretken, 1577 tarihlerinde 800 - 900 hâneye yükselmesine sebep olmuş, emin Piyâle'nin şikâyeti üzerine yukarıdaki tarihte Mardin kadısının huzurunda ehl-i vukuf marifeti ile üç börk bir sofa eşit kabul edilmiş, buna göre vergi alınması emr edilmiştir [1].

Diğer vergiler. Mardin Kanûn-nâmelerinden yalnız 1518'e ait olanında bu çevrede resm-i çift, resm-i bennâk, resm-i mücerred, ispençe, resm-i yaylak, resm-i arûsiyye, cerâim-i hayvanat ve emsali reayadan alınacak vergilerin miktarları belirtilmiştir. Buna göre :

Resm-i çift 50 akça olup *çifti olup ve bir çiftlik* [2] *zemîn ziraat etmeğe kâdir* olan müslümandan çift başına,

Resm-i bennak 12 akça olup *çifti olmayan veyâ bir hânede tekrar müzevvec olan* müslümanlardan,

Resm-i mücerred 6 akça olup *atalarına hizmet eder olmayup alâ-hazihi kendü öz kârlarında olan* müslüman bekârlardan,

İspençe 25 akça olup *kefere tâifesinden* alınmakta idi.

Çifti olmayup bennâk adında olan kimseler ziraat yaptıkları zaman da iki dönüme bir akça alınmakta idi [3]. Bu resimlerin hepsi Mart ayı başlarında ödenmekte idi.

[1] BA, *MÜD 40*, 25-26.

[2] Genel olarak 60-150 dönüm arasındaki yer bir çiftlik addedilmekte olup bu miktar sulak ve münbit arazide asgari hadde, kısır arazide azâmi hadde tutuluyordu.

[3] Bu resimler hakkında daha fazla bilgi için bk. H. İnalcık, *Osmanlılar'da raiyyet rusûmu*, *Belleten*, XXIII, 1959, 577 vd.

Resm-i arûsiyye hiç evlenmemiş kız için kızın babasının bulunduğu yerde 60 akça, dul kadından nikâhının kıyıldığı mahalde 30 akça olarak alınıyordu.

Resm-i yaylak yaylağa çıkan ve hayvanı olanlardan hane başına bir nevgi [1], yani 200 dirhem alınan yağdan ibaretti.

Başkasının tarlasına girerek ekinine zarar veren hayvan sahiplerinden de at, sığır ve koyun başına 5'er akça cerâim-i hayvanat adı altında bir resim alınıyor, ayrıca atın ve sığırın yaptığı ziyan hayvan sahibine ödetiliyordu.

Resm-i asyâb, yani değirmenlerden alınan vergi ise, ayda 5, yılda 60 akça üzerinden hesaplanmakta idi.

Mardin ve çevresindeki sınaî tesisler. Mardin ve civarına ait, XVI. yüzyıldan kalma Tapu - Defterlerinde bu bölgede bir çok işyerlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Bunlar Mardin'de ve Kara-dere köyünde birer boya-hâne, şehirde darphâne, tabak-hâne (dabbağ-hâne), başhâne, mum-hâne, buz-hâne, boza-hâne ve dokuma tezgâhları olarak dikkati çekmektedirler. Bununla beraber, bu iş-yerleri içerisinde en yoğun bir iş hacmine sahip olanı boya-hâneler olarak görülmektedir. Mardin'deki boya-hânenin senelik varidatının 1518'de 85.000, 1526'da 60.000, 1540'da - Karadere köyündeki boya-hâne ile birlikte - 113.000 akçaya bâliğ olması [2] bu hususu ifade eder. Zira, diğer tesisler arasında bu kadar yüksek varidata sahip olanı yoktur. Meselâ Tabak-hâne'nin aynı tarihlerdeki varidatı 8.000, 6000 ve 13.500 akça olarak görünmektedir [3]. Boyahânenin iş gücünün bu kadar çok oluşu mahalli dokuma sanayiinin de gelişmiş olması ile ilgili olsa gerektir.

Mardin'deki Darp-hâne'nin 1526 senesindeki geliri 50.000 akçaya bâliğ olmakta ise de [4] 1518 ve 1540 tarihlerinde tahrir defterlerinde kendisinden hiç bahs olunmamaktadır [5].

Meyhâne'nin de 1540 senesindeki hasılı 52.000 akçaya vasıl

1 Nevgi küçük bir kepçe olup yağ, şarap ve saire ölçmekte birim olarak kullanılmaktadır. Bir nevgi 200 dirhem yağ almaktadır.

2 BA, *TD 64*, 216; *TD 998*, 7; *TD 200*, 528.

3 BA, *TD 64*, 216; *TD 998*, 7; *TD 200*, 528.

4 BA, *TD 998*, 7.

5 Mardin darphanesinde I. Selim ve Kanunî Süleyman devirlerinde basılmış biri altın, diğer ikisi bakır üç para için bk. Halil Edhem, *Meskûkat-ı Osmaniyye*, İstanbul 1334, 201, 202 ve 298.

olmaktadır[6] Lâkin daha önceki tarihli defterlerde ve vesikalarda bu hususta herhangi bir kayıt görülememiştir.

1540'da şehirde bir de silâhhâne bulunduğu görülmektedir.

Mardin'de rastlanan bu kabil sınâî tesislere Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu'daki veya Rumeli'deki diğer büyük şehirlerde de tesadüf edilmektedir[7].

[6] BA, *TD 200*, 528.

[7] Bu hususta bk.: M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, 94 vd.; aynı yazar, *XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livâsı, Zeki Velidi Togan'a armağan*, İstanbul 1950-1955, 97 vd.; R. Mantran ve J. Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans, Les province Syriennes*, Paris 1951, indeks; L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580*, Budapest 1962, indeks.

VI. Bölüm

Haslar, Zeâmet ve Timarlar *

Elimizdeki Tahrir Defterlerinden edinilen bilgilere nazaran, 1518'de Mardin sancağı'nda bulunan haslar padişah-ı âlem-penâha ait olanlarla, Diyarbekir Beylerbeyisi'ne bağlı bulunanlardır. Bunların dışında has yoktur. Durum 1526'da da değişmemektedir. 1540'da ise, bu ikisine ilâveten Harûniye, Deyr ve Rahbe, Habur (Kabûr) sancakbeyilerine ait onlardan da bahs edilmektedir. Bununla beraber, bu üç sancakbeyine ait olanların varidatları birer zeâmet mertebesindedir, yani 20.000 akça ile 48.612 akça arasında değişmektedir.

Mardin ve havalisinin fethini takip eden yıllarda, bu bölgedeki zeâmet sahipleri ise, cem'an 12 kişi olup bunlardan Trabzon'lu Süleyman Çelebi'nin Savur'daki zeâmetinin hasılı 115.100 akça tutmaktadır ki, onun da has olarak kayd edilmiş olması gerekir. 1526 tarihine ait icmâl defterinde zeâmet sahiplerinin isimlerinden hiç bahs olunmamaktadır. 1540 tarihinde de tek bir zeâmet gösterilmektedir: "*zeâmet-i defterdar*,,. Hasılı 194.597 akçaya bâliğ olmaktadır. Bunun da has olarak gösterilmesi gerekir idi.

Timar sahiplerinin isimleri de 1518 tarihli defterde teker teker gösterilmektedir. Lâkin daha sonraki defterlerde şahıs isimlerine rastlanmamaktadır.

Gerek zeâmetler arasında, gerekse timarlar arasında "*ber vech-i iştirak*,, verilmiş olanlar vardır; yani bazan iki, bazan üç kişiye birden aynı köy timar veya zeamet olarak verilmiştir. Bunlar aşağıdaki izahatta gösterilecektir.

* Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde timar sistemi için bk: F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar*, *THITM*, *I*, 1931, 219-240; H. İnalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, I, Ankara 1954, 137-184, aynı yazar, *Süret-i defter-i sancak-i Arvanid*, muhtelif yerleri.

Padişah hasları:

Bunlar şehirdeki bir kısım vergi ve resimlerden ve köylerden, padişah haslarına bağlı olanlarının hasıllarından müteşekkil olup 1518, 1526 ve 1540 tarihlerinde aşağıdaki müfredatı havi idi :

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Tamga-i siyah	60.000 (âsyâb ve dolap ile)	80.000 (surh ve bâc-ı ubûr ile)	19.000 akça
Resm-i bevvâbî-i şehr (beher yük 1 karaca akça)	13.000	17.000	40.000 akça (pazar-ı pnebe ve hân-ı dakîk geliri ile)
Resm-i bevvâbî-i diğer (an mahsûlat-ı ahâli-i kur'â-i vi-lâyet-i Mardin)	18.000	—	—
Başhâne (şehirde)	14.000	3.000	70.500 akça (mahsûl-i pazar-ı esb ve ester ve de-vâbb ve ganem ile)
Âdet-i agnâm-ı vi-lâyet-i Mardin (ekrâd hariç)	10.000	20.150	30.000 akça
Âdet-i hazînedârî (kervanlardan)	20.000	15.000	61.000 (tamga-i surh ve bâc-ı ubûr ile)

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Resm-i ihtisâb-ı şehr ve vilâyet	7.000	7.000 (bid'at hariç)	18.000 akça (bid'at hariç)
Tamga-i arsa	12.000	15.000 (arsa-i dakîk)	— (hân-ı dakîk)
Tamga-i kapan	12.000	30.000 (şahnegî ile)	51.000 akça (şahnegî ve sof cenderesi geliri ile)
Cizye-i kefere-i vilâyet-i Mardin	200.000 (Savur ile)	213.195	262.962 akça (marhasiyye ile)
Cizye-gebrân-ı Savur	—	32.055	—
Cizye-i marhasayân-ı vilâyet-i mezkûre	8.250	10.500	—
Âdet-i agnâm-ı Savur	5.000	10.736	—
Mukâtaa-i bâc-ı pazar-ı esb ve devâbb	—	4.000	— (Baş-hâne ile beraberdi)
Kiriş-hâne mahsûlü (şehirde)	—	1.000 (bid'at hariç)	3.200 akça (bid'at hariç)

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Mukâtaa-i [1] dârü'd-darp	—	50.000	—
Mukâtaa-i bozahâne (şehirde)	—	700	—
Mukâtaa-i boyahâne	—	60.000 (Mardin'de) 10.800 (Karadere'de)	113.000 akça (Mardin'deki ve Karadere'deki ile birlikte)
Silâh-hâne dükkânları kirası (şehirde)	—	264	360 akça
Mahsûl-i mezârî (haric ez-defter)	—	2.500	1.500 akça
Dabbâğ-hâne (şehirde) dükkânları kirası	—	6.000	13.500 akça (tamga-i gön ile)
Mukataa-i tamga-i gön ve sahtiyan	—	4.800	—
Tamga-i agnam	—	31.000	30.000 akça
Mahsûl-i ma'sira (şehirde)	—	11.000	10.000 akça

[1] Mukataa kelimesinin farklı kullanılış şekilleri için bk.: M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 88 vd.; L. Fekete ve Gy. Kaldy Nagy, *aynı eser*, 756 vd.; H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş XXXV.

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Mahsûl-i timarhâ-i sipahiyân ve zuemâ ve hashâ-i mir-i mîrân ve kazâ ve ümerâ-i aşâir	—	4.000	—
Cerîme-i arûsiyye-i müslümânân ve mu'afân maa âdet-i agnâm-ı işân ve cebelüyân ki der an vakt edâ-i hidmet-i sefer ne-konend	—	3.000	—
Âdet-i çoban-beği aşîret-i evli	—	1.000	—
Cemâat-i Millili göçerden [1] (Hacı Mahmud Bey'e tâbi)	—	61.000	150.000 akça
Akkeçili cemâatinden (oturak)	—	23.747	45.000 akça (Timurtaş Beye tâbî)
Akkeçili cemaatinden	—	—	50.000 akça (Şah Veli Bey'e tabî)
Sürgücü aşîretinden (oturak)	—	5.000	12.000 akça

[1] Aşîretlerden alınan verginin "*âdet-i agnâm*" olduğu BA, *TD 200*, 528-529'da tasrih olunmaktadır.

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Meşki aşîretinden	—	4.128	15.000 akça
Dinebi aşîretinden	—	4.500	10.000 akça
Şah Nasîbî aşîretinden (oturak)	—	1.700	—
Karakeçili cemâatinden	—	1.5000	—
Şeyh Zoli cemâatinden	—	—	8.000 akça
Mahsûl-i meyhâne	—		52.000 akça
Mahsûl-i harâc-ı bağât-ı şehirlüyân	—	—	20.000 akça
Mahsûl-i beytü'l-mâl ve mâl-i gâip ve mâl-i mevkûf ve mâl-i mevkûd	—	—	3.000 akça
Mahsûl-i kinisa-i Deyr Zagferân	—	—	2.400 akça
Mahsûl-i âşiyân-hâ-i şâhin ve balaban	—	—	300 akça
Diğer varidât menbaları :			
Hass-ı humâyûn köylerinden	148.003	—	556.203 akça

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Nusaybin'deki haslardan	—	395.768	—
Nusaybin'deki havass-ı humâyûn köylerinden	—	434.595	—
Nehir mahsullerinden	—	1.050	
Berriyecik kazasındaki haslardan	—	70.475	—
Toplam[1]:	527.253	1.647.663	1.648.425 akça

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Mardin sancağı'nda padişah hasları 1518 senesindeki durumuna nazaran, 1526'da büyük bir gelişme göstermiştir. 1518 tarihinde havass-ı humâyûn köyleri Mardinde yedi tanedir: Koçhisar (bugünkü Kızıltepe), Mansûriyye, Salâh, Narluca, Ta'mî (طمی), Kurs-i evsaṭ ve 'Ayn Ferd. Bunların hepsi de Mardin kazasına bağlı köylerdir.

1526 senesinde evvelce havass-ı humâyûna ait 7 köy, Diyarbekir Beylerbeyisinin hasları arasına alınmışlardır. Bu durum 1540'da tekrar değiştirilmiştir.

Şehirdeki bir kısım mukataa gelirleri de bazan havass-ı humâyûn arasında gösterilmekte, bazan da Diyarbekir Beylerbeyisinin haslarına ilhak olunmuş bulunmaktadır.

1526 tarihinde padişah hasları arasında bulunan 67 köy Nusaybin kazasına bağlı bulunmaktadır. Lâkin bunlardan ekserisi aşiretlerin uhdesindeki köylerdir ve "*karye-i Osman Çelebi*„, "*karye-i Ab-*

[1] 1518 tarihindeki padişah hasları ve müfredatı için bk.: BA, *TD 64*, 207-214; 1526 senesine ait olanlar için bk.: BA, *TD 998*, 7-11, 37, 52, 58; BA, *TD 200*, 461-496, 599-698.

dullah„, *karye-i Molla Mahmud*„, "*karye-i Ahmed*„, "*karye-i Ramazan*„ gibi isimler taşımaktadır. Bunlardan çoğunun yerleri —muhtemelen sonradan değişmiş oldukları için— haritada bulunamamaktadır.

1540 tarihinde havass-ı humâyûna dahil köylerin miktarı 65 olarak görünmektedir. 1518'de padişah haslarına ait olan köyler tekrar havass-ı humâyûna ilhak olunmuşlardır. Bu tarihte Mardin sancağı —tahminimize göre— Nusaybin, Berriyecik ve Savur kazalarını kaybetmiş olmakla beraber, havass-ı humâyûn hasılatında gerileme yoktur. Şehirde evvelce Diyarbekir Beylerbeyisinin uhdesinde bulunan bir kısım varidat menbalarının padişah haslarına bağlanmasından dolayı hasılat miktarı hemen hemen aynı seviyede kalmıştır.

Diyarbekir Beylerbeyisi hasları :

Tahrir Defterlerindeki kayıtlara göre, Diyarbekir Beylerbeyilerinden Bıyıklı Mehmed Paşa'ya, Husrev Paşa'ya ve Rüstem Paşa'ya ait hasları tesbit edebilmek mümkündür. Bunlardan birincisi 1518'de, ikincisi 1526'da, üçüncüsü de 1540'da Diyarbekir'de beylerbeyi bulunmakta idiler.

Bunların müfredatı mezkûr tarihlerde şöyledir :

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Dabbâg-hâne-i Mardin	8.000	— (Havâss-ı humâyûna mülhak)	—
Resm-i nısf-ı cerâim-i vilâyet	20.000	5.214 (nısf-ı cerîme ve arûsiyye-i livâ, ekrâd ve serbest'ler hariç) + 10.000 (şehirlerdekilerin)	10.000 (nısf-ı bâd-i havâ, arûsiyye ile beraber)

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Tamga-i agnâm-ı vilâyet	5.000	— (Havâss-ı humâyuna mülhak)	—
Tamga-i hamr	80.000	60.000	—
Tamga-i revgan-ı susam (şehirde)	10.000	—	—
Boya-hâne-i şehr	85.000	— (Havâss-ı humâyûna mülhak)	—
Beytü'l-mâl-i şehr ve vilâyet	15.000	—	— (havâss-ı humâyûna mülhak)
Mahsûlât-ı çeltük (Mardin vadisinde)	15.000	—	—
Mahsûlât-ı çayırhâ	5.000	2.500 (Kurd-depe'de)	—
Maktû	2.750	—	—
Mardin şehrinden	60.000	54.468	—
Nusaybin (şehir)	60.875	— (Havâss-ı humâyûna ait)	—
Nusaybin (nahiye)	71.200	— (Havâss-ı humâyûna ait)	—

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Maktûât-ı tevâif-i âràb tâbi-i Mardin	52.000	—	—
Mahsûl-i nâhiye-i Ḳābūr (Habur) tâbi-i livâ-i Mardin	200.000	—	—
Hassa dahil köylerden	390.885	433.278	353.125 akça
Mahsûl-i harâc-ı bağât-ı şehirlüyân, maktû	—	10.000	— (Havâss-ı humâyûna ait)
Yava ve kaçkun-ı şehr ve vilâyet	—	3.000	3.000 akça
Ser-asesiyân-ı Mardin	—	9.000	9.000 akça
Mahsûl-i âşiyânhâ-i şâhin ve balaban	—	600	— (Havâss-ı humâyûna ait)
Mahsûl-i arûsiyye-i duhterân-ı sipâhiyân-ı livâ-i Mardin	—	250	—

Cins	1518'de	1526'da	1540'da
Savur (şehir ve köyler)	—	145.534	—
Berriyecik	—	262.629	—
T o p l a m :	1.080.710	1.025.700	375.125 akça

Görüldüğü gibi, Mardin sancağı'ndaki Diyarbekir Beylerbeyisine ait haslar 1518 ve 1526 senelerinde hemen hemen aynı seviyeyi muhafaza etmektedirler. 1540 senesinde görülen azalma Savur, Nusaybin ve Berriyecik'in Mardin sancağı'ndan ayrılmalarından ve bir kısım beylerbeyi haslarının padişahınkilerine bağlanmasından doğmuş olmalıdır.

1518 tarihinde bu sancakta mîr-i mîrân haslarına dahil köylerden sekizi (Deyr Hilye, Kusûr, İbrahimiyye, Kal'at al-İmra', Kelbîn, Harrincük, Karadere, Kefertût) Mardin civarında, 9 tanesi de Nusaybin nahiyesindedir. 1526'da beylerbeyi haslarına dahil köylerin adedi hayli artmıştır ve sancağı bir baştan diğer tarafa kaplamaktadır. Bunlardan mühim bir kısmı ekli harita üzerinde gösterilmişlerdir. 1540 senesinde ise, 11 adettir ve hepsi de Mardin civarındadır [1].

D i ğ e r h a s l a r [2]:

Mardin sancağı'nda, yukarıda da belirtildiği gibi (bk.: s. 141), Musul'a tâbi bir sancak olan Harûniyye, Rakka eyâletine bağlı Deyr ve Rahbe ile Habur sancaklarının beylerine ait haslar bulunduğu görülmektedir. Bunlardan Harûniyye sancakbeyine ait haslar 5 köy ve bir mezraadan müteşekkil olup hasılı 48,612 akçadır. Deyr ve Rahbe sancakbeyinin hasları ise, 2 köy ve bir mezraadan ibaret olup tam 20.000 akça varidatı vardır. Habur mirlivâsının hasları ise, Resülayn köyü ile onun civarında bulunması muhtemel 6 mezraadan mürekkep-

1 Diyarbekir Beylerbeyilerine ait haslar ve teferruatı için bk.: BA, *TD 64*, 216-239; *TD 998*, 12-13, 37, 40-41, 51-53; *TD 200*, 529-551.

2 BA, *TD 200*, 553-560.

tir. Hasılı 32.065 akçadır. Bunlar böylelikle, hasıllarına göre, has değil, birer zeâmet sayılmalıdırlar. Mardin sancağı'nda başka hassa rastlanmaz.

Z e â m e t l e r :

Mardin sancağı'nda zeâmet sahiplerine 1518 senesinden itibaren her üç tahrir defterinde de rastlanmaktadır. Bununla beraber, 1518'de zaîmlerin miktarlarını ve bunlara ait hasılların yekûnlarını ve teferruatlarını tesbit edebilmemize karşılık 1526 tarihindeki tahrire ait icmal defterinde Mardin kazasında 9 zaîm kayd olunmakla beraber, bunlara ait en ufak bir mütemmim malûmat verilmemiştir. 1540 senesinde ise, Mardin sancağı'nda tek bir zeâmet kayd edilmiştir: "*zeâmet-i defterdar*„. Bu zat muhtemelen Diyarbekir defterdarıdır.

1518'de Mardin sancağında zeâmete mutasarrıf olan kimseler Mardin sipahilerinden Yusuf mîr-ahûr (20.000 akça) [1], Ali Bey ve Hasan Bey, evlâd-ı Mehmed Baba (Ali'ye 25.000, Hasan'a 35.000 akça, müşterek) [2], Mehmed Bey b. Kasım (25.000 akça) [3], Mardin sipahilerinden Kasım ve Hasan (20.000 er, müştereken) [4], Mardin sipahilerinden Mîr ʿİmâd, kâtip (20.000 akça) [5], Mardin sipahilerinden Fethi, kâtip (20.000 akça) [6], Trabzon'lu Süleyman Çelebi (115.100 akça) [7], Bıyıklı Mehmed Paşa'nın adamlarından Emir (20.000 akça) [8], Savur sipahilerinden Trabzon'lu Yahya Çelebi (32.000 akça) [9] ve Trabzonlu ve yine Savur sipahilerinden Budak (16.250 akça) [10]'tır.

Müştereken verilmiş zeâmetlerde iki hususiyet göze çarpmaktadır. Bazan bir büyük köy iki şahsa birden "ber vech-i işti-

1 BA, *TD 64*, 241.
2 BA, *aynı defter*, 242-243.
3 BA, *aynı defter*, 244.
4 BA, *aynı defter*, 245.
5 BA, *aynı defter*, 272.
6 BA, *aynı defter*, 277.
7 BA, *aynı defter*, 311-316.
8 BA, *aynı defter*, 317.
9 BA, *aynı defter*, 518-519.
10 BA, *aynı defter*, 320.

rak,, verilmektedir; meselâ Kızılkend (Haritada 19) köyünün hasılı 40.000 akça olup bu Rumeli'li Kasım ve Hasan arasında eşit olarak bölüşülmektedir. Bazan da bir büyük ve hasılı fazla olan köy, diğer bir kaç köyle birleştirilerek müştereken iki şahsa verilebilmektedir. Meselâ, 48.000 akça hasılı olan Meşkûk köyü (Haritada 17), ʿAyn-ı Devle (Haritada 18) ve Tohum köyleri ile birlikte Mahmud Babanın evlâtları Ali Bey ve Hasan Bey'e verilmişlerdir. Bu iki köyden ʿAyn-ı Devle 4.000, Tohum 8.000 akça hasılı olan köylerdir.

Zeâmetlere ait ikinci hususiyet hasılların bazan mütesaviyen bölüştürülmesi, bazan da Ali Bey ve Hasan Bey'e ait zeâmetin taksiminde görüldüğü gibi, taraflardan birisine az, diğerine daha fazla hisse verilmesidir. Bu farkın husûlüne sebep nedir, belli değildir.

Trabzon'lu Süleyman Çelebi ise, Savur kazasında zeâmete mutasarrıf olup şehir ve Savur'a tâbi bir kaç köy uhdesinde bulunmaktadır. Savur sipahilerinden Trabzon'lu Budak ise, 16.250 akçaya tasarruf etmektedir ki, bunun zeâmet değil, timar olarak kaydı gerekirdi.

1518 senesinde zeâmet olarak gösterilen yerlerin hepsi 1526 da Diyarbekir Beylerbeyisi Husrev Paşa'nın haslarına ilhak olunmuş vaziyettedir.

1540'da Mardin'de zeâmete mutasarrıf defterdarın hissesine düşen köylerin yekûnu 14'e bâliğ olup hasıllarının toplamı 194.597 akçayı bulmaktadır. Bu zeâmete mülhak 14 de mezraa vardır.

T i m a r l a r :

Mardin sancağı'ndaki timarlar umumiyetle Mardin veya Savur sipahilerine ait timarlardır. Bunlar arasında Akkoyunlulara mensup olanlar, Karagöz, Üveys, ʿİmâdettin gibi, [1] arap ve kürt aşiretleri ümerâsı, Mehmed Gözü Bey ve Ömer Bey gibi [2], Hemdem Paşanın adamı Yusuf [3] gibi, bazı Paşaların adamları bulunmaktadırlar.

[1] BA, *TD 64*, 266, 274, 276.
[2] BA, *aynı defter*, 263, 268.
[3] BA, *aynı defter*, 248.

Timarların da, ekseriyetle olmamakla beraber, bazan müştereken iki, üç, hatta dört kişiye hisseli olarak verildiği müşahede edilmektedir [1].

Yukarıdaki hususlar 1518 tarihine ait Tahrir Defteri'nde görülmektedir. Daha sonraki Tahrir Defterlerinde timar sahiplerinin isimleri yazılmamıştır. Bu sebeple, 1526 ve 1540 tarihlerinde timara tasarruf edenlerin kimler olduğu anlaşılamamaktadır.

[1] BA, *aynı defter*, 266, 276.

ECKER

924 (1518) Tarihli Mardin Livâsı kanûn-nâmesi*

Defter-i yasahâ-yı Livâ-i Mardin

Tafsîl-i kanûn-nâme-i vilâyet-i Mardin ber mûceb-i kanûn-ı osmânî, mahsûlât-ı kurâ maa şehr ve bâc ve tamgâ ve cihâthâ der nezd-i şehr-i mezkûre, ber mûceb-i kanûn-ı Hasan Padişah nihâde şüde, be-maʿrifet-i mîr-i mîrân ve be-kâdı-i Âmid ve Mardin, be-ihtiyâr-ı [r] eâyâ-yı vilâyet-i mezbûre.

Tafsîl-i evvel: Kurâ'da vâki olan reâyâ ki, müslümanlar durular, anlarun kim çifti olup ve bir çiftlik zemîn zirâat etmeğe kâdir ola, her çift başına resm-i çift deyu ellişer osmânî akçaların alalar ve anlarun-kim çifti olmaya, veyâ bir hânede tekrar müzevvec ola, anlarun gibiden on ikişer akça resm-i bennâk alalar ve anlar-kim, mücerred olalar, atalarına hizmet eder olmayup alâ hazihi (على هذه) kendü öz kârlarında olalar. Anlarun gibiden altışar osmânî akçası resm-i caba bennâk alalar ve kefere tâifesinden bu zikr olan rüsûm alınmayup ammâ her harâc-güzâr nefer başına yigirmi beş akça ispençe alalar ve çifti olmayup bennâk adında olan kimesnelerün birer mikdâr zirâatleri olsa, zirâatine göre hesâb edüp her iki dönümüne bir akça-i osmânî alalar ve bu zikr olan rüsûm ki, takrîr olundu, eğer müslüman ve [e]ğer kefere tâifesidür, bunlarun alınmalarunun mevsimi evvel-i bahâr, evâil-i Mart'tadır. Ol vakt alalar, andan mukaddem almayalar ve zirâatlerinden, eğer müslüman ve [e]ğer keferedir, hums üzre alalar. Ammâ bağlarından ve penbelerinden ve meyva ve bostanlarından yedide bir alalar. Bu üzere' kayd olupdur, ammâ kâfirin humsda. Ve resm-i ʿarûsiyye, kız oğlandan altmış ve dul avrattan otuz akça resm-i ʿarûsiyye alalar. Kız oğlan her ne yerde nikâh olur ise olsun, atası ne yerde raiyyet ise, anda verilür ve dul avrat

* BA, *TD 64*, 203-205. Bu kanûn-nâme Ö. L. Barkan tarafından *Tarih Vesikaları*, I, 1941, 99-103'te ve *Kanunlar*, 158-160'da neşr olunmuştur. Bununla berâber, burada bazı tashih ve notlarla yeniden verilmesi uygun görülmüştür.

her ne yerde nikâh olur ise, anda alalar. Bu üzere ʿamel oluna. Ve resm-i ʿasel, hâsıl olan baldan öşr üzere alalar. Ve resm-i âsyâb, her âsyâbdan ayda beşer akça alalar ki, yıllığı altmış akça olur. Ve âdet-i agnâm her iki koyuna bir akça alalar. Ve resm-i yaylak, her yaylakçı olan kimesnelerden ki, çehârpâsı ola, her hâneden birer nevgi yağ alalar ki, iki yüz dirhem ola. Ve cerâim-i hayvânât içün dahi ya at veya sığır ekine girüp ziyânlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar ve ekin sâhibinün ziyanlığın dahi hayvânât sâhibinden ödedeler ve her davar başına beşer akça dahi uralar. Bu hususda her hâneden maktû akça almayalar, meğer-kim hüsn-i rızâyla ola. Ve şehirlü tâifesinün dahi zirâatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe ve meyvalarından yedide bir alup resm-i bennâk ve resm-i çift ve resm-i mücerred almaya, ammâ keferesi her harâc-güzâr başına yigirmi beşer akça ispençe vereler. Ve kurâdan mâlikâne alınmalu olsa, vilâyetün gallevâtını beşde bir hâzır edüp dahi ol hâzırun dörtte birin hisse-i mâlikâne hesâb edüp vakf, hisse-i mâlikâneden alına gerektir. Vakf içün bu üzere alalar ve besâtînden yedide bir alına. Temmet sahha.

Tafsîl-i bâc ve tamgâ ve sâir cihât-ı Mardin, ber mûceb-i Kanûn-ı Hasan Padişah [nihâde] şüde.

Ve bâc ve tamgâ husûsunda dahi evvel harîr yükü geçüp gitse, her yükü sekiz boğça imiş ve her boğçası dörder batmân imiş ve her batmanı bin beş yüz seksân dirhem imiş ve «her yükü bu zikr olan batmân ile otuz iki batmân olur imiş [1]». Bu asıl yükün [2] altı Kaytı-Beğî eşrefî bâcı var imiş ve her eşrefîsi ellişer akçadan üç yüz osmânî akçası olur ve âdet-i hazînedârî dahi beşde bir eşrefî alınur imiş ki, her yükde altmış osmânî akçası olur. Ve her yükde dahi bir şahrûkî dahi resm-i kitâbet ve bir şahrûkî dahi nokta-başı ki, reh-dârlık derler imiş ve her şahrûkî altı osmânî akçası hesâbıdır. Ve Yezdî ve Frengî akmişeden ve Rûm kumaşının çatması [3] ve beneği ve zerbaft atlası [4] geçüp gitse, ipek bâcından ziyâde, birisi bir buçuk hesâbı üzere alınur imiş. Ammâ tüccâr tâifesinün yükleri açılup dahi içinden bu

[1] Tırnak içerisindeki kısımlar Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 159. paragraf 15'de yoktur. *Tarih Vesikaları*, I,101'de de "*otuz iki batmân olur imiş*,, yerine "*otuz batman olur imiş*,,.

[2] 1 Dirhem=3,086 gr., 1 batman=4,875 kg., 1 boğça=19,503 kg., 1 yük=156,028 kg. (bk. s. 134, not 2).

[3] Çatma=işlemeli ipekli kumaş.

[4] Zerbaft=simli kumaş.

asl kumaş talep olunmaz imiş. Hemân zâhir bulduklarun bâclarlar imiş. Ve bunlardan gayri Halep ve Şam ve Mısır ve Rûm kumaşı ʿubûr etse, her yükünden iki Kaytı-Beğî eşrefî alınur imiş ki, yüz osmânî akçası olur ve rengîn bez ve hâm bez ve şeker ve kepenek ve câm ve kalây ve neft ve bulgârî [1] ve bıçak ve pulâd ve tutyâ : bunlarun her yükünden ikişer yüz karaca akça bâc alınur imiş, osmânî hesâbınca altmış altı akça olur ve gerü resm-i hazînedârî ki, yukarıda takrîr olupdur, on akça tamgâ alınan yerden bir akça dahi resm-i hazînedârî alınur imiş. Ve ıtrî yükü ʿubûr etse, her yükden yüz tamâm karaca akça bâc alınur imiş ki, otuz üç osmânî akçası olur. Ve çivid ʿubûr etse, her kellesinde yüz karaca akça bâc alınur imiş ki, otuz üç osmânî olur. Ve ketân yükü geçüp gitse, elli tenke bâc alınur imiş ki, yüz osmânî olur ve eğer satılsa, her pârede iki, iki Hasan-Beği alınur imiş ki, dört osmânî olur. Ve mürde-bâr [2] kısmı olan eğer sabun ve [e]ğer hınnâ ve [e]ğer demürdür ve yüke nisbet ne-kim mürde-bâr kısmı vardır, her yükü ki, otuz iki batmândur, dört tenke bâc alınur imiş ki, sekiz osmânî akçası olur. Ve bakır yükü geçip gitse, işlenmişinün her yükünden on iki tenke alınur imiş ve kursundan [3] sekiz tenke alınur imiş ki, her tenke iki osmânî hesâbıdur. Ve Baalbekî geçüp gitse, her batmânından bir şahrûkî bâc alınur imiş ki, altı osmânîdir. Ve mazu ve gön ve sahtiyân ve buna nisbet ne-kim vardır, geçüp gitse, her yükünden dört tenke alınur imiş ki, sekiz osmânî akçası olur. Ve ipek yükünden ve Halep cânibinden gelen yükden, her yükden on karaca akça melik[ü'l-]ümerâlık dahi alınur imiş. Ve on akça tamgâ alunan yerden bir akça dahi girü, anun-için alınur imiş. Ve esir [4] geçüp gitse, her esirde yüz karaca akça bâc alınur imiş ve satılsa, yüzde beş alınur imiş. Ve bal ve yağ ve kızıl-boya ve summâk ve nâr-denk [5] ve hurma ve şap ve katran ve zift ve kara sakız ve ak sakız ve çerâğ-yağı ve limon ve dahi bunlara nisbet ne-kim vardır, ʿubûr etse her yükünden dört tenke alınur imiş ki, sekiz osmânî olur ve eğer satılsa, yüzde beş alınur imiş. Ve at ve katır ve deve ve sığır satılsa, girü yüzde beş tamgâ alınur imiş ve gir[ü] şahnelik deyu pekmezden ve kuru üzümden ve fındıkdan ve buna nisbet ne-kim vardır ki, arsaya

1 Bulgârî=yumuşak deri, telâlin.

2 "*Mürde bâr*„ tabiri, burada, *fire veren* anlamına gelmektedir.

3 Kurs tabiri "*levha*„ anlamınadır.

4 Ö. L. Barkan (*Kanunlar*, 159 ve *Tarih Vesikaları*, I, 102) tarafından yapılan neşirlerde "*esir*„ yerine "*ester*„.

5 Nâr-denk=nar suyu.

satılınağa gelse, migrafa [1] derler, üç Mardin nevgisi imiş ve her nevgi dahi yetmiş sekiz dirhem imiş, her yükden bir migrafa şahnelik alınur imiş. Ve hınna yükünden dahi bir migrafa alınur imiş. Ve kavun ve karpuz yükünden dahi ki, pazara gelüp satılsa, her beyʿde bir dâne kavun ve [e]ğer karpuzdur alınur imiş. Ve sabun yükünden dahi iki kalıp sabun alınur imiş ve soğandan ve tuzdan ve nohuddan ve mercimekden, bu zikr olanlardan her yükden bir migrafa alınur imiş. Ve bunlardan her nesne kim kapana gelse, her yükden kapancı hakkı dahi bir migrafa alınur imiş. Ve resm-i kitâbet bir migrafa dahi alınur imiş. Ve kapudan içerü koyun girse, her koyuna bir pul alınur imiş. Resm-i bevvâbî deyu ki, on iki koyuna bir osmânî düşer. Ve boğazlanup satıldukta postu dabbâg-hâne ve paçası baş-hâne için alınur imiş. Ve gir[ü] resm-i bevvâbî, Mardin taallûkunda olan reâyânun külliyen hâsılından her yüz Mardin müddünden [2] ki, sekiz İstanbul kilesi hesâbıdır, nîm müdd-i Mardînî resm-i bevvâbî alınur imiş. Girü ol üzere alunması mukarrer kılındı. Ammâ viregelen kurâdan alına, âhardan alınmaya. Andan sonra, bu kurâ ahalisinin pazara gelen gallavâtından resm-i bevvâbî alınmaz imiş. Hemân bu zikr olan yüz müdde nîm müdd galle alınur imiş ve girü hâriçden gelen her yükden birer karaca akça alınur imiş. Ve kavun ve karpuz yükünden bir dâne-i evsat dahi resm-i bevvâbî alınur imiş. Ve kömür yükünden iki kömür resm-i bevvâbî ve bir kömür ʿasesiyye ve otluk yükünden bir burma resm-i bevvâbî ve bir bur[ma] dahi ʿasesiyye alınur imiş. Ve yük ile nal gelse, her yükden bir karaca akça resm-i bevvâbî ve iki nal ʿase-

[1] Bu deyim metinde « مغرب » şeklinde yazılmıştır. 1526 ve 1540 tarihli kanunnâmelerde de « مغرف » ve « مغرفه » gibi iki farklı şekilde yazılmıştır. Kelime aslında arapçada büyük kepçe anlamına gelen migrafa « مغرفه »'dan gelmektedir. Kâtiplerin bu kelimenin manâsını bilmemeleri, bunun neticesinde iyi okuyamamaları onun farklı imlâlarda yazılması sonucunu doğurmuştur. Mardin'de bugün de "*magraba*,, ve "*magrafa*,, tabirleri kullanılmaktadır. Pazarlarda yoğurt ve emsali şeylerin büyük kepçelerle ölçülerek satıldığı da görülmüştür.

Migrafa ile soğan, tuz, mercimek, nohut, kuru üzüm, fındık ve pekmez ölçülmektedir. Bir ağırlık ölçüsü değil, bir hacım ölçüsü olmaktadır. Migrafa'nın üçte bir büyüklükte olanına da nevgi adı verilmektedir. Her ikisi için bk. W. Hinz, *aynı eser*, 28 (miğrāb), 24 (nügi).

Nevgi (نوگی) Doğu Anadolu şehirlerine ait bir çok kanun-nâmelerde de kullanılan bir tabirdir: bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 492'de "*Nügi*,,.

[2] 1 Müdd 2.052 kg. buğday almakta veya 2..66 litreye karşılık olmaktadır (bk. W. Hinz, *aynı eser*, 47).

siyye ve bir epçin « إچين » [1] şahnelik ve bir epçin dahi mîr-ahûrluk alınur imiş. Ma'adâsı satılsa, yüzde beş tamgâ alınur imiş ve ipek yükü geçüp gitse, her yükden resm-i bevvâbî bir tenke alınur imiş ki, iki osmânî hesâbıdır. Ve sabun ve hınna ve ketân ve buna nisbet nekim vardır, geçüp gitse, nîm tenke resm-i bevvâbî alınur imiş. Ve akmişe yükü geçüp gitse, her yükden dört karaca akça resm-i bevvâbî alınur imiş. Ve şehre yük ile şarap gelse, her yükden iki batmân şarap alırlar imiş ki, her batmânı on iki nevgi ve her nevgisi yetmiş sekiz dirhemdir. Bu iki batman şarabın bir batmânı şirecelik imiş ve nîm batmânı dizdârlık imiş ve üç nevgisi melik[ü'l-]ümerâlık imiş ve üç nevgisi asesiyye imiş; cümlesi iki batman olur. Bâki kalanın sâhibi olan bey[c] eder imiş ve nefs-i Mardin'de ipek işleyenlerden dahi, her dezgâhdan ayda dört karaca akça alınur imiş. Ve vâle topun satsalar, ayruk nesne vermezler imiş. Ve çulhalar ki, bez dokuyup pazara getürüp satsa, bir çift bezden iki karaca akça bâc alınur imiş. Ve pazarda penbe satılsa, alandan yüzde beş akça tamgâ alınur imiş. Ve Kal'at al-İmra [2] nâm karyede cendere var imiş. Anda işlenen her sûfdan beş karaca akça bâc alınur imiş. Ve karye-i Mansûriyye'de dokunan meyzer bastavından dahi iki nîm tenke bâc alınur imiş ki, beş osmânî akçası olur. Temmet sahha.

1 Halen Mardin'de kadınların kullandıkları ve başlarını yarı bedenlerine kadar örten büyük atkıya epçin, Yozgat taraflarında da ayağa giyilen bir cins çarığa epçen denildiği söylenmektedir. Yukarıdaki kanun-nâmede kullanılan epçin tabirinin baş örtüsü değil, ayak ile ilgili bir deyim olması kuvvetle muhtemeldir.

2 Metinde "المرا قلعه" şeklindedir. Buraya doğrusu yazıldı.

924 (1518) Tarihli Berriyecik Livâsı Kanûn-nâmesi

Defter-i yasahâ-yı Livâ-i Berriyecik (بربه جك)[1]:

Tafsîl-i kanûn-nâme-i Livâ-i Berriyecik maa nahiye-i Cem-nim (جم نيم) ber muceb-i kanûn-ı osmânî be-ihtiyâr-ı ahâli-yi vilâyet-i mezkûre be-marifet-i mîr-i mîrân ve be-kadı-i Âmid mahsûlât, ber-muceb, kayd şüde ve bâc ve tamga ber-mûceb-i kanûn-ı Hasan Pâdişah nihâde şüde.

Tafsîl-i evvel : Kurâda vâki olan reâyâ ki, müslümanlar dururlar, anlarun-kim çifti olsa ve bir çiftlik zemîn zirâat etmeğe kâdir ola, her çift başına resm-i çift deyu ellişer osmânî akçaların alalar. Ve anlarun-kim çifti olmaya bir hânede tekrar müzevvec ola, anlarun gibiden resm-i bennâk alalar[2]. Ve anlar-kim mücerred olalar, atalarına hidmet eder olmayup ʿalâ hazihi kendü öz kârlarında olalar, anlarun gibiden altışar osmân akçası resm-i caba-benâk alalar. Ve kefere tâifesinden bu zikr olan rüsûm alınmayup amma harac-güzâr nefer başına yirmi beşer akça ispençe alalar. Ve çifti olmayup bennâk adında olan kimesnelerün birer miktar zirâatları olsa, zirâatlarına göre hesab edüp her iki dönümüne bir akça-i osmânî alalar. Ve bu zikr olan rüsûm ki, takrîr olundu, eğer müslüman ve [e]ğer kefere tâifesidir, bunlarun alınmalarının mevsimi evvel bahar, evâil-i Mart'da, ol vakt alalar, andan mukaddem almayalar. Ve zirâatlarından eğer müslüman ve [e]ğer kefere-dir, hums üzere alalar. Amma, bağlarından ve meyvalarından ve penbe ve bostanlarından yedide bir alalar, bu üzere kayd oluptur.

Ve resm-i arûsiyye, kız oğlandan altmış ve dul avrattan otuz akça resm-i arûsiyye alalar ve kız oğlandan her ne yerde nikâh olur ise olsun, atası ne yerde raiyyet ise, anda verilür. Ve dul avrat her ne yerde nikâh olur ise, anda alalar. Bu üzere ʿamel oluna.

Ve resm-i ʿasel hâsıl olan baldan öşr üzere alalar.

Ve resm-i yaylak her yaylakçı olan kimesnelerden ki, çaharpâsı ola, her hâneden birer nevgi yağ alalar ki, iki yüz dirhem ola.

[1] Kanun-nâmenin orijinal metni BA, *TD 64*, 347-348'dedir.

[2] Aynı tarihli Mardin kanun-nâmesi'nde resm-i bennâk 12 akçadır.

Ve cerâim-i hayvanât içün dahi, ya at veya sığır ekine girüp ziyanlık eylese, her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar ve ekin sahibinün ziyanlığın dahi hayvanât sahibinden ödedeler ve her davar başına beşer akça dahi uralar. Bu hususta her hâneden maktû akça almayalar, meğer kim hüsn-ü rızâyla ola.

Tafsîl [-i sânî]: Ve bâc ve tamga hususunda dahi, harîr geçüp gitse ki, Berriyecik bâcı her yükten -ki deve yükü ola- i refî alınır imiş ki, ellişer akçadan yüz elli osmânî akçası ve at ve yükünden bir yarım eşrefî alınır imiş ki, yetmiş beş osmânî akças Ve Yezdî akmişe dahi harîr düsturu üzere imiş ve İskenderânî ve I akmişeden birer eşrefî alınır imiş ki, elli osmânî akçası olur. Ve bâcı deve [1] yükünden on altı Hasan-Beğî ki, otuz iki osman akça ve at [2] yükünden anun nısfı alınır imiş. Ve sabun yükünden ki, yükü ola, her yükten dört Hasan-Beğî alınır imiş ki, sekiz osm ve iki kalıp sabun dahi alınır imiş ve at ve katır yükü olsa, nısfı alınırmış ve eşek yükünden üç osmân akçasıyla bir kalıp alınır imiş. Ve demir ve gön olsa, deve yükünden üç Hasan-Beğî ve at ve katır yükünden bir buçuk Hasan-Beğî alınır imiş. Birisi iki osmânî hesâbı üzeredir. Deve yükünden altı osmânî ve at ve katır yükünden üç osmânî akça olur. Ve mazuda dahi deve yükünden dört Hasan-Beğî alınır imiş ki, sekiz osmân akçası olur ve at ve katır yükünden anun nısfı alınır imiş ve eşek yükünden üç osmânî akçası alınır imiş. Ve bez ve ketân yükünden ki, deve yükü ola, birer eşrefî alınır imiş ki, elli osmân akçası olur ve at ve katır yükü olsa, on altı Hasan-Beğî alınır imiş ki, otuz iki osmân akçası olur. Ve girü nokta-başı deyu her deve yükünden birer Hasan-Beğî alınır imiş ki, iki osmân akçası olur ve at ve katır yükünden anun nısfı alınur imiş.

Ve şehirde olan paşmakçı dükkânlarından her dükkândan ayda ikişer paşmak [3] alınır imiş ki, beşer akçadan on akça olur. Ve çulha dükkânlarından dahi yılda iki astar alınır imiş ki, her birisi onar akçadan yirmi osmânî akçası olur.

Ve koyun boğazlansa, her başdan bir osmân akçası alınır imiş ve sığır boğazlansa, her başdan bir buçuk batman et alınır imiş.

Ve yaş yemiş yükünde her yükten bir batman yemiş alınır imiş ki, iki osmân akçası olur.

1 Metinde bir yanlışlık eseri "*at*" yazılmıştır, düzeltildi.
2 Metinde bir yanlışlık eser "*deve*" yazılmıştır, düzeltildi.
3 "*Paşmak*" veya "*başmak*" = ayakkabı, terlik.

932 (1526) Tarihli Mardin Livâsı

kanûn - nâmesi [1]

Kanûn-nâme-i Livâ-i Mardin.

Der beyân-ı bâc-ı ʿubûr ve tamgavât :

Harîr yükü geçüp gitse, her yükden üçyüz osmânî akça bâc-ı ʿubûr deyu alınurmış ve her yükden resm-i kitâbet deyu altı osmânî akçası alınurmış ve altı akça dahi nokta-başı, râhdârlıkdır deyu, alınurmış, yine ol üzere mukarrer kılındı.

Ve Yezdî ve Frengî akmişeden ve Rûm kumaşının çatması ve beneği ve zerbaft atlası geçüp gitse, ipek bâcından ziyâde biri bir buçuk üzere alınurmış. Ve bundan gayri Halep ve Şam ve Mısır ve Rûm kumaşı ʿubûr etse, her yükünden yüz osmânî akçası alınurmış, yine ol üzere mukarrer kılındı.

Ve rengîn ve ham bez ve şeker ve kepenek ve cam ve kalay ve neft ve bulgârî ve bıçak ve pulâd ve tutyâ ve bunların her yükünden altmış altı osmânî akçası alınurmış.

Ve ʿıtır yükü ʿubûr etse, her yükünden otuz üç osmânî akçası alınurmış. Ve çivid ʿubûr etse, her yükünden otuz üç osmânî akçası alınurmış. Ve ketân geçüp gitse, yüz osmânî akçası alınurmış ve eğer satılsa, her pârede dört osmânî akçası alınurmış.

Ve mürde-bâr [2] kısmından, eğer sabun ve hınna ve demür ve buna nisbet ne-kim vardır, her yükü ki, otuz iki batmândır, sekiz osmânî akçası bâc alınurmış ve bakır yükü geçüp gitse, işlenmişin her yükünden yigirmi dörder akça-i osmânî ve kursundan on altı osmânî akçası alınurmış.

1 Krş.: Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 161-164. Burada, bu 932 senesine ait kanûn-nâme neşr olunmuşsa da, bazı yerleri 947 tarihli kanûn-nâme ile tamamlanmak istenmiştir. Kanûn-nâmenin orijinali için bk.: BA, *TD 998*, 2-6.

2 Metinde «ردمبار» ise de yanlıştır.

Ve Baalbekî bez geçüp gitse, her batmânından altı osmânî akça bâc alınurmış. Ve mazu ve gön ve sahtiyân ve buna nisbet ne-kim vardır, geçüp gitse, her yükünden sekiz osmânî akçası alınurmış ve satılsa yüzde beş osmânî akça tamga alınurmış, yine ol üzere mukarrer kılındı.

Ve ipek yükünden ve Halep cânibinden gelen yükden on karaca akça melikü'l-ümerâlık alınurmış. Ve on akça tamgâ alınan [yerden] bir akça dahi alınurmış. Yine ol üzere mukarrer kılındı.

Ve esir geçüp gitse, her esirden otuz üç akça alınurmış. Defter-i sâbıkda akı ve karası tayin olunmamış. Hâliyâ, ak esirden elli akça ve kara esirden yigirmi beş akça alınmak mukarrer kılındı.

Ve pazara penbe gelüp satılsa, alandan yüzde beş akça alınmak üzere, mukarrer kılındı.

Der beyân-ı hazînedârî :

Harîr yükü ᶜubûr etse, her yükde altmış osmânî akçası ve Yezdî ve Frengî akmişeden ve Rûm kumaşının çatması ve beneği ve zerbaft atlası ve Halep ve Şam ve Mısır ve Rûm kumaşı ᶜubûr etse ve rengîn bez ᶜubûr etse ve ham bez ve şeker ve kepenek ve câm ve kalay ve neft ve bulgârî ve bıçak ve pulâd ve tutyâdan ki, tamgâ alınur, her on akçada bir akça hazînedârî alınurmış. Yine ol üzere mukarrer kılındı.

Der beyân-ı pazâr-ı devâbb [1]:

Sâbıkâ yüzde beş akça esir ve esb ve devâbb alandan alınurmış. Hâliyâ, iki yüzde beş akça alınmak vech görülüp nısf satandan ve nısf alandan alına.

Der beyân-ı tamgâ-i kapân (kabbân) ve arsa:

Ve bal ve yağ ve kızıl üzüm ve kızıl boya ve summâk ve nâr-denk ve hurmâ ve şap ve katrân ve zift ve kara sakız ve ak sakız ve çerâğ-yağı ve limon ve bunlara nisbet ne-kim var ise, ᶜubûr etse, yükünden sekiz osmânî akçası alınurmış. Bunda satılur olsa, yüzde beş akça alınurmış. Ve şahnalık deyu, pekmezden ve kuruk [2] üzümden ve fındıkdan ve buna nisbet ne-kim vardır, arsaya satılmağa gelse, migrafa derler, üç Mardin nevgisi imiş ve nevgi dahi yetmiş sekiz dirhem imiş, her yükünden bir migrafa şahnalık alınurmış. Ve hınnâ

[1] Devâbb=Yük ve binek hayvanı.
[2] Kuruk=kuru (Bk. Zenker).

yükünden dahi bir migrafa alınurmış. Ve kavun ve karpuz yükünden dahi pazara gelüp satılsa, her beyʿde bir dâne kavun ve iki karpuz alınurmış. Ve sabun yükünden defter-i sâbıkda iki kalıp sabun kayd olunup deve ve at ve merkep yükleri kayd olmamış. Hâliyâ deve ve at yüküne üç kalıp ve merkep yüküne bir kalıp tayin olundu. Ve soğan ve tuz ve nohud ve mercimek yükünden bir migrafa alınurmış. Ve bunlardan her nesne ki, kapana gelür olsa, her yükünden kapancı hakkı bir migrafa alınurmış. Ve un gelüp satılur olsa, nesne kayd etmeyüp sehv olmuş. Ammâ, kadîmden yükde bir osmânî akça alınurmış. Yine ol üzere alınmak mukarrer kılındı.

Ve resm-i mîzân deyu, dahi nîm akça bidʿat alurlarmış. Defter-i sâbıkda dahi kayd olmamış. Ref' olunup âdet-i kadîme üzere bir mikdar vazife harc-ı âmil olmak kayd olundu.

Der beyân-ı resm-i bevvâbî:

Kapudan içerü koyun girse, her koyuna bir pul alınurmış. Resm-i bevvâbî deyu ki, on iki koyuna bir osmânî akçası olur, deyu sehv eylemiş. Sekiz koyuna bir akça-i osmânî olur. Ol vech üzere kayd olundu. Ve harîr yükü geçüp gitse, her yükünden resm-i bevvâbî iki osmânî akçası alınurmış. Ve sabun ve hınnâ ve ketân ve bunlara nisbet ne-kim geçüp gitse, bir osmânî akça resm-i bevvâbî ve akmişe yükü geçüp gitse, her yükünden dört karaca akça resm-i bevvâbî alınurmış. Yine ol üzere mukarrer kılındı. Ve kavun ve karpuzdan her yükden bir dâne kavun ve bir karpuz alınurmış.

Ve kömürden, her yükden resm-i bevvâbî bir kömür ʿasesiyye ve odun yükünden bir ağaç bevvâbî ve bir ağaç ʿasesiyye ve otluk yükünden bir burma dahi ʿasesiyye alınurmış.

Der beyân-ı tamgâ-i gön ve sahtiyân:

Husûsunda defter-i sâbıkda taşradan gelüp satılandan nesne bağlanmamış, ammâ yüzde beş akça alınurmış. Yine ol üzere mukarrer kılındı.

Der beyân-ı resm-i bevvâbî-i diğer:

Mardin taallukunda olan reâyânın hâsılından her yüz Mardin müddünden ki, sekiz İstanbul kilesidir, nîm müdd-i Mardînî resm-i bevvâbî alınurmış. Ammâ defter-i sâbıkda vere-gelen kurâlardan alına. Âhar köylerden alınmıya. Ve kurâ ahalisinin pazara gelen gallâtından

resm-i bevvâbî alınmazmış. Yine alınmaya, deyu kayd olunup ve sâir kurâlardan her yükden bir karaca akça alınurmış. Ammâ ol kurâlardan ki, yüz müdd'de nîm müdd-i Mardînî alınurmış, ol zamanlarda yedide, sekizde bir behre alınurmış. Şimdi, "*hod cemîmiz beşde bir behre veririz. Sebep nedir ki, bu bid'at alına? Biz dahi, sâir kurâlar gibi yükde bir karaca akça veririz*,, deyu cevap ettükleri sebepten anlar dahi bu üzere kayd olunup tayin olundu.

Der beyân-ı tamgâ-i siyâh ve Kayseriyye :

Nefs-i Mardin'in ipek işlenen dezgâhlarından ayda dörder karaca akça alınurmış. Ve vâlenin topun satsalar, ayruk nesne vermezlermiş. Ve cullâhlar ki, bez dokuyup pazara getürse, bir çift bezden iki karaca akça tamga alınurmış.

Der beyân-ı mukâtaa-i cendere der Kal'at al-İmrâ :

Anda işlenen sûfdan beş karaca akça alınurmış. Ve iki yıl imiş, beylerbeyi hazretleri tarafından bunlar dahi cullâh çukurudur[1], deyu her kuyudan yılda yigirmi dörder akça alurlarmış, Bid'at olmağın, hâliyâ ref' olundu.

Ve karye-i Mansûriyye'de dokunan meyzer bastavından dahi beş osmânî alınurmış. Ve meyzerin bastavı kırk akçaya satılurmış. Ol takdirce, akmişeden ziyâde almış olur. Hayf olmağın, iki bastavı iki akçaya mukarrer kılındı.

Der beyân-ı meyhâne :

Defter-i sâbıkda, şehre yük gelür olsa, şarapdan her yükünden iki batmân şarap alınurmış. Her batmânı on ikişer nevgi ve her nevgisi yetmiş sekiz dirhemdir. Bu iki batmânın nîm batmânı dizdarlık, üç nevgisi melikü'l-ümerâlık ve üç nevgisi ʿasesiyye imiş ve bir batmanı şirecelik ki, cümle iki batmân olur. Bâki kalanın sâhibi bey edermiş, deyu kayd olunup ol tarihte meyhâne olmayup meyhâne vaz olundukda bu cümle alınmaz olup subaşı olanlar melikü'l-ümerâlık üç nevgi alurlarmış. Ol dahi ref olundu. Ve meyhânede dahi reâyânın küplerin mühürleyüp kendülere gerek oldukta, subaşı mührün açup bey edüp mühür akçası deyu, her yükde hilâf-ı kanûn iki akça alurlarmış. Ol dahi ref olundu. Ve hâliyâ, meyhâne ahvâli bu üzere mukarrer oldu ki, reâyânın şiresi mühürlendikde, akçası verilüp kabz oluna.

[1] Cullâh bez dokuyan adam, cullâh çukuru tezgâhın yanında çalışan adamın içerisine girdiği çukurdur. Mardin'de hâlen aynı tezgâh ve tesisler bulunmaktadır.

Ve nice alınursa, bir ol-kadar dahi ziyâdeye satup andan tecâvüz eylemeyeler.

Ve şehirlü tâifesi taşradan şarap getürse, açmaya tutuldukda, tutulan şarap girift olup hâline göre, harcı alına. Ve ol girift olan şarap her kangı köyden satıldı ise, ol köyde şarap külliyen girift ola. Ammâ, bazı kimesneler varup köyde şarap içer olsa, mâni olmaya. Ve getürüp götürse, zikr olunan üslûp üzere, haklana.

Der beyân-ı resm-i ᶜasesiyye :

Şöyle mukarrer oldu ki, nefs-i Mardin'de olan dükkânlardan, her dükkândan ayda resm-i ᶜasesiyye birer akça alınurmış. Ve bundan gayrı evlerde işlenen dezgâhlardan dahi her ayda birer akça alurlarmış. Evlerde işlenen dezgâhlardan alınmak ref olunup hemân pazarlarda olan dükkânlardan alınmak mukarrer kılındı.

932 (1526) Tarihli Nusaybin Kanûn-nâmesi

Kanûn-nâme-i nahiye-i Nusaybin tâbi-i Mardin [1].

Der-beyân-ı tamga-i siyah ve nokta-başı:

Kanûndan kadîmîleri bu imiş ki, tamga-i siyâhiyyeye müteallik olan metâ Nusaybin[e] gelüp salunılur olsa, yigirmide bir akça satandan alınup ve ʿubûr etse, nokta-başı deyu iki akça alınurmış. Yine ol üzere mukarrer kılındı.

Der beyân-ı pâzâr-ı esb ve devabb:

Nefs-i Nusaybin'de satılsa, yüzde beş akça alınurmış. Hâliyâ iki yüzde beş akça alınmak münâsip görülüp nısf satandan ve nısf alandan tayin olundu. Ve kurâlarda satılan attan ve davardan ve gallâttan ve gayriden ve iki-üç yıl imiş ki, tamga alınmak vaz etmişler. Bid'at ve hilâf-ı kanun olmağın ref olundu.

Der beyân-ı tamga-i siyâh:

Budur ki, tamga-i siyâha müteallik olan esbâbdan yigirmide bir akça tamga alındıktan sonra, yükte [2] iki nevgi tamgacı ve muhtesib daha iki nevgi alurlarmış. Bu mânâ Hasan Padişah kanununda yoğimiş. Kasım Padişah devrinde olup ol zamandan berü bu üslûb üzere alınurmış. Hem yigirmide bir akça verüp hem yükde dört nevgi alınmak müslümanlara zulm-i sarîh olup reâyâ fevkʾal-hadd bu husûsa bî-huzûr oldukları sebepten zikr olunan dörder nevgi ref olundu.

Der beyân-ı ʿasesiyye:

Ayda her dükkândan ʿasesiyye deyu üç akça alınurmış. Hilâf-ı kanun olmağın iki akçası ref olunup ayda her dükkândan birer akça alınup ʿasese verile ve her yükte bir buçuk akça dahi ʿases alurmış. Ol-dahi bidʿat olmağın ref olundu. Ammâ, Kasım Padişah zamanından berü Nusaybin dükkânlarından her dükkândan ayda yedi buçuk akça alınurmış. Dört buçuk akçası ref olundu ve üçer akça vecih görüldü.

[1] Bu kanun-nâme Ö. L. Barkan (*Kanunlar*, I, 164) tarafından yayınlanmış ise de, burada ufak düzeltmelerle, tekrarlanması uygun görüldü. Metin için bk. BA, *TD 998*, 5-6.

[2] Metinde "kübde كوبده" şeklinde ise de, bir dalgınlık eseri olduğu anlaşılmaktadır.

947 (1540) Tarihli Mardin Livâsı kanûn-nâmesi *

Kanûn-nâme-i Livâ-i Mardin.

Der beyân-ı bâc-ı ʿubûr ve tamga-i siyâh:

Harîr yükü geçüp gitse, her yükde üç yüz osmânî akça bâc-ı ʿubûr alınur ve her yükde resm-i kitâbet deyu, altı osmânî akçası alınur. Ve altı akça dahi nokta-başı, reh-dârlıkdır, alınurmış. Yine olgelânki üzere, mukarrer kılındı. Ve Yezdî ve Frengî akmişeden ve Rûm kumaşının çatması ve beneği ve zerbaft atlası geçüp gitse, ipek bâcından ziyâde biri bir buçuk hesâbı üzere alınurmış. Ve bundan gayri Halep ve Şam ve Mısır ve Rûm kumaşı ʿubûr etse, her yükden yüz osmânî akçası alınurmış. Yine ol üslûp üzere mukarrer kılındı.

Ve rengîn bez ve ham bez ve şeker ve kepenek ve câm ve kalay ve neft ve bulgârî ve bıçak ve pulâd ve tutyâ ve bunların emsâlinden her yükde altmış altı osmânî akçası alınur.

ʿItır yükü ʿubûr etse, her yükünden otuz üç akça alınur. Ve çivit yükünden dahi otuz üç akça alınur. Ve ketân ʿubûr etse, her yükünden yüz osmânî akçası alınur. Ve sabun ve hınnâ ve demür ve buna nisbet ne-kim vardır, her yük ki, otuz iki batmândır, sekiz osmânî akçası bâc alınur. Ve bakır yükü ʿubûr etse, işlenmişinün her yükünden yigirmi dörder akça ve kursundan on altı akça bâc alınur.

Ve Baalbekî bezi ʿubûr etse, her yükünden sekiz osmânî akçası alınur ve satılsa, yüzde beş osmânî akçası alınur.

Ve mazu ve gön ve sahtiyân ve buna nisbet ne-kim vardır, ʿubûr etse, her yükünden sekiz osmânî akçası alınurmış. Bu cümle, olgeldüği üzere ibkâ olundu. Ve ipek yükünden ve Halep cânibinden gelen yükden on karaca akça melikü'l-ümerâlık alınurmış. Ve on akça tamgâ alınan yerden bir akça dahi melikü'l-ümerâlık deyu alınurmış.

* BA, *TD*, *200*, 459-460'da esas metin bulunmaktadır. Bu kanûn-nâme henüz neşr olunmamıştır.

Girü olıgeldüği üzere mukarrer kılındı. Ve esir ʿubûr etse, ak esirden elli akça ve kara esirden yigirmi beş akça üzere kayd olundu. Ve pazara penbe gelüp satılsa, alandan yüzde beş akça alınmak üzere kayd olundu.

Der beyân-ı hazînedârî :

Harîr yükü ʿubûr etse, her yükde altmış osmân akçası ve Yezdî ve Frengî akmişeden ve Rûm kumaşının çatması ve beneği ve zerbaft atlası ve Halep ve Şam ve Mısır ve Rûm kumaşı ʿubûr etse, ve rengîn bez ve ham bez ve şeker ve kepenek ve câm ve kalay ve neft ve bulgârî ve bıçak ve pulâd ve tutyâdan ki, tamgâ alınur, her on akçada bir akça hazînedârî alınurmış. Girü olı-geldüğü üzere ibkâ olundu.

Der beyân-ı tamgâ-i kapân ve arsa :

Bal ve yağ ve kızıl boya ve summâk ve nâr-denk ve hurmâ ve şap ve katrân ve zift ve kara sakız ve ak sakız ve çerâğ-yağı ve limon ve bunlara nisbet ne-kim vardır, ʿubûr etse, her yükünden sekiz osmânî akçası alınurmış. Bunda satılsa, yüzde beş akça alınurmış ve şahnalık deyu pekmezden ve kuru üzümden ve fındıkdan ve buna nisbet ne-kim vardır, arsaya satılmağa gelse, migrafa derler, üç Mardin nevgisidir ve her nevgi yetmiş sekiz dirhemdir, her yükünden bir migrafa şahnalık alınurmış. Ve hınnâ yükünden dahi bir migrafa alınurmış. Ve sabun yükünden, deve yükünden üç kalıp, at ve katır yükünden iki kalıp ve eşek yükünden bir kalıp alınur ve soğan ve tuz ve nohûd ve mercimek yükünden bir migrafa alınurmış. Ve arsaya odun gelüp satılsa, her yükde bir osmânî akçası alınurmış. Ve yarım akça dahi resm-i mîzân alınurmış. Zikr olan resm-i mîzân bidʿat olup defter-i atîkde merfû kayd olunmağın, defter-i cedîde dahi merfû kayd olundu.

Der beyân-ı resm-i bevvâbî :

Kapudan içerü koyun girse, her koyuna bir pul alınurmış ki, sekiz koyuna bir akça olur. Girü, ol vech üzere kayd olundu. Ve ipek yükü geçüp gitse, her yükünden resm-i bevvâbî iki osmânî akçası alınurmış. Ve sabun ve hınnâ ve ketân ve buna nisbet ne-kim var ise, geçüp gitse, bir osmânî akçası resm-i bevvâbî alınurmış. Ve akmişe yükü geçüp gitse, her yükten dört karaca akça alınurmış. Ve kavun ve karpuz yükünden bir kavun ve karpuz alınurmış. Ve odun yükünden bir ağaç resm-i bevvâbî ve bir ağaç resm-î ʿasesiyye ve otluk yükünden bir burma resm-i bevvâbî ve bir burma resm-i ʿasesiyye alınurmış.

Bu cümle yine olı-geldüğü üzere mukarer kılındı.

Der beyân-ı tamgâ-i siyâh ve Kayseriyye :

Nefs-i Mardin'in ipek işleyenlerinden her dezgâhdan ayda dörder akça alınurmış ve çulhâlar ki, bez dokuyup pazara getürseler, bir çift bezden iki karaca akça tamgâ alınurmış. Girü olı-geldüği üzere mukarrer kılındı.

Der beyân-ı mukâtaa-i cendere der karye-i Kal'atül-İmrâ :

Karye-i mezbûrda işlenen sûfdan beş karaca akça alınurmış. Ve karye-i Mansûriyye'de dokunan meyzer bastavından her bastava bir akça alınurmış. Yine olı-geldüğü üzere mukarrer kılındı.

972 (1564) tarihli Mardin kanûn-nâmesi

Kanûn-nâme-i kazâ-i Mardin [1]

Der beyân-ı bâc-ı ʿubûr ve tamga-i siyah:

Harîr yükü geçüp gitse, her yükte üç yüz osmânî akça bâc-ı ʿubûr alınur ve her yükte resm-i kitâbet deyu altı osmânî akça alınur ve altı akça dahi nokta-başı alınurmış. Yine olı-geldüği üzere mukarrer kılındı. Ve bezden ve frengi akmişeden ve Rum kumaşının çatması ve beneği ve zerbaft atlası geçüp gitse, ipek bâcından ziyâde biri bir-buçuk hesâbı üzere alınurmış. Ve bundan gayrı Halep ve Şam ve Mısır ve Rum kumaşı ʿubûr etse, her yükünden yüz osmânî alınurmış. Yine ol üslûp üzere mukarrer kılındı. Ve rengîn bez ve ham bez ve şeker ve kepenek ve cam ve kalay ve neft ve bulgârî ve bıçak ve pulâd ve bunların emsâlinden her yükte altmış altı osmânî alınurmış. Ve ıtır yükü ve çivit ʿubûr etse, her yükten otuz üç osmânî ve ketân ʿubûr etse, her yükten yüz osmânî alınur ve sabun ve hınna ve demür ve buna nisbetlü ne-kim varsa, her yükten ki, otuz iki batmandır, sekiz osmânî bâc-ı ʿubûr alınur. Bakır esbâbı yükünden yigirmi dört osmânî ve ham bakırdan her kursta altı akça bâc-ı ʿubur ve Baalbekî bezi ʿubûr etse, her yükünden sekiz osmânî ve satılsa, yüzde beş osmânî ve mazu ve gön ve sahtiyân ve buna nisbet ne-kim vardır, ubûr etse, her yükte sekiz osmânî alınur. Bu cümle olı-geldüği üzere ibkâ olundu. Ve ipek yükünden ve Halep cânibinden gelen yükten on karaca akça melîkü'l-ümerâlık deyu ve on akça tamga alınan yerden bir akça dahi melikü'l-ümerâlık deyü alınurmış. Gerü olı-geldüği üzere mukarrer kılındı. Ve esir ʿubûr etse, ak esirden elli akça ve karadan yiğirmi-beş akça alınmak üzere mukarrer kılındı. Ve pazara penbe gelüp satılsa, alandan yüzde beş akça alınmak üzere kayd olundu.

Der beyân-ı hazînedârî:

Harîr yükü ʿubûr etse, bir yükten altmış osmânî ve bezden

[1] Esas metni TKUMA, *TD 117*, 1-3'de bulunan bu kanun-nâme muhtevası bakımından daha önceki ikisi ile aynı ise de, kâtiplerin bir defterden diğerine nakil sırasında bu metinleri nasıl tahrip ettiklerine bir örnek olmak üzere, buraya aktarılmıştır.

ve frengî akmişeden ve Rum kumaşının çatması ve beneği ve zerbaftı ve Halep ve Şam ve arz-u Rûm kumaşı ubûr etse ve rengîn bez ve ham bez ve şeker ve kepenek ve cam ve kalay ve neft ve bulgârî ve bıçak ve pulâd ki, tamga alınur, her on akçada bir akça hazînedârî alınur. Gerü olı-geldüği üzere mukarrer kılındı.

Der beyân-ı tamga-i kapan ve arsa :

Bal ve yağ ve kızıl boya ve summak ve nardenk ve hurma ve şap ve katran ve zift ve kara sakız ve ak sakız ve çerak-yağı ve limon ve bunlara nisbet ne-kim varsa, ʿubûr etse, her yükünden sekiz osmânî, satılsa yüzde beş akça alınur. Ve şahnalık deyu pekmezden ve kuru üzümden ve fındıktan ve buna nisbet ne-kim varsa ki, arsaya satılmağa gelse, olı-gelen üzere şahnalık alına. Ve kavun ve karpuz yükünden dahi satılsa, birer kavun ve birer karpuz alınur. Ve sabun yükünden deve yükünden üç kalıp ve katır yükünden iki kalıp ve eşek yükünde bir kalıp sabun alınur. Ve soğan ve nemek ve nohut ve mercimek yükünden bir migrafa [1] alınur. Migrafa ki, üç Mardin nevgisidir, beş yüz otuz dört dirhem [2] olur. Ve arsaya un gelüp satılsa, her yükte bir osmânî akçası alınur. Resm-i mîzân deyu nesne alınmaya.

Der beyân-ı resm-i bevvâbî :

Kapudan içerü koyun girse, bir koyuna bir pul alına ve ipek yükü geçüp gitse, her yükünden resm-i bevvâbî elli akça-i osmânî ve sabun ve hınna ve akmişe yükü geçüp gitse her yükten dört karaca akça ve kavun ve karpuz yükünden bir kavun ve bir karpuz alınur. Ve odun yükünden bir ağaç odun resm-i bevvâbî ve bir ağaç resm-i ʿasesiyye ve otluk yükünden bir burma ot ve resm-i ʿasesiyye deyu bir burma ot gerü olı-geldüği üzere mukarrer kılındı.

Der beyân-ı tamga-i siyâh der Kayseriyye :

Nefs-i Mardin'in ipek işleyenlerinden her tezgâhtan ayda dörder karaca akça alınurmış ve çulhalarının bez dokuyup pazara getürseler, bir çift bezden iki karaca akça tamga alınur, gerü olı-geldüği üzere mukarrer kılındı.

[1] Metinde " مغرق " şeklinde yazılmakla beraber, migrafa olarak düzeltildi.

[2] Metinde siyakat rakamları ile 534 yazılmış ise de, 234 dirhem olması gerekmektedir.

Der beyân-ı mukâtaa-i cendere der karye-i Kalʿatü'l-İmra* :

Karye-i mezbûrede işlenen suftan beş karaca akça alınurmış ve karye-i Mansûriyye'de dokunan bez bastavından bir akça alınurmış. Yine olı-geldüği üzere mukarrer kılındı.

* Metinde Kalʿatü'l-merâ şeklinde yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv kaynakları:

a. Tapu defterleri (*TD*) : Başbakanlık Arşivi'nde Diyarbekir ve Mardin'e ait 64, 134, 200, 310, 764 ve 998 numaralı defterler.

Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyûd-ı kadîme kısmında 97 ve 117 numaralı defterler.

b. Evkaf Tahrir defteri (*ETD*): Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyûd-ı kadîme kısmında 552 numaralı defter.

c. Maliye Defterleri (*MAD*) : Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bu tasnife ait 20.000 deftere ait fişler teker teker incelenerek 100 kadarı tetkik edilmiş ve Mardin'le ilgili kayıtlara tesadüf edilenlerden bir kısmı metinde haşiyelerde gösterilmiştir.

d. Mühimme Defterleri (*MÜD*) : Başbakanlık Arşivi'nde 1-75 numaralı defterler (Topkapı Sarayı'nda bulunan 12321 numaralı ve 951-952 tarihlerine ait Mühimme'de Mardin ile ilgili kayıt yoktur).

e. Ruûs Defterleri (*Ruûs*) : Başbakanlık Arşivi'nde Kepeci tasnifi 207-257 numaralı defterler.

f. Şer'iyye Sicilleri (*ŞS*) : Mardin'e ait şer'iyye sicilleri Diyarbekir'de Ziya Gökalp Müzesi'nde bulunmaktadır, 179-266 numaralı defterler incelenmiştir. Bunlardan sadece 255 numaralısında 996 (1588) tarihine ait bir kaç sahife vardır (s.21-24 arası). Diğerleri daha sonraki yıllara, yüzyıllara aittir. Metnin haşiyelerinde istifade edilenlerin numaraları ayrıca verilmiştir.

g. Ali Emîri ve Fekete tasniflerine ait münferit vesikalardan da faydalanılmıştır. Başbakanlık Arşivi'ndeki numaraları haşiyelerle belirtilmiştir.

B. Diğer kaynaklar:

Abdü'l -FİDĀ, *Géographie d'Aboulféda*, fr. terc ve notlar : S. Guyard, Paris 1883, 11/2.

ABDÜLGANİ Efendi, *Mardin Tarihi*, Mardin İl-Halk Kütüphânesi, T. Y. No. 2699.

ABDÜSSELÂM Efendi, *Ümmü'l-İber*, Üniversite ktb, A. Y. 44.

AINSWORTH, W. F., *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, II.

AKDAĞ, Mustafa, *Osmanlı müesseseleri hakkında notlar*, *DTCFD*, XII, 1955, 27-51.

Aynı yazar, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum 1963.

Aynı yazar, *Celâlî İsyanları (1551-1603)*, Ankara 1963.

Aynı yazar, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I, Ankara, 1959.

Aynı yazar, *Celâlî İsyanlarında Büyük Kaçgunluk (1603-1606)*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, II, 1966, 1-49.

(AKKAYA), M. Şükrü, *Das Hest Bihist des Idrîs Bitlîsî*, *Der Islam*, XIX, 1931, 131-157.

ÂLÎ, *Künhü'l-Aḫbār*, Üniversite Kütüphânesi, T. Y. 5959

AMEDROZ, *Marwanid dynasty at Mayyafariqin*, *JRAS*, 1903, 123-154.

ANDREASYAN, H., *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1608-1619*, İstanbul 1964.

ANSCHUTZ, Helga, *Eine Reise zu den syrischen Christen am Rande des Taurus in der südöstlichen Türkei*, *Kyrios*, VII, 1, 1967, 41-51.

Aynı yazar, *Zur Gegenwartslage der syrischen Christen im Turʿ Abdin im Südosten der Türkei*, *Ostkirchliche Studien*, 3, 1967.

Aynı yazar, *Die syrischen Christen des Turʿ Abdin im Südosten der Türkei* (Yazarı tarafından gönderilen, baskıya verilen metinden faydalanıldı).

ARDEL, Ahmed, *Güneydoğu Anadolu'da coğrafî müşahedeler*, *Türk Coğrafya Dergisi*, XVII, 1961, 140-148.

Aynı yazar, *Observations géographiques dans la partie sud-est de la Turquie*, *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul*, VIII, 1962, 82-83.

AKSU, Fehmi, *Isparta ili yer adları*, Isparta 1936.

AKTÜZEL, Sevim, *İzmir vilâyeti toponymie'si denemesi*, İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji mezûniyet tezi 1949-1950.

AMMIANUS MARCELLINUS, ing. terc. John C. Rolfe, Cambridge, Massc. and London 1950, I.

ANHEGGER, Robert, bk.: İnalcık, Halil.

ARTUK, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1934.

Aynı yazar, *Artuk ilinin tarihî belgesi*, İstanbul (tarihsiz).

Aynı yazar, *Dunaysir'da Artuk oğullarının Ulu camii*, *Belleten*, X, 1946, 167-169.

AUCHER-ELOY, *Relations de voyages en Orient de 1830 à 1838*, notlarla neşr eden: Jaubert, Paris 1843, I.

AYNÎ ALİ Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der ḫulâsa-i mazâmîn-i defter-i divân*, İstanbul 1280.

BADGER, G. P., *The Nestorians and their Rituals*, London 1852, I.

BALĀẒŪRĪ, *Kitāb Futuḥ al-Buldān*, neşr eden: De Goeje, Lugdunum Batavorum 1866; Türk. terc. Z. K. UGAN, İstanbul 1955.

BARBARO, Josafa, *Travels to Tana and Persia by Barbaro and Contarini*, ing. terc.: W. Thomas, London 1873, Hakluyt Society No. 49.

BARKAN, Ömer Lûtfi, *Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nufus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, 1941, 20-59, 214-247.

Aynı yazar, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beye ait kanunlar*, *Tarih Vesikaları*, 1941, I, 91-106, 184-197.

Aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler: II. Kolonizatör Türk dervişleri*, *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, 279-386.

Aynı yazar, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâî ekonominin hukûkî ve mâlî esasları*, *I. Kanunlar*, İstanbul 1943 (Kısaltma: *Kanunlar*).

Aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1949-1950, 524-561.

Aynı yazar, *Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, 1-26.

BARKAN, Ö. L., *894 (1488/1489) yılı cizyesinin tahsilâtına ait muhasebe bilânçoları, Belgeler*, I, 1964, 1-117.

BARSOM, Mar İgnatios el-evvel, *Târîḫ-i Tur ʿAbdîn*, Bağdat ve Basra 1963.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü *23 Ekim 1960 Genel nufus sayımı*, Ankara 1963.

BAYSUN, M. Cavid, *Marc Dābik muharebesi, İA*, VII. 752-754.

Aynı yazar, *Evliyâ Çelebi, İA*, IV, 400-412.

Aynı yazar, *Bagdad, İA*, II, 205-211.

BELL, Gertrud, *The Churches and monastries of the Tur Abdin*, M. van Berchem ve J. Strzygowski'nin *Amida*, (Heidelberg 1910) adlı eseri, III. Kısım, 224-262.

Aynı yazar, *Amourat to Amourat*, London 1911.

BIRK, E., Dara-Anastasiopolis, *Eine unerforschte Ruinenstadt in Mesopotamien, Der Erdball*, III, 1929, 201-205.

BORGER, Riekele, *Keilschriftsurkunden, Handbuch der Orientalistik*, Ergaenzungsband V, Leiden-Köln 1961.

[BOZKURT, Rıza,] *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Ankara 1966.

BRAUN, Helmut, *Geschichte Irans seit 1500, Die Safaviden (1500-1722), Handbuch der Orientalistik*, VI/III, Leiden-Köln 1959, 98-124.

BUCKINGHAM, J. S., *Travels in Mesopotamia*, London 1827, I.

CANDAR, Avni, *Anadolu coğrafya lûgatı*, Ankara 1941.

CAHEN, Cl., *La Djazira au milieu du treizième siècle d'après Izz'addin Ibn Chaddâd, Revue des Etudes Islamiques*, II, 1934, 109-128.

CAHEN, Cl., *Artukides, EI²*, I, 683-688.

CANARD, Maurice, *Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Paris 1953, I.

Aynı yazar, *Diyār Rabi'a, EI²*, II, 357-358.

CELÂL-ZÂDE MUSTAFA Çelebi, *Selîm-nâme*, Topkapı Sarayı Kütüphânesi H. 1415.

Aynı yazar, *Ṭabaḳāt al-Mamālik va Daracāt al-Masālik*, Üniversite Ktb., T. Y. 5997.

CELÂL-ZADE, *Kanûn-nâme*, Süleymâniye Ktb., Aşir Efendi kısmı No. 1004.

CHAPUT, E, *Türkiye'de jeolojik ve jeomorfojenik tetkik seyahatları*, türk. terc.: Ali Tanoğlu, İstanbul 1947.

CHRISTIANSEN, *L'Iran sous les sassanides*, Copenhague ve Paris 1936.

COLLINET, Paul, *Une "ville neuve„ Byzantine en 507: La fondation de Dara Anastasiopolis en Mesopotamie*, Mélanges G. Schlumberger, Paris 1924, 55-60.

CYPRIUS, Georgius, *Descriptio orbis Romani*, neşr eden: H. Gelzer, Leipzig 1890.

ÇAĞATAY, Neş'et, *Osmanlı İmparatorluğunda reayâdan alınan vergi ve resimler*, *D TCFD*, *V*, *1947*, *483-511*.

CERNIK, J., *Technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrats und Tigris*, *Petermann's Mitteilungen*, Ergaenzungsheft No. 45, Berlin 1876.

Dahiliye Vekâleti, Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü, sayı 11: *Mardin vilâyeti*, Ankara 1960.

DAPPER, Olfert, *Beschryving van Asie*, Amsterdam 1680.

Diyarbekir sâl-nâmesi, 1286 ve 1288 tarihli.

DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I. *Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963.

DOLAPÖNÜ, Hanna, *Deyr-el-umur Tarihi*, türk. terc. (süryânî dilinden): C. Aydın, Mardin 1961.

Aynı yazar, *Zafaran Fidanlığı*, *Deyrulzafaranın Muhtasar Tarihi*, Mardin 1955.

DUNLOP, D. M. ve ŞEHSUVAROĞLU, B. N., *Bimaristan*, *EI*², I, 1259-1262.

DUPRE, A., *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mésopotamie*, I, Paris 1819.

Ebu'l-FAZL MEHMED Efendi, *Zeyl-i Heşt-Bihişt*, Süleymâniye Ktb., Esad Efendi kısmı, No. 2447.

ENSSLIN, W., *Zur Gründungsgeschichte von Dara-Anastasiopolis*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V, 1925, 342-47.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958.

ERÖZ, Mehmed, *Kürtlerin menşei ve Türkmenlerin kürtleşmesi*, İstanbul 1966.

ESTERÂBÂDÎ, Aziz b. Ardeşir, *Bezm ü Rezm*, neşr eden: Kilisli Rıfat, İstanbul 1928.

EVLİYA Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul 1314, IV.

EYİCE, Semâvî, *Zaviyeler ve zaviyeli camiler*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, 1963, 3-80.

FEKETE, Lajos, *Türk vergi tahrirleri*, macarcadan terc. eden: Sadrettin Karatay, *Belleten*, XI, 1947, 299-328.

Aynı yazar, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580*, Budapest 1962, bk.: Kaldy-Nagy, Gyula.

FERİDUN AHMED Bey, *Münşeâtü's-Salâtîn*, İstanbul 1274-1275.

FRAENKEL, *Dara*, *RE*, VIII, 2150.

GABRIEL, Albert, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris 1940, I-II.

GEARY, C., *Through Asiatic Turkey, narrative of a journey from Bombay to the Bosphorus*, London 1878, II.

GIBBONS, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, türk. terc. Ragıp Hulûsi, İstanbul 1928.

GREGORY Abu'l-FARAC, *Tarih*, türk. çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950, II.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Çaldıran muharebesi*, *İA*, III, 319-321.

Aynı yazar, *XVI. asır başlarında Osmanlı Devleti hizmetindeki Akkoyunlu ümerâsı*, *TM*, IX, 1951, 35-46.

Aynı yazar, *XV.-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul 1942.

Aynı yazar, *XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livâsı*, *Zeki Velîdî Togan'a armağan*, İstanbul 1950-1955, 93-108.

Aynı yazar, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957.

Aynı yazar, *XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livâsı ve Doğu Karadeniz bölgesi*, *Belleten*, XXVI, 1962, 293-338.

GÖKBİLGİN, M. T., *Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti livaları, şehir ve kasabaları*, *Belleten*, 1956, XIX, 247-285.

Aynı yazar, *Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri*, *Belgeler*, I, 1964, 119-220.

Aynı yazar, *XV. ve XVI. asırlarda Rûm eyâleti*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965, 51-61.

GÖYÜNÇ, Nejat, *ʿİmâd es-Serâvi ve eseri*, *Tarih Dergisi*, XV, 1965, 73-86.

Aynı yazar, *Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir*, *BTTD*, 7, 76-80.

GÜÇER, Lûtfi, *XVI-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*, İstanbul 1964.

HAFIZ ĀBRŪ, *Macmû'al-Tavārih*, Topkapı Sarayı Ktb: H. 1659.

HALASI-KUN, T., *Sixteenth century Turkish settlements in southern Hungary*, *Belleten*, XXVIII, 1964, 1-72.

HALİL ETEM, (Eldem), *Akkoyunlu Hamzanın adına Mardin kalesi kilidi*, *Türk Tarih ve Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, 1936, 141-144.

HAMMER, Joseph von, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Hildesheim 1963, 2. Baskı.

Aynı yazar, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, türk. terc. M. Âtâ, İstanbul 1329-1337, IV.

Aynı yazar, *Geschichte der Ilchane*, Darmstadt 1842.

HARTMANN, R, *Basra*, *İA*, II, 320-327 (Bu makale B. Darkot ve M. T. Gökbilgin tarafından ikmal edilmiştir).

HASAN BEG RŪMLŪ, *Aḥsan al-Tavārīḫ*, Nuruosmaniye Ktb., No. 3317; ing. neşri: C. N. SEDDON, *A Chronicle of the Early Ṣafawīs*, Baroda 1931, I.

HONIGMANN, Ernst, *Nasîbin*, *İA*, IX, 99-103.

Aynı yazar, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae-3*, Bruxelles 1935.

HINZ, W., *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, türk. terc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948.

HINZ, W., *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert, ZDMG*, 100, 1950, 177-201.

Aynı yazar, *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System, Handbuch der Orientalistik*, Ergaenzungsband 1., Leiden 1955.

HOCA SAD'EDDİN Efendi, *Tâcü't-Tavârîḫ*, İstanbul 1279-1280.

IBN ARABŞAH, *ʿAcāib al-Maḳdūr fi Aḫbār Timūr*, İstanbul 1305. Eserin türkçe tercümesi: Nazmi-zâde Murteza, *Timur-nâme*, İstanbul 1142.

IBN BAṬṬŪṬA, *Voyages d'Ibn Batoutah*, neşr eden: C. Defremery ve B. R. Sanguinetti, Paris 1854, II. Türkçesi: M. Şerif, *Seyâhatnâme-i İbn Baṭṭuṭa*, İstanbul 1333.

IBN CUBAYR, *The Travels of Ibn Jubayr*, neşr eden: W. Wright metnine istinaden M. J. De Geoje, Leiden 1907, GMS.

IBN FAḲİH, *Kitāb al-Buldān*, neşr eden: M. J. De Geoje, Lugdunum Batavorum 1885.

IBN ḤAVḲAL, *Kitāb Ṣurat al-'Arż*, neşr eden: J. H. Kramers, Lugduni Batavorum 1938.

IBN ŞADDÂD, *Al-Aʿlak al-Ḫaṭira fi Ḏikr Umarā al-Şām v'al-Cazīra*, eserin Lübnan, Ürdün ve Filistin ile ilgili kısmı, *Topographie historique d'Ibn Saddad*, neşr eden: Sami Dahan, Damas 1963; Mardin'den bahs eden kısmı: Oxford, Bodl. March 333'dedir. Bu yazmaya istinaden Cl. CAHEN'in yazdığı makaleden faydalanıldı: bk.: CAHEN, Claude, *La Djazîra au milieu du treizième siècle...*

İmâd es-Sarâvî *Câmiü'l-Ḥisâb*, Yusuf Ağa Ktb., Konya, 7853-7854. Bu eserin muhtevası için bk. N. GÖYÜNÇ, *İmâd es-Serâvî ve eseri*, *Tarih Dergisi*, İstanbul, XV, 1965, 73-86.

İNALCIK, Halil, *Bennâk*, *EI²*, I, 1204.

Aynı yazar, Çiftlik, *EI²*, II, 33-34.

Aynı yazar, *Djizya*, (period ottoman), *EI²*, II, 576-580.

Aynı yazar, *Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.

Aynı yazar, R. ANHEGGER, *Ḳānūnnāme-i Sulṭānī ber müceb-i örf-i osmānī*, Ankara 1956.

İNALCIK, H., *Osmanlılarda raiyyet rüsûmu, Belleten*, XXIII, 1959, 576-610.

Aynı yazar, *Adalet-nâmeler, Belgeler*, II, 1967, 49-145.

İNCİCİYAN, P. L., *Dört kıta Coğrafyası*, Kısım I. *Asya Coğrafyası*, Venedik 1806 (Sayın H. Andreasyan tercümesi).

İSKENDER MÜNŞİ, *Târîḫ-i Âlem-ârâ-i Abbâsî*, Tahran 1314.

IŞṬAHRÎ, *Kitâb Masâlik v'al-Mamâlik*, neşr eden: M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum 1927.

IŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.

JANSKY, Herbert, *Die Chronik des Ibn Ṭūlūn als Geschichtsquelle über den Feldzug Sultan Selîm's gegen die Memluken, Der Islam*, XVIII, 1929, 31-33.

JANSKY, Herbert, *Beiträge zur osmanischen Geschichtsschreibung über Agypten, Der Islam*, XXI, 1933, 269-272.

KAEMPFER, E., *Am Hofe des persischen Grosskönigs*, almanca terc. ve notlar: W. Hinz, Leipzig 1940.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

KALDY-NAGY, Gyula, FEKETE, Lajos, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580*, Budapest 1962.

KÂTİP ÇELEBİ, *Cihan-nümâ*, İstanbul 1145.

KÂTİP FERDÎ, *Mardin Mülûk-i Artûḳiyye Tarihi*, neşr ve notlar: Ali EMİRÎ, İstanbul 1331.

KEŞFÎ, *Selim-nâme*, Süleymâniye Ktb., Esad Efendi kısmı, 2147.

KINNEIR, J. Mc Donald, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, London 1818.

KOMAN, M. Mesud, S. Sırrı ÜÇER, *Konya ili köy ve yer adlarına göre bir deneme*, Konya 1945.

KONYAR, Basri, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbekir 1936.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Artuk oğulları*, *İA*, I, 617-625.

Aynı yazar, *Vakfa ait tarihî ıstılahlar meselesi, Vakıflar Dergisi*, I, 1938, 131-138.

Aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğunun etnik menşei meseleleri, Belleten*, VII, 1943, 219-314.

KREMER, A. F. von, *Ueber das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches vom Jahre 306 H. (918-919), Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wiss. Philos.-hist. Classe*, XXXVI, Wien 1888, 283-362.

KRUEGER, Paul, *Das Syrisch-Monophysitische Mönchtum im Ṭūr Ab-(h)dīn, Von seinen Anfaengen bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, Orientalia Christiana Periodica*, IV, 1938, 5-46.

KRUEGER, Paul, *Das Syrisch-Monophysitische Mönchtum im Ṭūr Ab-(h)dīn*, Münster 1937.

Köylerimizin adları, Dahiliye Vekâleti, İstanbul 1928.

LA BOULLAYE LE-GOUZ, *Les voyages et observations*, Paris 1653.

LEVEND, Âgâh Sırrı, *Gazavāt-nämeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavāt-nāmesi*, Ankara 1956.

LUTFİ PAŞA, *Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr eden: Âli Bey, İstanbul 1341.

LYBYER, Albert Howe, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, 2. Baskı, Ann Arbor, Michigan 1959.

MACAR, Selâhaddin, *Mardin ili dahilinde köy ve kasabalarda mesken tipleri*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü lisans tezi, 1950.

MAḲDİSİ, *Kitāb al-Bed va't-Tārīḫ*, neşr ve fr. terc. M. Cl. Huart, Paris 1919, VI.

MANTRAN, Robert, Jean SAUVAGET, *Règlements fiscaux ottomans, Les provinces Syriennes*, Beyrouth 1951.

Mardin adı, *Özhikmet* (mecmua, Mardin'de münteşir), 2/61, 1952, 33-34.

Mardin Tarihi, *Özhikmet*, 1953, 4/76.

MARTIN, J. Saint, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818.

MAZANDARĀNĪ, Abdullah b. Muhammed ibn Kiyâ, *Die Risālä-ye Falakiyyä*, W. Hinz neşri, Wiesbaden 1952.

MENAGE, V., L., *Bidlīsī*, *EI²*, I, 1207-1208.

MEYNARD, Barbier de, *Dictionnaire turc-français*, Paris 1881-1886.

MINORSKY, Vladimir, *Mardin*, *EI*, IV, 298 vd., *İA*, VIII, 317-22.

MİRHOND, *Tārīḫ-i Ravżat al-Ṣafa*, Tahran 1339, VI.

MOLTKE, Helmuth von, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, Posen ve Bromberg 1841, 4. Baskı; türk. terc. Hayrullah Örs, *Türkiyedeki durum ve olaylar üzerine mektuplar (1835-1839)*, Ankara 1960.

MOORTGAT, A. A. Scharff, *Ägypten und Vorderasien im Altertum* München 1950.

MUḲADDESİ, *Aḥsan al-Takāsīm fi ma'rifat al-Eḳālīm*, neşr eden: M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum 1906.

Mufassal Osmanlı Tarihi, İstanbul 1958, II.

MÜNECCİM-BAŞI, *Ṣahâifü'l-Aḫbar*, İstanbul 1285, III.

NIEBUHR, Carlsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhagen 1778, II.

NİHAL, H, A. NACİ, *Anadolu'da türklere ait yer isimleri*, *TM*, II, 1928, 243-259.

NOURO, A, *My Tour* Lebanon, 1963.

OLIVIER, G. A., *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Paris 1804, II.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963.

Ayni yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı* İstanbul 1967.

Ory, S., *Ḥısn Kayfā*, *EI²*, III, 524-526.

OTTER, M., *Voyage en Turquie et en Perse, avec une relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan*, Paris 1748, II.

PROCOPIUS, *De Aedificiis*, grekçe metin ve ing. terc.: H. B. Dewing, *Procopius*, VII, Cambridge, Massc. ve London 1954.

RAMBERTI, Benedetto, *Libri tre delle cose de Turchi*, ing. terc. A. H. Lybyer, *The Government...*, 239-261'de.

REDHOUSE, James W., *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1921.

RITTER, Carl, *Die Erdkunde von Asien*, XI, Berlin 1884.

SACHAU, E., *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig 1883.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *Dördüncü Muradın Bağdat seferi menzilnamesi*, *Belgeler*, II, 1967, 1-35.

SAİD PAŞA, Diyarbekir'li, *Mir'atü'l-İber, Mufassal Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1306, VIII.

SANDRECZKİ, C., *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urumia*, Stuttgart 1857.

SAUVAGET, Jean, *Inscriptions arabes*, A. Gabriel, *Voyages...*, I, 289-376 arasında.

Aynı yazar, bk.: MANTRAN, Robert, Jean Sauvaget.

SAVORY, R. M., *The Consolidation of Safawid power in Persia*, *Der Islam*, XLI, 1965, 71-94.

SCHMOEKEL, Hartmut, *Kulturgeschichte des alten Orient*, Stuttgart 1961.

Aynı yazar, *Die grosse illustrierte Weltgeschichte, Die Grosse Bertelsmann Lexicon Bibliothek*, Stuttgart 1964, I.

SCHARFF, A., bk.: MOORTGAT, A., A. Scharff.

SERTOĞOLU, Mithat, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958.

SEVİM, Ali, *Artukluların soyu ve Artuk Beyin siyasî faaliyetleri*, *Belleten*, XXVI, 1962, 121-145.

Aynı yazar, *Artuk oğlu Sökmen'in siyasî faaliyeti*, *Belleten*, XXVI, 1962, 501-550.

Aynı yazar, *Artuk oğlu İlgazi*, *Belleten*, XXVI, 1962, 649-691.

SİLÂHDAR FINDIKLILI MEHMED Ağa, *Silâhdar Tarihi*, neşr eden: Ahmed Refik, İstanbul 1928, I.

SİLÂHŞOR, *Feth-nâme-i Diyâr-ı Arap*, neşr. eden: Selâhaddin Tansel, *Tarih Vesikaları*, yeni seri, I, 1958.

SOCIN, A., *Zur Geographie des Tûr Abdin*, *ZDMG*, XXXV, 1881, 237-269.

SOHRWEİDE, Hanna, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, *Der Islam*, XLI, 1965, 95-223.

SOLAKZÂDE, *Tarih*, İstanbul 1297.

SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, London 1840, II,

SPULER, B., *Die Westsyrische (Monophysitische/Jakobitische) Kirche, Handbuch der Orientalistik*, VIII *(Religion)*, Leiden/Köln 1961, 170-216.

STEINGASS, F., *A comprehensive Persian-English Dictionary*, London.

SUCŪTĪ, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı Ktb., R. 1284/I.

SÜMER, F., *Kayı*, *İA*, VI, 459-462.

Aynı yazar, *Karakoyunlular*, I, Ankara 1967.

Aynı yazar, *Karakoyunlular*, *İA*, VI, 292-305.

Aynı yazar, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy teşkilâtı - Destanları*, Ankara 1967.

Aynı yazar, *Oğuzlar*, *İA*, IX, 378-387.

Aynı yazar, *Bozoklu oğuz boylarına dair*, *DTCFD*, XI, 1953, 65-103.

Aynı yazar, *Döğerlere dair*, *TM*, X, 1953, 144-158.

SÜSSHEIM, K.., *Kutb al-Dīn İlgāzī II*, *İA*, V, 966-967.

STRANGE, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, 2. Baskı.

STRECK, M., *Das Gebiete der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften*, *ZA*, XIII, 1898, 82-87.

Aynı yazar, *Ṭūr Abdīn*, *EI*, IV, 943-949.

SABANOVİC, Hazım, *Bosanski Pasaluk*, Sarajevo 1959.

Aynı yazar, *Krajiste Isa-Bega Ishakovica zbırnı Katastarski popis ız 1455*, Sarajevo 1964.

ŞĀMĪ, Nizamüddin, *Zafer-nâme*, türk. terc.: N. Lûgal, Ankara 1949.

ŞEHSUVAROĞLU, B. N., bk.: DUNLOP, D.M. ve ŞEHSUVAROĞLU, *Bimaristan*.

ŞEHSUVAROĞLU, Halûk, *Kılıç Ali Paşa*, *İA*, VII, 679-681.

ŞEREF HAN b. ŞEMSEDDİN BİDLİSĪ, *Kitāb-ı Şeref-nāme*, neşr eden: Véliaminof-Zernof, St. Petersbourg 1860, I.

ŞÜKRĪ, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı Ktb., H. 1597-1598.

TANSEL, Fevziye Abdullah, *Ziya Gökalp Külliyatı-II, Limni ve Malta Mektupları*, Ankara 1965.

TANYU Hikmet, *Ankara ve çevresinde adak ve adak yerleri*, Ankara 1967.

TARIM, Cevad Hakkı, *Kırşehir tarih ve coğrafya lûgatı*, Kırşehir 1940.

TAUER, F., *Timurlar devrinde tarihçilik*, türk. terc. Ahmed Ateş, *Belleten*, XXIX, 1965, 51 vd.

TAVERNIER, Jean-Baptiste, *Les six voyages en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Paris 168?, I.

TEKİNDAĞ, M. S. *Yeni kaynak ve vesikaların ışığında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *Tarih Dergisi*, XVII, 1968, 49-78.

ṬİHRĀNÎ, Abū Bakr-i, *Kitab-ı Diyarbakriyya*, neşr eden: N. Lugal ve Faruk Sümer, Ankara 1962-1964, I-II.

THOMAS, W., *The Travels of a Merchant in Persia*, London 1873, Hakluyt society No. 49.

TOGAN, A. Z. Validî, *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti*, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, 1-42.

Aynı yazar, *Sur l'origine des Safavides*, *Mélanges Louis Massignon*, Damas 1957, III, 345-357.

TOKSOY, A. E., *Millî Mücadelede Mardin*, İstanbul 1939.

TOLUN, N. Z. TERNEK, *Mardin bölgesinin jeolojisi*, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni, III, 1952, 1-16.

TURAN, Şerafeddin, *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı*, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1962, 201-232.

Türkiyede meskûn yerler kılavuzu, Ankara 1946-1950.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Alay*, *İA*, I, 293-294.

Aynı yazar, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948.

Aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1949, II.

ÜÇER, S. Sırrı, bk.: KOMAN, Mesud, S. Sırrı Üçer.

ÜNVER, A. Süheyl, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastanelerin bir kısmına dair*, *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, *Mardin Darüşşifası* (s. 18).

VĀḲIDÎ, *Futūḥ al-Şam ve Mısr va'l-Irak*, Kahire 1302.

WEHR, Hans, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden 1958.

WEBER, Shirley Howard, *Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent regions previous to the year 1801*, Princeton-New Jersey 1953.

YAHYA b. Abdüllâtif, *Lubbu't-Tevârih*, Velüyiddin Ef., No. 2444.

YĀḲŪT, *Mu'cam al-Buldan*, Beyrout 1957, V.

YINANÇ, Mükrimîn Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular devri*. İstanbul 1944, I. *Anadolunun fethi*.

Aynı yazar, *Akkoyunlular*, *İA*, I, 251-270.

Aynı yazar, *Cihanşah*, *İA*, III, 173-183.

Aynı yazar, *Diyarbekir*, *İA*, IV, 605-626.

YUNUS Bey, tercüman, *Opera Noua la quale Dechiara*, Venice 1533 ve 1537, bk.: A. H. Lybyer, *The Government...*, 262-275.

ZAMBAUR, E. De., *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Bad Pyrmont 1955 (yeni baskı).

ZENKER, Theodor, *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*, Leipzig 1866.

Faydalanılan haritalar:

Harita Genel Müdürlüğü'nün 1/200.000 lik Mardin, Nusaybin, Diyarbekir, Midyat, 1/500.000 lik Diyarbekir paftaları.

Mardin'de Sıtma Savaş Müdürlüğü'nden temin edilen, üzerinde mikyası bulunmayan, Mardin ili köylerini gösterir harita.

1305 tarihli ve H. Kiepert'in haritalarından faydalanarak Erkân-ı Harbiye'ce yapılmış Anadolu haritası.

D İ Z İ N

Abdal Bey, Namran hâkimi 17
Abdullah, köy, 147, 148
Abdurrahman Efendi, Rumeli timar defterdarı, 53
Abdülaziz b. Abdülkerim mahallesi, 58
ABDÜLGANİ EFENDİ, 94, 100, 108-113, 115, 116, 119, 120
Abdülkadir Efendi, el-hac, 118
Abdüllâtif b. Abdullah, 108
ABDÜSSELÂM EFENDİ, 118
ABŪ BAKR-İ ṬIHRĀNĪ, 42, 68
Adadnirari, I, 2
Âdil b. Eyyub, Melik, 9
Âdile Hanım, Ahmed Paşa'nın kızı, 112
Ahmed, köy, 148
Ahmed, kadı nâibi, 49
Ahmed, kale muavini, 51
Ahmed, Mardin nâibi, 95, 96, 125
Ahmed Ağa, Mardin voyvodası, 54
Ahmed Bey, Atak hakimi, 27, 28
Ahmed Bey, çavuş, 26, 27
Ahmed Bey, Karaçin-oğlu, 21, 26, 27, 30
Ahmed Çelebi, Diyarbekir hazîne defterdarı, 37
Ahmed Paşa, 112
Ahmed Paşa, Bağdad valisi, 45
Ahmed Paşa, Hersek-zâde, 24
Ahmed Paşa, Lâhsa Beylerbeyisi, 81
Ahmed Paşa, Şam muhafızı, 50
AINSWORTH, 47
Akçakale, 39, 40
Akdeniz, 125
Akıncı, nahiye, bk. Kasır (Akıncı) ,nahiye
Âkil, Emir Selim-oğlu, 71
Akkoyunlular, 11, 13, 75. 76, 90, 92-94, 116, 117, 121, 134, 153
Akşehir, 28, 29
Akziyaret, köy, 121
Alaca hamam bk, Kasımiyye hamamı
Ali, 26, 28
Ali, Hoca, Mardin alay-beyi, 49, 50
Ali, İznik'li, 29, 30
Ali, kale kethudası, 52
Ali, Kavuncu Mustafa oğlu, 49
Ali Bey, evlâd-ı Mehmed Baba, 152, 153
Ali Bey, Musul sancak-beyi, 125
Ali Bey, Sason hâkimi, 17
Ali Çelebi, 36
Ali-depesi, mezraa, 80
ALİ EMÎRÎ, 93, 107, 115
Altun-boğa, Artuklu veziri, 112
- mescidi, 112
Amasya, 15, 17, 20
Âmid, bk. Diyarbekir
Amişmiş (Ayn-mişmiş), köy, 115, 117
AMMİANOS MARCELLİNUS, 2
Amûde, köy, 60, 116
Anadolu, 1, 8, 14, 15, 18, 22, 26-29, 31, 34, 77, 134, 140, 160
Anastasiopolis, 7
Anastasius, 6, 60
ʿAne, 35, 36
Ankara, 11
Antakya, 2
Arânis, köy, 117
Arapkir, 35, 134
Ardeşir, 4
ARRİANOS, 2
ARTUK, İ[brahim], 120
Artuk Bey, 8
Artukarslan b. İlgazi, 114, 122, 123
Artuk-oğulları, 8, 9, 63, 66, 75, 76, 93, 94
Assembei (Uzun Hasan), 90
Asur, 2
Asya, 125
Atak, 27, 28
Avinik, köy, 44
Avlonya, 92

Avrupa-lı, 46, 53, 60, 93, 97, 125
Ayas Paşa, beylerbeyi, 44 (Bağdat), 51, 80, 92 (Diyarbekir)
Ayıntab, 25
Ayn Ferd, köy, 115, 147
Ayn-ı yahûd, 101
AYNÎ ALİ EFENDİ, 39
Azaplar ağası mescidi, 113
Azebe, arap kabilesi, 51, 52
Azerbaycan, 22, 34

Baalbekî, kumaş, 129, 159, 165, 170, 173
Bâb-ı âli, 46
Bâb-ı Cedîd, 107, 115, 120
- mahallesi, 79, 90, 97, 100, 101, 103, 104, 106
Bâb al-Hammâra, 90, 99, 120
- mahallesi, 97, 99, 104, 106, 116
Bâb-ı Kıssîs, 90, 98
Bâb-ı Savur (Bab al-Sûr), 90, 108
Bâb-ı Şavât, (Bâb-Şit, Bâbişvat), 90,97,99
Bâb alı-Zaytûn, 90, 100
Bâb al-Zuvayla, Kabire'de, 34
Baba Abdurrahman, 119, 121
Baba Hâki (Şamrah-depe), köy, 40, 122
Baba Mahmud zâviyesi, 119, 121
Baban kürtleri, 16
BADGER, G. P., 65
Bağdad, 11, 22, 45, 46, 64, 74, 78
- Paşalığı 46
Bâlî Ağa. silâhdar bölüğü ağası, 21
Bâlî Bey, Diyarbekir kethudası, 70
Balkan slovenleri, 53
BARBARO, Josafa, 90, 93, 120
Basra seferi, 44
Başbakanlık Arşivi, 41, 44
Başitûne, köy, 116
Bayburt, 17
Bayındır, köy, 76
Bayındır, ulus, 76
Bayram Hoca, 10
Bāż, 7
al-Bāż, 91
Bedir Bey, Cizre hâkimi, 22
Bedrettin, Emir, 31
Bedrettin Lulu, Muaul atabeyi, 108
Behermis kilisesi, 114
Behmerd, nahiye, 40
Behram Ağa, ulûfeci-başı, 20
Behramki, köy, 40, 61
- aşireti, 79
Bekir Bey Bohtî, 27. 28
Benâbil (Bülbül), köy, 61, 114
Beni Rebi'a, 7
Beradost, 16
Berkyâruk, 8
Berriye, 28, 41, 70
- ağzı, 41, 51, 52
- muhafızlığı, 51, 52, 58
Berriyecik, 25, 31, 35, 40-43, 45, 56, 57, 79, 83-85, 87, 134, 147, 148, 151, 162, 163
Beschryving van Asie, 91
Beşiri, nahiye, 40
Bezzâzistan, bk. Kayseriyye
Bîcân, Akkoyunlu, 109
Bîmâristan, 116
- hamamı, 122
Birecik, 42, 43
Birecük, bk. Berriyecik
Bismil, 40, 61
Bitlis, 15, 16, 31
Bizans, Bizanslılar, 2, 3, 6, 7, 37, 58, 59, 61, 63
Bohtî, 22, 126
Boyaklı, bk. Kızılkend
Boz ulus kanûn-nâmesi, 41, 56
Bozçalı, köy, 40, 76
Bozok, 38
Bradi, aşiret, 79
BUCKINGHAM, J. s., 46, 102, 107
Budak, sipahi, 152, 153
Budak Bey, aşîret reisi, 79
Budaközü, nahiye, 38
Burayka, kabile reisi, 7
Buveyre, köy, 116
Bülbül, bk. Benâbil
Büyük Ayrık, bk. Meşkûk
Büyükçe, mezraa, 80

Câmi-i asfer, bk. Necmeddin Gazi mescidi
Câmi-i kebîr, Mardin'de, 10, 13, 107
- hamamı, 122

Cavsak, mevki, 12, 18, 20, 120
Cayan, Safevî emîri, 31
Cebel al-Izal, bk. Izala
Cebel-i Tûr, 1
CELÂL-ZÂDE Mustafa Çelebi 29, 33, 34, 38, 47-49
Cem-nîm, nahiye, 41, 162
Cemşit Bey, Palu hâkimi, 18
Ceylânpınar, bk. Resülayn
Cihangir b. Ali b. Kara Yülük Osman 13, 42, 58, 90, 99, 120
- medresesi, 121
- zâviyesi, 120
Cihanşah, Karakoyunlu, 11, 13
Circip suyu, 25
Cizre, 1, 14, 16, 17, 22, 26, 36 ,40, 125, 126
Constantinus II, 5, 6
Cuhûd-pınarı, menzil, 74
Cumhuriyet ilkokulu, 115

Çakal-depe.-köy, 118
Çakır-pazar, mezraa, 80
Çaldıran, 14-17
Çamurlu, köy, 76
Çapakçur, 18
Çatal-depe, köy, 76
Çatak, bk. Harâb ed-Derb
Çemişkezek, 18, 35, 53
Çerkes Hüseyin Bey, Harput sancak-beyi, 21, 24, 25
Çermik, 30, 34, 35, 134
Çınar, kaza, 76
Çitli-bağ, bk. Tel Kur'a
Çikem, Emir, 12, 18
Çömlek-depe, mezraa, 80
Çuka Sultan, Hemedan hâkimi, 22, 27, 28, 30
Çukur-saᶜd, 30

Daniello Ludovici, 38
DAPPER, Olfert, 91
Dara, 3, 6, 7, 60, 64
Davud, emîr, 16, 27, 28, 31, 24
Davut, şeyh, 72
Dede, köy, 25
Dede-kargın, 25, 26, 28, 32, 34, 41, 42, 61, 76, 79
Dehleki, aşîret, 79
Dehleki, nahiye, 45
Derbesiye, bk. Deyr Bâsiyye
Depe-viran, 76
Dere-içi, bk. Kıllıt
Derik, kaza, 18, 40, 41, 45, 61, 62, 65
Derviş Bey, Nusaybin sancak-beyi, 44
Dev Ali, Safevî emîri, 31
Deve-kendi, 76, 117
Devlet Han b. Mustafa, 33
Deyr al-hammar, 99
Deyr al-Umr (Kartmin), 9
Deyr Bâsiyye (Derbesiye, Şenyurt),köy,62
Deyr Hilye, köy, 62, 151
Deyr ve Rahbe, 35, 36, 141, 151
Deyr Zaferân, 6, 9, 113, 114, 146
Dicle, 1, 6, 22, 40
Diki, köy, 44, 118
Dîn, İran'lı rahip, 4
Dinâbî (Dinebî), 45, 79, 146
Dinar mescidi, 110
Divan-ı Humâyûn, 18, 19
Diyarbekir (Âmid), 1, 2, 5-7, 9, 12, 15, 17-25, 28-31, 33-41, 43-47, 50-52, 54, 59, 61, 64, 66, 72, 74, 76, 78-81, 89, 108, 109, 112, 115-117, 121, 122, 125, 126, 134, 136, 141, 147, 148, 151, 152, 157, 162
Diyarbekir-kapısı, Mardin'de, 98, 109
Diyar-ı Rebia, 8
Doğan mahallesi, Nusaybin'de, 58
DOLAPÖNÜ, Hanna, 98, 100, 114
Döğerler, 76
Döğer-oğlu, 76
Dulkadır, 17, 28
Duneysir, bk. Koçhisar
DUPRÉ, A., 4, 102
Duraçlu (Turaçlu), 43, 57, 58, 64, 76, 79
Durakbaşı, bk. Serçe-hanı
Durmuş Bey, Urfa hâkimi, 17, 27, 28

Ebu Abdullah el-Huseyn b. Dustak, 7
Ebu Katara, köy, 117
Ebubekir Bey, Akkoyunlu, 41
EBÜ'L-FAZL MEHMED Efendi, 15, 19, 26, 91
EBÜ'L-FİDÂ, 89
Ebü'l-Mevâhib Çelebi, 22, 31

Edirne, 20
Eğil, 27
Elbistan, 32
El-cezîre, 37
Elvend, Uzun Hasan'ın torunu, 14
Eminüddin, Artuklu, 116, 122
- mahallesi, 101, 116
Emîr, Bıyıklı Mehmed Paşa adamı, 152
Emir Mahmud, 71
Emir Mehmed, 71
Emir Selim, 71
Ergani, 17, 31, 35, 134
Ermeni, 77, 78, 98, 102
Erni, mezraa, 74
Erzincan, 134
Eski-kale, bk. Kal'atü'l-İmra
Evliya Çelebi, 5, 6, 38, 54, 68, 72
Eyyûbîler, 9

Fahriyye, mevki, 120
Fahrüddevle Muhammed b. Cuheyr, 7
Fâik Bey, 20
FERDÎ, kâtip, 115
Ferruh b. Kara Yakup, 64
Fethi, kâtip, sipahi, 152
Fırat, 42, 43
Foruk, yer adı, 26
Frengî, kumaş, 128, 158, 164, 165, 170, 171

GABRIEL, A., 2, 92, 94, 97, 107, 117, 120
Gazâle, köy, 44
GEARY, C., 96, 102
GEORGIUS CYPRIUS, 3
Gercüş, 40
Gökçe, bk. Salâh
Gökçe-kaya, nahiye, 45, 76
Göksu, 74
Göllü, bk. Kusûr
Göllüce, köy, 76
Göllükend, bk. Kusûr
Göllükusûr, bk. Kusûr
Gölviran, köy, 76
Göynük, köy, 76
Gül mahallesi (bk. Kölâsiyye mahallesi), 110, 114

Habur, bk. Kabûr
Hacer-i şeytan, mezraa, 74
Hacı Halil, köy, 120
Hacı Mahmud Bey, 145
Hacı Maruf medresesi, 112, 119, 121
Hacı Selman mescidi, 111
Hacı Yakup mescidi, 112, 119
Haçlılar, 8
Hâfız Paşa, 59
Halep, 12, 18, 32, 33, 125, 126, 128, 129, 159, 165
Halebî, kumaş, 163, 165, 170, 171, 173, 174
Halîf, köy, 120
Halil Ağa, zaîm, 45
Halil Eyyûbî, Melik, 16, 19, 27, 28, 30, 31, 34
Haliliyye medresesi, bk. Melik Mansur medresesi
Halkalı, bk. Kelbîn
al-Hamâru (Deyr al-hammâr), manastır, 99
Hamdân b. al-Hasan, 7
Hamdan b. Hamdun, 7
Hamdullah, kadı nâibi, 49
Hammâr kapısı, 99
HAMMER, J. von, 4, 24
Hamza Ağa, kale azapları ağası, 51
Hamza b. Cihangir türbesi, 121
Hamza b. Kara Yülük Osman, 13, 42, 75, 92
-zâviyesi, 119
-türbesi, 96
Hamza, Hz., 64
Harâb ed-Derb (Harab-derb), köy, 62, 109
Harâbü'l-mâ, köy, 115
Harput, 17, 21, 35, 134
Harrincik (Harrincük), köy, 121, 151
Harûniye, 141, 151
Harza, köy, 110
Harzem, 9, 18, 62, 117, 120, 122
Hasan, sipahi, 152, 153
Hasan, şeyh, 72
Hasan Bey, Diyarbekir defterdarı, 52
Hasan Bey, evlâd-ı Mehmed Baba, 152, 153
Hasan Bey, Nusaybin sancak-beyi, 44
Hasan-Beği, 159, 163
Hasan kethudâ, 61
Hasan Padişah, bk. Uzun Hasan
Hâtem-i Tâ'î, kale, 6

Hatîbe, köy, 110
HAYDAR ÇELEBİ, 18, 19, 21, 28
Haydar Çelebi, Diyarbekir'i tahrîr eden, 37, 51
Hemdem Paşa, 153
Hemedan, 21, 22, 30
Heraklius, 4
Hesna de Kepha, bk. Hısn-ı Keyfa
Heşt-Bihişt, 15
Hıdırlık, 93
Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf, Kaya-kale), 6, 8, 16, 17, 22, 30, 31, 34-36, 39, 40, 52
Hızır b. Ferruh, 64
Hızır Bey, Avlonya sancak-beyi, 92
Hidayet Paşa, 119
Hilâl, mevki, 10
Hilye, bk. Deyr Hilye
Hindistan, 125
HINZ, W., 43
Hît, 35, 36
Hizan, 16, 31
HOCA SA'DEDDİN Efendi, 24, 26-28, 33
Hollanda'lı, 91
Horasan, 4, 15
Hulâgû, 10
Humaydiya, 7
Hûnrevân Hatun mescidi, 112
-kervansarayı, 123
Husrev II, 8
Husrev Paşa, Karaman ve Diyarbekir Beylerbeyi, 21, 22, 26, 29, 30, 32, 148, 153
Huzr, Taglibli, 100
Hüsameddin, Şeyh, 15
Hüsameddin Timurtaş, Artuklu hükümdarı, 115
Hüsamiyye medresesi, 115
Hüseyin, alay-beyi, 49
Hüseyin, emir, 31
Hüseyin, Musul pazar-başısı, 126
Hüseyin, Tûr Ali Bey oğlu, 42
Hüseyin b. Ferruh, 64
Hüseyin Şirvânî, mevlânâ, 117
Irakeyn seferi, 38
Isfahan Bey, Hacukî, 27
Işıklar, bk. İbrahimiyye
Işıkören, bk. Deyr Hilye
Izala, (Izelâ), 2
İbn Battûta, 89
İbn Cubayr, 89
İbn Fakîh, 89
İbn Havkal, 89
İbn Şaddâd, 89, 90, 98-101
İbrahim, müderris, 119
İbrahim Ağa, 110
İbrahim Ağa mescidi, 109
İbrahim Bey, Kara Yülük Osman Bey'in oğlu, 12
İbrahim Bey (b. Bîcan), Akkoyunlu, 108, 109
- câmii, 108, 118
- kervansarayı, 123
İbrahim Çelebi, kadı, 118
İbrahim Paşa, Musul valisi, 47
İbrahimiyye, köy, 63, 117, 151
İçören, bk. Teffi
İDRİS-İ BİTLİSÎ, 15-23, 26, 28, 31-34, 42, 91
İki-kuyu, köy, 76
İlgazi, Kutbeddin, Artuklu hk., 107, 114
İlhanlılar, 10, 37
İlya, mimar, 93
İmâdeddin, sipahi, 153
İmâdiyye, 16, 31
İmam Zeynelâbidin mahallesi, Nusaybinde, 58
İmam-kulu Nalband mahallesi, Nusaybinde, 58
İnâyetüddin, mevlânâ, 117
İNCİCİYAN, P. L., 78, 102
İran, 4-6, 14-16, 27-29, 31, 125
İsa, Melik, 10-12, 18, 116
İsa, şeyh, 74
İshak Ağa, ulûfeci-başı, 21
İskender, Kara Yusuf'un oğlu, 13
İskenderânî, kumaş, 163
İsmail, şeyh, 72
İSTAHRÎ, 89
İstanbul, 21, 25, 28, 38, 60, 160, 166
İstilil, kaza, 70
İyâż b. Ganm, 7
İzmit, 21

Justinianus, 5, 7
Kabala, köy, 63, 121
Kabbâd, köy, 115
Kabûr (Habûr), 39, 41, 141, 151
Kahire, 34
Kal'at al-Gurâb, 91
Kal'atü'l-İmra (Kal'at-mera), 2, 4, 6, 63, 113, 137, 138, 151, 161, 167, 172, 175
Kal'at-ı Kûh, 91
Kal'at al-Şahba, 91
Kale mahallesi, Nusaybin'de, 58
Kamışlı-viran, köy, 76
el-Kâmil, Melik, 9
Kâmil ve Bîmâristan mahallesi, 97, 101, 105, 106
Kanazal Sultan, bk. Kangırıl Sultan
Kangırıl Sultan, Bağdad hâkimi, 22, 27, 28
Kanlı-viran, köy, 76
Kansuh Gurî, 32
Kantara, mevki, 23, 24
Kapı kışlağı, 76
Kara Bey, bk. Karahan
Karakoyunlular, 10, 11, 13
Kara-köprü, 18
Kara Mehmed, 10
Kara Yusuf, 11, 13, 107
Kara Yülük Osman, 11, 12
Karaca Paşa, Kırşehir beyi, 20
Karacadağ, 1, 2
Karacalar, köy, 76
Karadere, köy, 45, 64, 69, 117, 118, 139, 144, 151
Karagöz, sipahi, 153
Karagün, köy, 44
Karahan, 14, 17, 18, 20-25, 27-32, 42
Kara-keper, nahiye, 45
Kara Yakup, köy, 64
Kara Yakup b. Ferruh, 64
Karaman, 21, 26, 27, 29
Kartmin, bk. Deyr al-umr
Kasım, sipahi, 152, 153
Kasım b. Cihangir, 13, 41, 52, 108, 116, 117, 123, 124, 169
- medresesi, bk. Kasım Padişah medresesi
Kasım Bey, Eğil hâkimi, 27
Kasım Bey, Emir Sârim oğlu, 27
Kasım Padişah, bk. Kasım b. Cihangir
Kasım Padişah medresesi, 75, 116, 118, 120
Kasımiyye hamamı, 116, 117, 123
Kasır, nahiye, 62
Kasr-ı Rebia, bk. Türkmen Deresi
Kasr-ı Serçehanı, bk. Serçehanı
Kâşân, 30
Kaşiari Dağları, 2
KÂTİP ÇELEBİ, 59, 72
Kavs, köy, 109
Kaya-kale, bk. Hısn-ı Keyfa
Kaygır, bk. Kangırıl Sultan
Kayı, 76
Kayı kışlağı, 76
Kayseriyye, 117, 124, 166, 172, 174
Kaytı-Beği, 158, 159
Kazvin, 30
Keçeci hamamı, 123
Kefe'li, 78
Kefertut, köy, 64, 120, 151
Kelbîn, köy, 65, 82, 117, 151
Keldânî, 77, 102
Kelhurân, 21, 22, 30
Kemah, 30
Kerh, mevki, 22-24
Kerkük, 22, 31
KEŞFÎ, 33
Kılıç Ali Paşa, 48
Kıllıt, köy, 65
Kıranlı, köy, 117
Kırgız kulesi (Kırkıs), 99
Kırk-şehitler, kilise, 114
Kıssîs mahallesi, 97, 98, 104, 106
Kız Öğretmen Okulu, 115
Kızılca Ahmed (Kızılhamad, Mağara), köy, 42
Kızılhamad, bk. Kızılca Ahmed
Kızılkend, köy, 66, 117
Kızıl-mescid (Şorşop), köy, 76
Kızıltepe (Koçhisar), 39, 62-67, 69, 70, 75, 115
Kiğı sancağı, 18, 35
Kilibin, bk. Kelbîn
Killeth, bk. Kıllıt
KINNEIR, J. Mc. D., 46, 102

Kitâb-ı Diyarbakriyya, 121
Klebin, bk. Kelbîn
Koçhisar (bk. Kızıltepe), 25, 26, 64, 66 111, 147
Koçlu, bk. Kefertut
Kodeh, köy, 44, 118
Konya, 29
Korci, 22
Koruk, mevki, 26
Koruk-depe, köy, 26, 66
Kölâsiyye mahallesi (Gül mahallesi), 97, 100, 105, 106
KRÜGER, P., 99
Kurs-ı âlâ, köy, 67, 110
Kurs-ı ednâ, köy, 67, 115, 117, 120
Kurs-ı evsat (Ortagurs, Yüceli), köy, 67, 110, 118, 121, 147
Kurs vadisi, 136
Kurumşalı (Kurmuşlu), köy, 117
Kusûr (Göllükend, Göllü-kusûr, Göllü), köy, 67, 68, 114, 120, 151
Küçük Ahmed, çavuş, 18, 19
Kürt, 28, 29, 79, 80, 102
Kürdistan, 19, 29

Lahsa, 81
Lâtifiyye câmii, 101, 108
Libri tre delle cose de Turchi, 38
Liha, bk. Lahsa
Lise, 115
Lorne (bk. Kal'atü'l-İmra), 2, 7, 63
Lutfullah, (bk. Usafa) köy, 68
Lutfullah b. Nasır, 68
Lübnan, 89

Mağara, bk. Kızılca Ahmed
Mağaracık (Kuyucuklar), mezraa, 74
Mahmud, Melik, 108
Mahmud Merzifon, 51
Mahmud Şah, köy, 68, 116
Mahmud Şah b. Mahmud, 68
MAKDÎSÎ, 6
Malatya, 15, 25
Maldepe, köy, 117
Mansur, Melik, 10, 100, 115
Mansur, mevlânâ, 117
Mansuriyye, köy, 68, 69, 120, 137, 147, 161, 167, 172, 175
Mar Şmuni, kilise, 114
Mar Yakup kilisesi, Nusaybin'de, 59
Marda, 3
Marde, 4
Mardin, 1-15, 17-22, 25, 29-103, 106-123, 125, 126, 134-144, 147-153, 157, 158, 160, 161, 164-174
- altı, 74
- cizyesinin iki başı, 50
- dağı, 1, 2, 6, 91
- haslar mukataası, 93
- kapısı, Diyarbekir'de, 78
- müzesi, 92

kûh-ı Mardin, 45
Sahra-yı Mardin, 45
Maride, 2
Mâristan hamamı, bk. Bimâristan hamamı
Mâristan mahallesi, 101
Masios dağı, 2
Matar, köy, 117
Mauricius, imparator, 3
Mazı-dağı, 1, 4, 39, 71
Mehmed, cizye emini, 53
Mehmed, alay-beyi, 49
Mehmed, mevlânâ, kadı, 34, 47, 48
Mehmed, mevlânâ, kadı, 48
Mehmed, sipahi, 92
Mehmed II (Fatih), 33
Mehmed, mütevelli, 119
Mehmed, şeyh, 72
Mehmed, Şücâ oğlu, 49
MEHMED AĞA, Fındıklılı, 45
Mehmed b. Kasım, 34, 152
Mehmed Baba, 152, 153
Mehmed Bey, ağa, 21
Mehmed Bey, alay-beyi, 50
Mehmed Bey, alay-beyi, defter kethudâsı, 50
Mehmed Bey, alay-beyi, 50, 53
Mehmed Bey, Sason hâkimi, 27, 31, 34
Mehmed Bey, Zerâkî, 27, 28, 31
Mehmed Çelebi, kethudâ, 21
Mehmed Çelebi, ulûfeci-başı, 24
Mehmed Dinârî, şeyh, 111
Mehmed Gözü Bey, sipahi, 153
Mehmed Han Ustacalu, 14, 16, 17
Mehmed Okî, şeyh, 111

Mehmed Paşa, Bıyıklı, 17-20, 23-29, 32-35, 148, 152
Mehmed Paşa, Diyarbekir Beylerbeyisi, 50
Mehmed Said, şeyh, 72
Mehmed-âbâd, mezraa, 36
Mehmed veled-i Bîcan, 108
Mehrânî, 40
Melik Mahmud câmii, 107, 108
Melik Mansur (Haliliyye) medresesi, 100
Melikşah, 7, 8
Merc-i dâbık muharebesi, 32
Merde, 3
Merdi, 3
Merdin (bk. Mardin), 3, 6, 90
Merdo, 3, 6
Meridim (Mardin), 38
Mervanlılar, 7, 8
Meryem-ana kilisesi, 98
Meşki (Mişki) aşîreti, 73, 79, 104, 146
Meşkinân, nahiye, 66
Meşkûk (Büyük Ayrık), köy, 69
Meşkûk-ı Arab (Küçük Ayrık), köy, 69, 74, 120
Meydanbaşı, mevki, 96, 119, 121
Meydanköy, bk. Kızıl-mescid
Mezopotamya, 1, 5, 8
Mezraa, köy, 121
Mısır, 9, 29, 32-34, 59, 128, 129, 159
- kumaşı, 164, 165, 170, 171, 173
Midyat, 1, 11, 40
Millili (Milli), aşîret, 46, 71, 79, 145
- akkeçili, 79, 145
- karakeçili, 79, 146
Milli-zâdeler, 46, 47
MİNORSKY, V., 38, 47, 78
Mîr İmâd, kâtib, 152
Mirza, Uğurlu oğlu, 34
Molla Mahmud, köy, 148
MOLTKE, H. v., 59
Monofizist-Yakûbî kilisesi, 9
Muhammed veled-i Mansur, 118
Muharrem Bey, Milli-zâde, 46
Muhyiddin b. Bahaeddin, mevlâna, 118
Mu'îk Sultan, Bağdad hâkimi, 30
Mukbile, köy, 121
Murad, II, 13
Murad, IV 64, 74, 78
Murad Çavuş, Kara, 24
Musa Bey, Akşehir sancak-beyi, 37
Musa el-Zolî, şeyh, 72
Mustafa, Kavuncu, alay-beyi, 49
Mustafa, kadı, 48
Mustafa Bey, alay-beyi, 49
Mustafa birâder-i Dede, 33
Mustafa Remzi, kadı, 48
Musul, 8, 11, 12, 16, 31, 35, 36, 47, 52, 55, 66, 89, 108, 125, 126, 151
Muş, 17
Muş kapısı, Diyarbekir'de, 109
Mu'tazid, Halife, 7
Muzaffer Karaarslan, Melik, 108, 115, 123
Muzafferiyye medresesi, 115, 116, 122
MÜNECCİMBAŞI, 75
Nahçıvan, 13, 14
Nakr al-Kahv, 114
Narluca, köy, 69, 147
Nâsır, emîr, Karakoyunlu, 13
Nâsır Bey, Süleymânî, 27
Nâsıreddin veled-i Salih, köy, 69
Nasuh, 28
Nato, 92
Necmeddin Alpı, 114
Necmeddin Gazi mescidi (Câmi-i asfer), 109
Necmeddin İlgazi, 8, 93, 116
Necmeddin mahallesi, 109, 111
NIEBUHR, C., 46, 55, 59, 60, 72, 78, 90, 93, 95, 102
Nirbu, 2
Nizameddin, 24
Nusaybin, 1, 2, 6, 13, 38-40, 43, 44, 49-52, 55-59, 64, 68-70, 76, 82-87, 120-122, 136, 147-149, 151, 169
OLIVIER, G. A., 46, 102
Opera Noua la quale Dechiara, 38
Ortagurs, bk. Kurs-ı evsat
Osman Çelebi, köy, 70, 147
Osmanlı, -'lar, 6, 13, 15-29, 31, 37-39, 47, 54, 58, 59, 71, 73, 80, 140, 141
OTTER, M., 45
Öksüz-çalı, 45
Ömer, el-hac, müderris, 119

Ömer, es-seyyid, müderris, 119
Ömer, şeyh, 72
Ömer Bey, sipahi, 153
Ömer Efendi, 119

Palu, 36
Pehlivan-kapusu, mezraa, 74
Pir Ali-depesi, köy, 116
Pir Hüseyin Bey, emir, 27, 28
Pîrî Bey, sancak-beyi, 34
Pîrî Paşa, 24
Piyâle, emin, 138
Polonya'lı, 78
PROCOPIUS, 3
Ptolemaios, 2
Pulad Bey (Pulâdiyye) medresesi, 119

Rahbe, bk. Deyr ve Rahbe
Rakka, 39, 81, 151
Ramazan, köy, 148
RAMBERTİ, B., 38
Resülayn, 6, 45, 151
Reyhâniyye mescidi, 112
Rişmil, 41, 70, 117, 118
RITTER, C., 4
Roma, 2, 5, 6
Ruha, bk. Urfa
Rûm, 29, 38, 128, 129
-kumaşı, 158, 159, 164, 165, 170, 171, 173, 174
Rumeli, 77, 140
Rummâni, köy, 117
Rûz-nâme, 18, 19, 21
Rüstem Paşa, 148
Rüstem Tarhan, 13
Rüşdiye, 115

SACHAU, E., 59, 65, 66, 102
Safevîler, 14, 16-19, 21-24, 27-29, 31-34
Saffah, halife, 110
Salâh, köy, 70, 117, 147
Salâhaddin Eyyûbi, 9
Salih, Melik, 107, 108, 122
Salih b. Nâsıreddin, 69
Salih b. Şehabeddin Ahmed, Melik, 10, 12
Salmanasar I, 2
Sârim, emir, 16, 27
Saru Bey, Harput hâkimi, 27, 28
Saru Kaplan, 24
Sâsânî, 5-8, 58, 59
Sason, 17, 27, 31, 34
SAUVAGET, J., 107
Savur, 7, 11, 34, 35, 38-40, 43, 49, 56-59, 61, 65, 82-85, 87, 117, 141, 143, 148, 151-153
Savur-kapı mahallesi, 96, 100, 113
Seferî mağara, mevki, 42
Selçuklular, 7, 8
Selim I, Yavuz, 14-17, 19-21, 24, 26, 28, 29, 31-34, 59, 139
Selim-nâme, 33
Selim-Şah-nâme, 15
Semendere eflâkları, 53
Serçe-hanı (Kasr-ı Serçehanı), köy, 70, 71, 80
Sevindik (Sündik) mahallesi, 101, 105, 106
Seydî Ahmed Bey, 31
Seydî Ali, mevlânâ, 118
Seyfeddin, emir, 16
Seyyid Ahmed Bey, 22, 31
Seyyid Ali Nusayhînî, 19
Seyyid Bey, emir, 16
Siirt, 16, 35, 36
Silindir, mezraa, 80
Simeon, Polonya'lı, 78
Sinan Ağa, 21
Sinan Paşa, Hadım, 25, 28, 32
Sincar, 18, 20, 22, 31, 35, 39, 40
Sipi, derbend, 22
Sitti Radviyye (Hatuniyye) medresesi, 113, 114
- hamamı, 122
Sivas, 20, 38
Siverek, 35, 41, 42
Sorân, 31
SOUTHGATE, H., 46, 47, 78, 102
Söğütlü, köy, 77
Sökmen, Artuklu, 8
Suarâ, 59
SÛCÛTÎ, 33
Sûku'l-bakar, 111
Sultan Ahmed, 16
Sultan Ahmed Hacukî, 27

Sultan b. Nâsır, 68
Sultan Hüseyin, emir, 16
Sultaniyye, 10, 12, 30
Suriye, 8, 43-45, 60, 64, 70
Surp Kevork, kilise, 114
Sûrsâr mahallesi, Nusaybin'de, 58
Susan, köy, 117
Süleyman I, Kanûnî, 33, 139
Süleyman Bey, sancak-beyi, 20
Süleyman Bey, Ustacalu, 16, 32, 33
Süleyman Çelebi, zaîm, 141, 152, 153
Sündik mahallesi, bk. Sevindik mahallesi
Sürgüciyân, aşîret, 79, 145
Süryânîler, 2, 3, 6, 59, 65, 77, 78, 98, 102, 114

Şâdi Paşa, Rûmiye-i sugrâ Beylerbeyisi 17-21
Şah Ali b. Emir Bedr, 14, 16, 31
Şah Ali Bey Mirdîsî, 27
Şah Buharı, 5
Şah İsmail, 14-17, 19-21, 23, 30, 31
Şah Nasîbî, aşîret, 79, 126, 146
Şah Selmân mahallesi, Nusaybin'de, 58
Şah Sultan Hatun, 118
- medresesi, 118
Şah Veled Bey, Süleymânî, 27
Şah Veli Bey, 145
Şah-Kulu Bey, Hacı, Nusaybin sancak-beyi, 51, 52, 58
Şam, 11, 59, 128, 159
- kumaşı, 164, 165, 170, 171, 173, 174
Şamrah (Mazı-dağı), 71, 74, 117
Şamrah-depe (Baba Hâki), köy, 40
Şapur II, 5
Şar mahallesi, 98, 119
Şarûr, mevki, 14
Şehidiyye medresesi, 114
Şemseddin, mevlânâ, kadı, 48
Şemseddin Bey, Nusaybin sancak-beyi, 44, 52
Şemsîler, 77, 78, 81, 102, 103
Şemsiyye mahallesi, 78, 97, 100, 105, 106
Şenyurt, bk. Deyr Bâsiyye
Şeref, emir, 14
Şerefeddin, emir, 16, 27, 28, 31, 34
Şeyh Abdülaziz mescidi, 111
Şeyh Abdülaziz zâviyesi, Kabala'da, 63, 121
Şeyh Bîkâr veya Bınâr mescidi, 110, 123
Şeyh Çabuk mescidi, 110
Şeyh Davud zâviyesi, Karadere'de, 64
Şeyh Davud zâviyesi, Tohum'da, 122
Şeyh Emineddin, bk. Eminüddin, Artuklu
Şeyh Mahmud Türkî mescidi, 109
Şeyh Zolî, köy, menzil, 36, 72, 122
- cemaati, 146
Şeyhan, 72
Şeyh-kendi, 13
Şeyhullah mahallesi, 119
Şirvan, 49
Şücâiyye hamamı, Koçhisar'da, 111
ŞÜKRİ, 33

Tabaka-i İlgaziyye, 8
Tâceddin Mesud, 122
- zâviyesi ve medresesi, 122
Taglibli, 100
Tagrı-vermiş, bk. Tanrı-vermiş
Ta'mî, köy, 147
Tanrıkulu, 36
Tanrı-vermiş, nöker, 13, 107
Tanzimat, 38
Tarhan (Tarchan) kalesi, 96
TAVERNIER, J. B., 25, 42, 95
Tayyar Paşa, mutasarrıf, 47
Tebriz, 15, 16, 31
Teffi (Teffe), köy, 11
Teker (Tekke) mahallesi, 108, 118
Tekrit, 8
Tel'afer, 31
Tel'ayn, köy, 118
Tel-Enşer, bk. Tel-Neşar
Tel-Ermen, 66, 118
Tel-Gürân, köy, 41
Tel-Habeş, köy, 44
Tel-Harzem, bk. Harzem
Tel-Kur'a, köy, 72, 74, 115
Tel-Neşar, köy, 120
Tel-Salih, köy, 70
Tel-Şihâm, köy, 117
Tel-Ulin, mezraa, 109
Tel-Ulyan, köy, 118
Tezeklü, köy, 117

THEOPHILAKTOS SİMOKATTES, 3
Tigranokerta, 66
The Times of India, 96
Ticaret Lisesi, 113
Timur, 10-12
Timur-girmez dağı, 73
Timurtaş Bey, aşîret reisi, 79, 145
Togancık, nahiye, 45
Tohum, köy, 122
Tomanbay, 34
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, 33
Toroslar, 80
Trabzon'lu, 141
Tuffahiyye, köy, 116
Tuma, patrik, 113
Tûr (Tûr Abdîn), nahiye, 40, 136
Tûr Abdîn, 1, 2, 6-9, 40
Turaçlu, bk. Duraçlu
Tûr Ali Bey, Akkoyunlu, 41, 80
Türk, 53, 75, 77, 102
Türkiye, 1, 43, 47, 70
Türkmen, 11, 25, 41, 75
Türkmen deresi (Kasr-ı Rebia), köy, 41, 42, 73, 79
Türkmen ili, 76

Ulaş Bey, Ustacalu, 14
Ulucâmi, Kızıltepe'de, 66
Uluğ Bey, 10
Ulupınar, mezraa, 36
Urfa (Ruha), 25, 34, 35, 41, 42, 66, 90, 134
Urmiye Gölü, 15, 16
Usâfa (Lutfullah), köy, 68
Usâfa b. Lutfullah, 68
Uzun Hasan (Hasan Padişah), 14, 43, 90, 134, 157, 158, 162, 169

Üç-depe Şems, köy, 110
Ümmü'l-İber, 118
Ürdün, 89
Üveys, sipahi, 153
Üveys, Sultan, Celâyir'li, 10

Vâkıdî, 4
Vehib b. Hekîm, 116
Veli-han Bey, Akkoyunlu, 27, 28
Venedik, -li, 38, 90, 91
Vilâyet-i arab, 43
Viranşehir, 25, 41, 45, 75

Yahudiyan mahallesi, 97, 101, 105, 106
Yahya Çelebi, sipahi, 152
Yakup Bey, Akkoyunlu, 15
Yakup Çavuş, alay-beyi, 50
Yakup Paşa, voyvoda, sancak-beyi, 54
- zâde âilesi, 54
YAKUT, 5, 89, 100
Yakutî, emir, 8
Yalım, bk. Mansuriyye
Yassıca-pınar, köy, 77
Yaşmut, 10
Yedikule, 24
Yegân Bey, 22, 27, 28
Yeni hamam, 116, 122
Yeni-kapı mahallesi, bk. Bâb-ı cedîd mahallesi
Yenice, köy, 44, 117
Yeşilli, bk. Rişmil
Yezdî, kumaş, 128, 158, 163-165, 170
Yezîdîler, 4
Yılanlı, köy, 77
Yiğit Ahmed Bey, 17
- mahallesi, Diyarbekir'de, 17
- mescidi, Diyarbekir'de, 17
Yozgat, 161
Yunus, Hz., 6
Yunus Bey, 38
Yusuf, 36
Yusuf, Hemdem Paşa adamı, 153
Yusuf, mevlânâ, kadı, 48, 59
Yusuf, şeyh, 72
Yusuf, İskender, emir, 16
Yusuf mîr-ahûr, 152
Yüceli, bk. Ortagurs
Zaᶜni, köy, 115
Zarrâr mescidi, 111
Zerkân, nahiye, 45, 67
Zeyl-i Heşt-Bihişt, 15
Zeynel, Tûr Ali Bey'in oğlu, 42
Zeynelâbidîn, el-hâc, 119
Zeynelâbidîn, zaîm, 80
Zeynelâbidin zâviyesi, Nusaybin'de, 58, 122
Zeytûn mahallesi, 97, 101, 105, 106
Ziangirhei (Cihangir b. Ali), 90
Zinciriyye medresesi, 75, 112, 116, 117
Zolî, aşîret, 79

Haritaya dair:

Ekli "En geniş zamanında, 1526 (932)'da, Mardin Sancağı Köylerinin dağılışı,, adlı haritanın ufak ve kullanılışının rahat olmasını temin gayesiyle köylere birer numara verilmiş, bunlar harita üzerinde gösterilmiştir. Aşağıdaki numaralar bunlara tekabül etmektedir. Parantez içerisinde mezkûr köylere hâlen verilmekte olan adlar yer almaktadır.

1. Mansûriyye (Yalım)
2. Salâh (Gökçe)
3. Göllü (Kusûr)
4. Kurs-ı evsat (Yüceli)
5. Ayn Ferd
6. Deyr Hiliye (Hiliye, Işıkören)
7. Kasr-ı Rebia (Türkmenderesi)
8. İbrahimiyye (Işıklar)
9. Kal'at al-İmra (Kalat-mara, Eski kale)
10. Kelbîn (Halkalı)
11. Harrincük (Gülharrin, Ortaköy)
12. Karadere
13. Kefertût (Koçlu)
14. Mukbile (Hatunlu)
15. Birtava (Kuyulu)
16. Harâb al-Mâ (Yoldere)
17. Meşkok (Ayrık)
18. Ayn Devle (Aynıdevil, Kovalı)
19. Kızılkend (Kızıl, Boyaklı)
20. Diği (Ulaşlı)
21. Tibyat (Eymirli)
22. Dükük (Kumlu)
23. Harâb al-Derb (Harapderp, Çatak)
24. Hacı Halil (Hacı Halilân, Hacı Hala, Güneşli)
25. Kasr-ı cerrân (Yolbâşı)
26. Ebu Katara (Katarlı)
27. Koruk (Gorogi, Kurugi, Yıldız)
28. Sinnara (Başak)
29. Reyhaniyye (Fesleğen)
30. Zarrâga (Zorova ?, Akalın)
31. Tuffâbiyye (Tuffâhi, Elmalı)
32. Kodeh
33. Ebu-kale
34. Kava (Yaylı)
35. Agçe ziyâret (Akziyâret ?)
36. Tel Kar'a (Telkari, Çitli-bağ)
37. Şoklân (Şaglam, Çalışlı)
38. Karakuyu
39. Bektaş-ı büzürg (Bektaş)
40. Kabala
41. Rişmil (Yeşilli)
42. Feyz (Tel Feyz ?, Eskin)
43. Telalin
44 Benâbil (Bülbül)
45. Ta'mi (Daimi, Sürekli)
46. Gazâle
47. Zeydiye (Zeydi, Alakuş)
48. Çatal (Çatalı)
49. Halif (Helif)
50. Deyr Bâsiyye (Derbesiye, Şenyurt)
51. Tel Habeş
52. Toğancık (Tellidoğan)
53. Hamdûni (Tel Hamdun ?)
54. Amûde
55. Pekmezli
56. Tel Ermen
57. Tel Harzem
58. Şeyh Zoli (Şeyhülya, Yayla)
59. Hadide (Demirci)
60. Cürnik (Cürnük, Çukuryurt)
61. İşkeftiyan (Şikeftan, Şükürlü)
62. Yaban Haşeri (Heyşeri ?, Dikmen)
63. Pirmir (Yaşar)
64. Berman (Yeşilalan)
65. Şatıh (Yayla-başı)
66. Tizyan (Elma-bahçe)
67. Bernişt (Bağlıca)
68. Şurlu (Dereyanı)
69. Bafava (Kayadere)
70. Eydo (Kaya-üstü)
71. Kıllıt (Dere-içi)
72. Kaluk
73. Püzreş (Kalabozreş, Hisar-kaya)

74. Bozçalı
75. Erbil (Koşuyolu)
76. Ahmedi (Beşkavak)
77. Katar (Pınarbaşı)
78. Mehaşni (Muhaşni, Yenilmez)
79. Haldah (Sarıkaya)
80. Tel Şehâm (Şahin-tepe)
81. Anbarcı (Anbarcıyan)
82. Keberlü (Keberli)
83. Köpeklü (Eliaçık)
84. Çamurlu
85. Arapkendi (Arapkend, Bayındır)
86. Kurumşalu (Kurmuşlu)
87. Sadeddinlü (Sadi ?, Kurudere)
88. Cevzi (Tokluca)
89. Raşidi (Üçkavak)
90. Tezeklü (Aralık)
91. Teffi (İçören)
92. Akziyaret (Ziyaret ?)
93. Merhand (Kayadere)
94. Harsi (Kayatepe)
95. Şorsop nâm-ı diğer Kızılmescit (Meydanköy)
96. Habezben (Kayapınar)
97. Serçehanı (Durakbaşı)
98. Arbân (Akçapınar)
99. Tarin (Gümüşpınar)
100. Avîne (Sürgücü)
101. Bağistân (Bağyaka)
102. Kertuvin (Duruca)
103. Tel Ya'kup
104. Tel Şair
105. Lâtifiyye (Harap Latife)
106. Hacı Hasan (Kara Hasan ?)
107. Arbete (Harbete)
108. Amişmiş (Aynmişmiş, Alimişmiş, Erikli)
109. Melkiş
110. Şifistan (Kışlak)
111. Mahlebiye (Mablebi, Meşeli)
112. Hücceti (Başaklı)
113. Celepdâr (Cilâvdâr)
114. Ömerân (Belenli)
115. İsapınarı (İsapınar)
116. Tel-Beşme (Tel-Bişim, Tepe-dağ)
117. Balluca (Baluca ?)
118. Oğlakçı (Olakçı)
119. Telgörân (Telgören, Tilgoran, Yollarbaşı)
120. Adesiyye (Telliades ?)
121. Ribât (Rebet, Rabat, Hisaraltı)
122. Yenice
123. Haçük (Elbeğendi)
124. Çekem
125. Ernebi (Tavşanlı)
126. Reyhâni
127. Selme (Selmi, Kuyulu)
128. Bozdoğan (Bizdoğan, Doğancı)
129. Karakuzu
130. Tel Ca'fer (Konakyeri)
131. Tel Tarîk
132. Yaban
133. Sumaklı (Simaki, Summaki, Adaklı)
134. Kartal
135. Baloti (Belloti, Üçtepe)
136. Pazarcık
137. Nerkisli
138. Halitvirânı (Halid-viran)
139. Demürlü (Demirli)
140. Nohut-virânı (Nohut)
141. Baba Hâki
142. Narluca (Takrîbî olarak)

DİYARBAKIR
Karaköprü
Kuruç.
Pamuk Ç.
BİSMİL
Dicle N.
Kerh
Göksu
Pi D.
ÇINAR
1919
KARACADAĞ
1560
1500
Pamukluk D.
MAZIDAĞI
(Şamrah)
Savur
SAVUR
Savur Ç.
BEHRAMKİ
Dicle N.
Baimansuyu
BEŞİRİ
HASANKEYF
GERCÜŞ
MİDYAT
DERİK
Berriyecik
VİRANŞEHİR
Dede-kargın
MARDİN
KIZILTEPE
Turaçlı
NUSAYBİN
Bü.Circib suyu
İbrahimiyecircibi
Küç.Circibsuyu
Zerkansuyu
Resülayn
HABUR N.

En geniş zamanında, 1526 (932) da,

MARDİN SANCAĞI

Köylerinin dağılışı

■ Padişah hasları

● Diyarbekir beylerbeyisi hasları

○ Timarlar

(Bugünkü Türkiye haritasına tatbik edilmiş durum)

0 10 20 Km.

Fiati : 26 Tl.